

Душан Зуроџац

Љ У Д И

Матична библиотека Источно Сарајево,
2008.

*Мојој дјеци Александри и Милу
и дјеци моје дјеце Тијани, Андреју,
Стефану и Мији у знак захвалности
што ће ме спустити у земљу.*

Неуобичајена напомена:

Свака сличност са људима и догађајима је намјерна.

«Осим живота самога, реците, меистре, у чему је смисао живота?»

«Мадам, задовољите се тиме да је Бог у ситницама.»

«Господине, ја сам другачије чула, ђаво је у ситницама.»

Ђ. Кондрад: «Вртне забаве»

Повратак

*«Ако си живота лишио бубу или птицу,
а под руком ти звер залелека,
зашто би се либио да убијеш човјека?»
Михаил Рарих*

...Не знам да ли сам овај рукопис извадио из мутне воде сјећања, али знам, сигурно знам да није ово књига какву сам мислио написати, јер ми се чини да сам забиљежио оно што сам мислио заборавити, а заборавио оно што сам желио записати. Успомене су као они необични вјетрови у нашем селу, који су увале унутра па не само да не знају изаћи, него човјек никада није сигуран шта ће донијети ни шта ће однијети. Ова је књига, дакле, писана несигурном руком сјећања.

...Кад смо се враћали на згариште, као врео пушчани метак, врисак је ушао у село као кад се улази у гробље. Наша мајка је неколико пута са срца лелекнула све док се није загрцнула од туге која јој се савила око срца, удавиће је, на њој је све црно као да је минула тамна, кишна ноћ остала на њој, заувјек. Ожалошћена је као Мајка Југовића, само

што нема снаге ове косовске Мајке. Кад ударисмо кроз Сточу гдје су усташе побацале заборске чобане у тек запаљену кречану, жене отворише плач и куканцију, пиште као гује. Лелеци прате сваки корак. Јави се и кукавица у страни поред пута. Прије но што смо ушли у село, залелека Ранка Радошева за братом Николом. Ту њезину вриску и куканцију прихватише и остале жене, јечи и јеца Пустопоље, као уочи Видовдана 1941. године кад паде крв на зелену траву, једнако на Удрешњу, гдје су усташе Србе клале на црквеном прагу, тако и у вароши која је 1875. године ушла у историју. На Зијемљима тада паде четрдесет мушких глава, четрдесет мученика, четрдесет зијемаљских домаћина. Тада је усташки побочник Судар намамио у школу угледне зијемаљске домаћине и поклао их преко ноћи као браве. То је било вријеме када су цркве и школе постале кланице и касапнице. Као да се данас сва жалост која је притисла земљу обори на наше село. Јече присоја изнад села, планински врхови додају један другом куканцију и вриску: «Кукуууу, лелееее, лелееее мениии до вијека.» Црквењак удари звоном на једну страну и тај тужни звук звона плива изнад наших глава и мијеша се са куканцијом. Крвави минули догађаји из рата, који су се били смирили и намјестили у сјећању, плануше као запаљена слама. Писка и јауци. Све овдје подсјећа на оне којих више нема на овом свијету: сестра се сјећа брата, мајка сина, жена мужа, дјеца родитеља, као да на свему около стоје руке драгих покојника. Отуда жалост као јесења магла данас плови изнад Брштаника. У што год погледаш и шта год руком дотакнеш све те то вуче у оно вријеме смрти и страдања, као да опет црни ђаво из пакла пружа своју крваву руку да дохвати оно што је тада заборавио. И као да се сви ти јауци слијевају у један, у неку необичну грудву патње. «Ако смрт уопште може бити лијепа», говорио је Јагош кад су искупљали лешеве послѣ злочина у јуну 1941., «онда је најљепша смрт од метка, кад удари на право мјесто.»

Знам да је наш отац Миле тада погођен у слепоочницу, метак му је располовио лобању и просуо мозак, није ни јаукнуо, а камоли да као краљ Александар у Марсеју 1934. каже: «Чувајте ми Србију.»

Послије смо даним ми дјеца искупљали по травуљини зарђале чауре од метака који су то јутро сијали смрт у Брштанику. Наш отац се није много мучио, био је мртав прије него што је пао на праг. Послије се причало да је наш стари кум Ђорђа живио седам дана тешко рањен, јер му је усташа сасуо сачму из ловачке пушке у трбух и тако га оставио да се пати, да тихо умире. У томе метежу и кркљанцу заувјек је нестало и Боро Јованкин, дјечак који је био начео петнаесту годину, само је у Књизи умрлих, коју ће састављати Државна комисија за утврђивање злочина, поред његовог имена бити уписано: «Бестрага нестало 27.6.1941. године.». Његова мајка је до самртног часа тражила сина и била пресретна кад би га бар видјела у сну, године су пролазиле, али није нада, могла се несретница видјети у свако доба дана и ноћи на раскрсници путева, окаменила се и само чека. Напокон је сишла с памети и нестала је негдје у свијету, а управо је она у Брштаник донијела све врсте везова и других женских радова. Била је родом са Раванаца из познате куће Бајића. Јованка је некада била предсједница Кола српских сестара, која је завршила Домаћинску женску школу у Мостару прије рата, и поред наше бабе била је једина писмена жена у Брштанику. Данас није уопште отишла пред своју запаљену кућу, њој не треба ни кућа ни кућиште, довољна јој је ова црна марама на глави и ова црна земља по којој ходи и која ће је узети себи. Несретница никада није сазнала да су јој усташе заклале сина јединца прије него што су црнокошуљаши ушли у село, дјечак је ухваћен негдје на путу, највјероватније на Косијереву, одведен у Буцоњића кућу, и ту му се губи траг. И сада се скаменила, нити шта чује нити шта види, туга је заледила као што свети Јован заледи откинуту шљивову грану у

башти кад стегну јануарске сувомразице или кад јовањдански мразеви окују ријеку сибирским ледом, па као да Јованка није више уопште живо чељаде него сува грана у санти леда. Добро је да бар њезиног мужа Ђуро Господ није оставио да се пати у овој тузи, Ђуро се није вратио из априлског рата, кости је оставио на неком тврдом ћувику изнад Скадарског језера поред Вирпазара. Причају како је Јованка и ово рекла: «Никада нећу опростити Богу што ми узе очи из главе, шта му је то требало да ми узме једино дијете.» Говоре да се молила Богу да јој узме памет. «Госпoде, ако ме желиш усрећити узми ми памет.»

Само на њезином паћеничком лицу стоји неки грч као посмртна маска, окаменила се жалост и ништо друго. Не плаче нити лелече, сузе је исплакала па као да више није остала ни једна једина, а да закука као друге жене не може, стала јој нека мука у грлу да је удави као комад леда.

Још ће неколико година Борова мајка Јованка излазити на цесту у нади да ће однекуд избити жив њезин син, међутим, само Господ зна гдје је и како погинуо. Док није сишла са памети обишла је све пророке и све звјездочатце који су јој сина видјели у «неком далеком свијету». Наравно, нико од њих није знао гдје се налази тај свијет, само је Гаврило Кукрица рекао да се у тај свијет стиже брзо и да је пут кратак таман тлико колико је потребно да се низ мајчино лице скотрља суза. Још је Гаврило говорио како се ништа на овом свијету није изједначило и изравнало са сузом и како једино суза може рећи све оно што се ни на који други начин не може рећи. Писац несретну Јованку види као утопљеницу коју су извадили из чатрње на Лијешћу, положена је на суву земљу, из њезине одјеће се циједи водурина, за дивно чудо на мртвом лицу стоји мртав израз неке радости, као да је напoкон срела сина. Нарочито се кука и набраја за онима који су у том кркланцу и покољу нестали без трага, не зна им се гроб ни мрамор. Тада је нестала глувонијема Стеванова сестра, дјевојчица која је у очима носила сву тугу

овог свијета, нестале и Ђока Стевановић, старац. Стеванова мајка је тада причала како је у сну видјела да је њезина кћерка отишла равно у рај. Неколико мјесеци касније Ђокини ће синови наћи у Падежинама његову црногорску капу и штап. Капа је била натакнута на један колац у плоту, а штап прислоњен уз плот. Тада је бестрага нестала и трогодишња Косарина кћерка. Послије двије године земне остатке Стеванове сестре ће наћи у једном напушеном трапу, њезине кости су биле измијешане са костима козлета, јер је јадница цијели живот пртила у нарамку козле, обично оно које је остало без своје мајке, па ако га не држи у нарамку онда би оно за њом трчкарало као нека играчка. Бјежећи испред кољача с козлетом у рукама, стигао је и на смрт ранио метак душмански, а она се тешко рањена скуљала у трап и ту је чекала смрт. Говори се како је Косарину кћерку узела нека муслиманка из Боровчића и како сада дијете расте под муслиманским именом.

Једна млада снаша која није стигла ни да се назове мајком лелече: «Кукуууу Радоване, црни доме, коме си ме оставио?» На ово њезино питање једино би знао поуздан одговор наш пољар Милија, и он је обудовио, остао без жене и једног женска дјетета у рату кад су њемачки авиони насумице истресали бомбе по збјегу у Думачи. Што би Богу било мање да је ту снашу оставио њему?

«Мама пјева», рече мој млађи брат Радослав, који је недавно стао на своје ноге и проходао, докопао се нога па само срља, срља и пада на сваком кораку, глава му је тежа од цијелог тијела, па сваки пут на врх главе, побоне нос у земљу, пада и плаче, али нико нема времена за њ, да га подигне и утјешу, слинав је и упишан до за врат. Кад је стао на ноге и поравнао се са плотом пред нашом кућом, није више никога звао да га пренесе преко пријеклада у плоту, увијек је нешто купио по селу, некакве старудије, бачене ствари, гдје шта нађе вуче кући. Само је ли се завукао у

нашу магазу по цијели дан нешто чепрка, копа и тражи. «Биће велики домаћин», каже стриц.

Ко зна је ли се то овој куканцији у љутом запомагању придружила и кукавица у присоју изнад села «Куку... куку. Куку...» Тако да је тешко раздвојити мајчино кукање од кукања кукавице, ко зна је ли ова птица узела глас из уста наших прародитељки или су оне њој? Углавном, заједно упредају црну пређу страдања и патње. Народ каже како су кукавице шћери честитог кнеза Лазара, косовског мученика. Ко то зна? Не ваља се бити кукавица, јер су оне шћери Лазареџе», записао је црногорски Владика Раде Томов.

И сунце се зауставило на небу, оно је једини свједок оног страшног покоља што су начиниле усташе. И нема чељадета у селу да тада није уцвијељено, свако је тада изгубио неког свога, нашој богодавној куми која је све троје нас Милове сирочади држала на крсту, су тада бацили у јаму, кћерку и двије унучице, старије дијете је плакало, а несретна мајка га је тјешила: «Не плачи сине, сад ћемо летјети.» Тако је бар причао неки млади усташа из Пустољана, који је тада добио прољев и повраћао грлом носом. Десетак година касније на суђењу усташким крволоцима у Мостару, који су јаму у Шурманцима напунили српском нејачи из Пребиловаца, усташки кољач Иван Јовановић Црни је на суду испричао како је убијеђен да је дјевојчица, коју је отео мајци из руку и бацио у јаму, како се дјевојчица неким чудом претворила у птицу која је прхнула изнад јаме из које су допирали јауци страдалника, јер су живи побацили у јаму. Причало се како је томе Ивану отац ту вече, кад се Црни вратио са јаме, рекао шта то ради и зашто то ради? Црни је пресејао:

«Свијет је велики, стари, не може човјек помлатити сву српску гамад.»

«Није толико велики колико ти мислиш, будало, стиће те божија казна.»

Ти Пребиловци су данас мртво село поред бистре ријеке Брегаве.

То се све памти и зна као што се зна да више никада из Пребиловаца неће отићи младић на ослужење војног рока. Педесет и једну годину касније потомци тих усташа ће поново у томе селу поклати све живо, тако се несрећа и страдање поново враћају на мјесто злочина. Ко то поново извлачи матрицу злочина која је начињена у јулу 1941. године и на којој ће поново бити исписане крваве драме. Отуда ће једна несретна Херцеговка која је недавно побјегла испред усташке каме и склонила се у Чикаго свједочити:

«Мога су оца Дуку Вукосава усташе мучки убиле 27. јуна 1941. године у његовој кући за вечером, а мога брата Вукана и сестру Вукосаву потомци тих усташа су такође измасакрирали 27. јуна 1992. године у истој кући.»

Тако се вријеме мијеша и бурла и тако се несреће и страдања слажу у слојевима једна преко друге па их је често тешко одвојити и метнути на њихово мјесто, као да је једино страдање нашег народа вјечно.

Тога љета догодило се чудо на нашем гробљу, на Момчиловом гробу, озеленила крстача која је била начињена од врбовог дрвета, а како неће озеленити кад је Стамена Момчилова свакодневно залијева сузама. У овоме су неки видјели рђав знак, а неки су опет вјервали да је то порука Стамени да је њезин Момчило отишао равно у рај па јој поручује да се не удаје јер ће је чекати он на оном свијету.

Говори ђед

...Наш ђед Шћепан рече једанпут своје ратном другу Урошу и ово: Можда смо сви и начињени од истог материјала, али нијесмо печени у истој пећи. Вјеровтно је тада ђед имао на уму како је Урош на Мачковом камену оставио рањеног друга, неког Старовића из Гацка, који је искварио па му откинули ногу.

Много година касније најпознатији каменорезац и наздравичар у цијелој Херцеговини Раде Грубачић, који је из априлског рата донио на леђима нов клесарски алат, сложио је на каменој крстачи само ово: Шћепан М.Вучетић 18921971. Наш ђед је отишао оне јесени кад су се ждралови враћали са сјевера и кад су његови унуци стигли са одслужења војног рока. Писац је сигуран само у једно, ако наине на оном свијету има пиревине да ће наш ђед и тамо водити жестоку битку са овим коровом, и тамо крчи шибље и брани сјенокосе од планине која се спушта у село. Тамо ће се поново наћи са својим ратним друговима, сјећам се кад је умро Урош, да је рекао: Чекај ме и ја ћу брзо тамо. У моме сјећању његове ратне приче стоје изнад његовог лика. Писац сигурно не зна шта би требао узети из ђевог живота и метнути у овај рукопис, можда његов тврди корак, који је час личио на хајдучко ћипање, час на одмјерени корак српског добровољца, час, опет, на тврди и сигурни корак невесињског сељака. Можда би требало у овај рукопис

метнути управо ђедов суви глас, који је доносио на оно хоргање млинског камена. Дај ти мајчин сине, састави све те догађаје у овоземаљском животу једног човјека на једну хрпу, па макар то била и хрпа начињена од ријечи. Моје су руке кратке да све то дохвате. Било како било, ја ћу метнути у овај рукопис и ово. Пети по реду син Милике Вучетића и његове жене Теодоре, дошао је на овај свијет лицем на светог Великомученика Стефана. Ђед ће касније причати како мајка није стигла да га задоји, него су га заљевали козјим млијеком. Било му је суђено да на онај свијет испрати родитеље, рођену браћу, прву и другу жену-трећа ће испратити њега-двоје женско дјече и једног сина. Не знам колико је пута гледао смрти равно у очи и колико је пута прескочио свој гроб. Знао је ударати у двојенице, али никада није научио гуслати, само је од ријечи до ријечи знао пјесму о Страхинићу бану. Обукао је у Грацу униформу бечког ћесара, а демобилисан је у краљевској униформи. Не могу га никако у сјећању одвојити од његове трешњево луле, као што га не могу извући из рата. Боже, како понекад зна да се обрадује као мало дијете, како се само обрадује кад Гаров суне за мачком, није то више сеоско пашче но љути рис. Мачка се завуче под кревет, пас је још неко вријеме држи на оку, а онда се смири поред ђедових ногу. Понекад га у сјећању држим као живо чељаде, а понекад као комад старог намјештаја, а понекад је сав у ријечима.

Је ли то заиста глас нашег ђеда, шаље ли нам то неке поруке и опомене. Слушали смо га кад говори као да је пред нама старозавјетни апостол. Причао је као што углавном причају стари људи, мјерио и одмјеравао ријечи, као да сваку меће на длан и одређује јој тежину, као кад на длану одређује зрелост јечменог зрна, рекло би се да у руци држи дукате, али је увијек загледан у земљу, из које вади и нама саопштава своју причу, свечано, скоро побожно, као да се исповиједа пред Господом. Само се још овако исповиједала наша баба пред огњиштем. Можда нисте знали да се никада

наша баба Савица није исповидјела пред попом Богосавом. У свако доба зна одакле смо и што смо?

Одакле ми ође, не умијем ти рећи је ли нас Господ довео или црни ђаво донио. Било како било ђед мога ђеда Бијели Стеван убјеже ође из Лијеве Ријеке, кажу да тамо неђе има и Десна ријека. Био је са мношом у Бизерти неки Вучетић из Лијеве Ријеке, али ја не знам, ја ти не умијем право рећи ни ђе је Лијева акамоли Десна. Поборавило се, богме, испало из памети као из стариг разгуљених бисага, не знам и ако ме покојни отац једанпут, док сам био дијете, водио у манастир Морачу, па одатле на неко Рикавичко језеро. Тада нас је на улазу у манастир дочекао свети Георгије и мој отац је тада рекао да је ово једини светитељ који се сликао са својом пуницом. Данас нијесам сигуран да ли је то рекао мој покојни отац или неки шаљивција пред манастиром. Старост је, синко, несигурна и климава.

Елем, ђед мога ђеда Бијели Стеван Јоков, с отвореном раном на прсима побјеже од крви и упрца ође. Не умијем ти рећи кад је то било, али говоре да је тада у Мостару стловао херцеговачки везир Алипаша Сточевић, то је онај што га је Омерпаша Латас турио на губаво кљусе и спремио у сургун. Стеван се није ниђе дуго задржавао да га ране не би одале. Жена му је у оду привијала листове боквице на ране и испирала их у бистрим пивским потоцима. Кажу да је носила мушко дијете у нарамку. Ударили кроз пивске врлећаке и ривотоке, напоредо са бистром ријеком. На Дрини се укрцаше на сплав. Пробудише уснулог сплавара и Стеван му даде дукат да их превезе на другу страну. Немојте мислити да Стеван није знао шта ради, знао је да му је поћера за петама, и да јој бјежи таман толико колико пушка може дотурити. Бијаху се примили уз Пријећел кад поћера изби на ријеку, узалуд су заптје дозивале скелецију с оне стране воде, скелеција је био тврдо везан ликом за сплав, а поред њега златан дукат. Често сам, синко, мислио какве су то узе

што нас судбина веже и сапиње? Куд нас то Господ гони и прогони и ће нас оставља?

Док је ђед говорио мени се оте мисао као птица са гране како је и ђед ђедовог ђеда чуо ову причу од свога ђеда. Тако нас ђедово причање вуче у таму минулих вијекова и тамо замеће траг. Тако се сумња умножава и повећава и као да управо сумња изједначава све приче, једнако оне које су причане прије неколико вијекова и оне које се чују сада. Било како било пустимо ђеда Шћепана да говори...

Рекок ли ја да је за Стеваном, с камена на камен, као коза, ђипала његова жена Јевдокија, из Комова, браственица кучког војводе Марка Миљанова. Што ти ја ово говорим? Причам ти да знаш из каквог си пања изникао. Елему Пустопољу иг стиже шеснеста ноћ, потпалише ватру и дијете се ође први пут јави, закријешта ко запшка. Тако је њихов првијенац донио дјечији плач ође и дванест мјесеци потом отвори гробље у Брштанику. Удари га змија на кућном прагу кад је проходао и добио први зуб. Потље Јекна роди седам синова и исто толико шћери. Говоре како је некада све ово што можеш погледом покупити било наше, а онда се у набијалој ријечи утопи кнез Трифко, утопљеника нађе, враћајући се из лова, неки Хасанбег Вејзовић, скине утопљенику прстен с руке и тако овјери купопродајни уговор на половину Трифковог имања. Хасанбег најприје ође доведе Дангубиће. Неки нас и данас зову Бијелићи по Бијелом Стевану, неки опет Јекнићи, по Јекни, неки опет Стевановићи, али се сви пишемо Вучетићи. Биће да смо добили презиме по неком хајдуку Вучети који се жестоко клао са Турцима, натицао њихове главе на стржево коље у Брштанику, све док и његову не натакоше пред везирским конаком у Мостару.

Говори се да су и раније ноги ође долазили, али нико не остаде, а како ће и остати кад је све ово што видиш црни ђаво својом руком градио, сва ова планинска ждула и

ждријела из којих куља стах и тама. Планинчина се наднијела над ово мало зиратне земље. И ријека, богме, сваке треће године буца и одваљује комад по комад зиратне земље у пољу. Ође су зле зиме и гладне године, кад свети Јован окује село ледом и снијегом, и кад се надму мећаве и вијавице, и мртвац по неколико дана чека закопан у снијегу, како би разгрнули снијег. Тада се чека да мећава стане и мраз умине, да се слегне и смири снијег, да мало бјене, како би разгрнули сније са земље, разбили смрзлу земљу и сахранили мрца. Ја сам у своме вијеку запамтио подоста таквих зима, и у Оцркављу и данас стоје неколика гроба помјетеника које је јамила бијела смрт. То су, синак, оне зиме кад мртве птице падају са смрзлих грана и кад пуцкета смрзло дрвеће, кад гладни курјаци искаишају срну на шумском пропланку. Ође је и курјак домаћа животиња, чешће се чује завијање гладних курјака него ђевојачка пјесма, тако се цијели живот кољемо и носима са вуцима и другим душманима, а наша страдања оплакује кукавица, која, опет, не зна изаћи из села. На земљи гладан вук и љута змија, а на небу кукавица и лешинар, то нам је једино друштво и једини комшилук.

Љета су, опет, вође кратка и врућа, зна свети Василије да донесе у Пустопоље сушу и ватрушину и тако рано с прољећа поклопи село и поље врелим сачем, спапуња све на земљи, уждије нашу муку и труд, и тада из ових пукотина и ждула измиле змијурине и навале у кућу. Тада се и ријека испод села разболи и усуче ко грудоболни Момчило, који у потоње вријеме не улази у цркву јер га удави кашаљ па га срамота да у цркви теше и искашљава се.

Тешко је ово поднебесје. Ође се образ животом брани, а и нема се шта друго бранити, и главом плаћа, јер је смрт ситна при срамоти. Ође је кукавица домаћа тица, па ајде ти знади или кука Јованка за сином јединцем или кука кукавица, само се чује: куку...куку...куку, и ништа више. Отуда је и наша свака пјесма на исту мелодију. Више смо,

богме, хајдуци него тежаци, вође се никад није родио лакеј и најамник, нити ће, не умијемо се савијати и претварати као варошке фитмије. Колико је само мушке снаге и врелог зноја да се искрче ове думаче, и колико је само зноја и крви требало да се натопа ова земља да би нас хранила, па кад све саставиш, какав је ово живот, ово рмбачење и рвање, а вазда нам је неки враг за вратом, па питање је је ли ође ишта наше осим иконе и пушке на зиду. Кажу: сјутра ће бити боље, а шта ја имам од тога сјутра кад нећу бити ту? Све је вође варљиво и несигурно, час ти се учини да је све твоје што можеш погледом покупити, час, опет, нијеси сигуран да је твоја ни она стопа земље на којој стојиш. Ми смо ти вјечити дужници: дужни земљи на којој стојимо, дужни држави у којој смо се затекли, дужни Господу што нас држи на земљи, цркви у селу и гробљу око ње, дужни и грешни, па дај ти измири све те дугове и скини са себе све те гријехове.

Па ипак тврдо смо чували огњиште да се ватра на њему не утрне. Знаш ли ти, синко, да је први и потоњи српски цар, Душан Силни, донио закон о чувању огњишта, па би по томе закону сваки домаћин изгубио посјед, ако би му се у кући утрнуло ватриште. Понекад ми се чини да је Господ дигао руке с нас, као да нема паметнијег посла него да завирива у ова ждула и пукотине, додуше, заборавили смо и ми њега, слава му и милост, и спомињемо га само у псовкама, па кад нас мука прићера уза зид, ако жена није на дохват руке да је шаком проломимо, онда потегнемо каквог светитеља и псујемо га као најамницу или љутог душманина. Можда би Господ дао и више, али, бојим се, нема коме дати, јер смо пријеки и горопадни, па није никакво чудо што су нас показивали прстом као хајдуке и харамије. Па и кад долазимо на овај свијет одмах нас живот дочека штапом по врх главе. Упадамо у глад и неимаштину, често и мајка која нас је донијела на овај свијет препржи, нема млијека у прсима, па ти туђа најчешће празну сису гура у уста. Кад излазиш из колијевке и то су несигурни кораци,

јер је и колијевка тако начињена да се претури само јеси ли закорачио да изађеш из ње. Кад учиш прве кораке немаш се зашто прихватити јер је кућа празна. Старији те оставе да се копрцаш и батргаш као риба на суву: црко-осто. Па и кад четвероношке побауљаш или те чека врело огњиште у кући или црностриг пред кућом испод кућног прага, куд си навалио мајчин сине. Мртва новорођенчад се вође не броје, не броје се ни она дјеца која на онај свијет одлазе са мајчних прсију. Више ође има муке и чемера него иђе на бијелом свијету. Видиш ли да се ово наше село савило Богу иза леђа, као уже на дну вреће, између два среза, који се нијесу много отимали за њ, него су га као копиле гурали један другом, а вјеруј Богу село никада није припадало ни једном ни другом срезу. Колико само ја памтим три пута је наше село пламен прождирио и два пута поводањ све из села износио, све што је човјек својим рукама начинио и подигао. Ватра и вода су ђавоља ђеца.

Планина не попушта но напада сјенокосе и крчевине, а свака је крчевина крвава стечевина. Ја сам, ево што ме видиш, цијели живот ратовао са планином која се спушта у поље, вадио живи камен, крчио пањеве, затрпавао рупетине и вододерине, подграђивао њивице поред ријеке, ископавао пиревину, која је опет дрска и безобразна као жандармеријски наредник, па никако да јој корјен из срца земље изгулим. Ево ме, вели, курвин сине, варакаћемо се, ја сам се рвала са твојим покојним ђедом и са твојим покојним оцем па сам опет горња. Све је вође уставало против човјека и небо и земља, па ти сад гледај како ћеш и куд ћеш.

Школа

*Немој пити воде заборави
Ни жалосну заборавит мајку.
Народна пјесма*

....Ивањске ноћи су отворене за сан кад мјесец и мјесечари тумарају по Невесињском пољу, па ако у свако доба ноћи негдје сретнете какво чељаде нек вас ништа не изненади, то је мјесечар, кога је мјесечина дигла из кревета и понијела као што вјетар носи сув лист у јесен. Причају да је у тим ноћима Гаврило Кукрица јасно видио слике из својих снова, али исто тако јасно и разговоријетно и слике и поруке из туђих снова, није свакоме дато да се може уселити у туђе снове као Гаврилу, наравно, ја једва могу да ухватим своје снове, најчешће оне који ми затварају душу и срце, а ријетко оне који ми отварају тајанствене одаје сновиђења, и обично тада јасно видим нашу школу, мала је, оволицна, сеоска школа, која се сакрила испод једног брдељка који се зове Чусто Брдо, бојим се да је не однесе опаки сјеверни вјетар, одозго са Височице, који зна, кад се надме и распири, да чупа дрвеће из земље и скида кровове са кућа и појата, и управо и данас као да ти вјетрови донесу у мој сан нашу школу. Јасно чујем нашу малу сестру како захтијева: «Хоћу у шкоњу, хоћу и ја у шкоњу.» Хоће у школу и дигла дреку и галаму. «Сједи, усјела се», каже стрина, «не знаш нагулити

чарапе, а хоћеш у школу, када будеш требала ићи онда сигурно нећеш.» Наша школа није била никада празна, до подне редовна настава, поподне алфаветски курсеви, а потом конференције, на којима Стеван редовно спава. На тим курсевима сви се описменише осим неког Мата из Прковића, који није долазио на течај да се описмени нити је слушао шта учитељ говори и ради него цијело вријеме блене у неку Радмилу са Драмишева. Та Радмила је била најбољи полазник на курсу, коју ће Мато на крају једну вече сподбити и тако се оженити. Кажу да јој је забранио да чита и пише. Те године замијенише дрвени школски кров пријепом, па је сада наша школа дошла некако љепша и млађа, као дјевојчица с црвеном марамом на глави. Курс описмењавања заврши и стара Синђелија, која је редовно добивала писма од унука који је лежао тешко рањен у војној болници у Љубљани, старица никоме није вјеровала шта јој унук пише, па кад се пријавила на течај учитељ је гледао зблануто као неко привиђење. Не може се спомињати курс а да се не спомене неки ћопави Драго из Кленка. Тај Драго је имао једну суву ногу па се ослањао на дрвену тојагу, некако би ту суву ногу савио око тојаге, а онда заљуља цијело тијело и изкорачи. Као да писац још увијек чује како та тојага млати по школском поду или тврдом макадамском путу, као дрвена протеза старог Арсена који је изгубио ногу на Мојковцу. Тога Драга никад нико није видио да се осмјехне бар крајичком усана. На његовом лицу вазда је стајао неки тужни, смрзли израз. У рукама је био јак као црна земља, па су ријетки били они који би се са њим потегли куке, јер кад он узме прст такмичара, као клијештима, бојим се да га не ишчупа. Тај Драго је био далеко најбољи полазник течаја, тако да би често исправљао и нашег учитеља, у смислу није то тако него овако, друже учитељу. Говорило се како његов отац у кући држи неки Вјечити календар који је оставио покојни Гаврило Кукрица оне јесени кад се изгуби као ждрал у магли. Писац се не

може сјетити кад је Драга изгубио из сјећања и шта је даље са њим било.

Прољеће гура своје мирисе испред себе, а љето их вуче за собом, па кад се разаспу у предвечерје ти љетњи мириси и наша учионица мирише као дуња на полици, или као стручак сувог босиљка у руху усиђелице. Ноћас ми је поново сан донио у кревет школу у Брштанику. Мала је, оволицна, као маче. Узалуд годинама тражим епитет који бих ставио испред имена наше школе. Школа носи име Вука Карацића. Треба рећи да су се раније у нашој школи учитељи често мијењали, дођу, остану по неколико мјесеци и нестану, један је побјегао јер га је набиједила дјевојчица Милада, како јој је ударио на образ. Само је у школи остајао наш подворник Костандин и учитељева кобила. И Којов отац је скоро двадесет година послуживао школу. Ту кобилу је набавио последњи учитељ који је дошао у Брштаник пред сами рат, па кад он нестане једне ноћи-одведоше га оперативци Удбе- остаде његов плетени кофер са нешто одјеће, неколико књига и кобила, коју су касније редовно јахали сви поратни учитељи кад би ишли у град на какав састанак. Често би ту кобилу јахао и наш подворник Којо. Требало га је тада видјети, кад се попење на кобилу, затури главу и укочи се као Наполеон кад је улазио у Беч, ни море му није до кољена, и све стимава и гледа да га некако види наш црквељак Лазар и да цркне од зависти.

Кад би ме сада чуо један живи овдашњи пјесник како сам његову школу назвао убогом сасуо би ми живу соду у лице, како може бити убога школа из које су изашла имена познатих сликара, писаца и научника. Сједили смо заједно у клупи, он се много више хрњао и чешао на часовима од мене и више плакао, зато су му теке вазда биле мокре и умазане. Па кад нам је једном учитељ на часу ликовног одгоја задао да нацртамо једну домаћу животињу он је, замислите, нацртао свога оца, или није знао шта је домаћа животиња или није чуо шта је учитељ рекао. Боже, колико смо га само

задиркивали послјије. «Шта се смијете, јер се не зна у овом крљанцу ко је кога правио.»

У моме сну наша школа испливава из јутарње сумаглице као маче из опране вуне, коју наша стрина сваке суботе суши испод шпорета, и наша школа тада није ништа друго но она бијела марама у коју је синоћ наша мајка завезала зрнца тамјана, који јој је јуче донио кум Манојло из Острошког манастира, па кад ми банемо у двориште као да се та мајчина марама развезала и просуо тамјан, час, опет, наша школа није ништа друго но птичије гнијездо, јер смо ми, уствари, пилићи који су прије времена испали из тога гнијезда. Школа се намјестила у дубоку сјену липа које је око ње засадила прва учитељица Љубица Пивац и прва генерација ученика, било је то оне године кад су усташе у Загребу припремале атентат на краља Александра, нека од тих имена који су садили липе ће се касније наћи уклесана на гранитној плочи која је подигнута на улазу у школу жртвама фашистичког терора. Па кад год Јагош прође поред те плоче не пропусти прилику да напомене: «Овдје је требало турити: Ове људе су поклале комшије, усташе Маријана Вановца и Алије Шуљка.»

Школу су поклопиле липове гране као што квочка својим перјем поклопи пилиће, иначе, као да се у Брштанику некако све крије и завлачи, као да се склања и од погледа Господа бога, зато се и Стеван, кад год хоће да се омрси уз Часне poste, сакрије испод самара у вајату, метне самар на се да се набока кајмакчине и да Господ мисли, кад погледа одозго, да је под самаром коњ. Да ли је преварио Господа ко то зна?

Било би погрешно када би рекли да се наша школа сакрила и шћућурила од погледа радозналаца, она се само липовим гранама заштитила и покрила одозго као да се крије пред погледом светог Саве који сједи уз кољено Свевишњем, дакле, школа се крије да светац не види како су изнутра прљави зидови као да унутра нијесу ученици него

говеда која пландују, да светитељ не види иструле подове и чађаву пећ коју подворник Којо очисти само једанпут годишње, па кад је зими наложи дими фуруна, подави нас, поготову кад навале оне досадне јесење кишурине и кад се ваљају маглуштине и све док вјетар не поцијепа и избуца те магле школска пећ никако да повуче дим како треба и да се изнад школског димњака дигне онај црни јаблан дима. Па као што изнутра личи на пећину, кад се погледа са неког брдељка изнад села онда није ништа друго но бијела као лабуд у гнијезду, јер су је умиле и испрале јесење кише и осушили сјеверни вјетрови, или је то такву гради моја љубав након толико година, а како неће бити бијела кад је годинама испирају кише и умивају вјетрови, увијек окречена извана, подворник Којо за ту прилику набавља најбољи креч од неког Туге са Бискупове главнице, па тако изгледа као бијели лабуд који плови по мирној зеленкастој води. Битно је, кад свети Сава погледа одозго, да је уредна и умивена извана. И она је давно нестала на дну вјештачког језера. Била је начињена од бијелог камена који је пратомајстор Раде Грубачић вадио у најпознатијем мајдану у Ковачићима, и лијепо обликовао, један по један камен обликовао је мајстр са много љубави, јер је био тврдо убијеђен да ће једном у њу ући и његов син, али је било другачије писано, умјесто сина пратомајстор је унутра видио своју кћерку јединицу. Да није било сабласне рушевине соколског Дома преко пута школе била би то најљепша школа у цијелом свијету. Тај Дом је рађен од истог бијелог камена и зидао га исти мајстор под будним оком Чеда Милића, мостарског трговца, оснивача Соколског друштва, једног од херцеговачких Срба који су на познатом Велеиздајничком процесу у Бањалуци били суђени и осуђени, Чедо је тада био осуђен на смрт, послвије је помилован. Зато је био 1941. године први на усташком списку мостарских Срба које реба заклати кад је злогласна Францетића бојна ушла у Мостар. У моме сјећању Соколски дом стоји као жалосна рушевина, предњи зид се урушио

унутра, а остала три које вријеме руши и поткопава нијесу ништа друго до нека крвава позорница из Шекспировог времена на којој су се некада играле крваве драме, јер се никада неће заборавити да је управо у Соколски дом усташки побочник Иван Пуљић утјерао као у тор педесет и два српска домаћина из Брштаника и околних села, људи су пребијани и мучени, одатле су извођени у ноћ да се више никада не врате, касније ће кости ових несретника бити извађене из јаме. Ту је на тој крвавој позорници одрубљена брџом глава Мирку Бјелици из Раткамена и послана на дар усташком поглавнику у Загреб. Један италијански дипломата који је на Павелићевом столу видио пуну чинију дјечијих очију, био је свједок кад је Францетић метнуо на сто пред Павелића Миркову главу и рапортирао: «Господине поглавниче, ово је глава најпознатијег невесињског четника Мирка Бјелице».

Нико се од нас дјече није усуђивао да повири унутра у тај Дом као да још тамо стоје лешеве које су усташе касније побацале у јаму Стрмоглавицу. Касније ће имена тих несретника бити уписана на гранитној плочи споменика жртвама фашистичког терора. Мајстор Раде Грубачић који је у гранит уклесивао имена тих новомученика је радио неуобичајено споро, кажу једно име уклеше за цијели дан, а ко је могао знати да је мајстор тада у своме сјећању исписивао животопис сваког од њих, наиме док би у тврдом јабланичком граниту исписивао једно од имена у његовом сјећању би стајао тај човјек пред њим, као да тај покојник стоји ту сада и прича своју биографију. Отуда се мајстор често заустави, трепће очима и у мислима одлута у прошлост.

Још увијек као да чујем стравичне крике и запомагања из Соколског дома. Је ли ту судбина на позорницу поставила Шекспирву трагедију «Магбет»? па сада исорија купи лешеве са те позорнице. Још се нико од нас школске дјече није усудио да у сред бијела дана уђе

унутра, чак ни Младен који се спуштао у најдубље јаметине и који је пролазио кроз све пукотине у лелијама, као да сама смрт чека унутра. Мајка је причала да су управо у том Дому цијелу ноћ усташе држале на зиду објешеног као бисаге њезиног стрица, старца који је имао шездесет година, да су га мучили заједно са његовим сином Томом, коме су ишчупали коњским клијештима све нокте на рукама и ногама. Можда сам требао напоменути да ће седам година послје је исто партизани урадити његовој сестри, тетци нашој Даринки, најљепшој дјевојци која је долазила пред нашу цркву, и њој су клијештима почупали све нокте, док су је ислеђивали. Тако су се брат и сестра нашли пред Господом без и једног нокта на рукама и ногама.

Чудно је то како падају царевине и краљевине, како се суновратила царска столица бечког ћесара, а остају ситнице попут коњских клијешта којима се људима гуле и чупају нокти, остају конопци за вјешање, батине за пребијање, ланци за везивање. Само је, изгледа, зло вјечно и вјечито.

Црква је изван села, преко поља, грађена од истог камена као и школа, посвећена је светом Пантелејмону, иконостас је својом руком градио надалеко чувени градитељ и иконописац Константин Данило, који је начинио само још један иконостас у своме вијеку, иконостас саборне цркве у Темишвару, који ће касније неки румунски гроф откупити из саборне цркве у Темишвару и поставити у цркви у својој грофовији. Има и записано да су преци овога иконописца прије двије стотине година побјегли пред кривом османлијском сабљом управо из Брштаника. Цркву су сигурно зидали мајстори из Ковачића, неки далеки преци овога Рада Грубачића и потомци оног Грубара, који остави своје име на једном стећку, остао је упамћен неки љеворуки мајстор који је у сну сваку ноћ ишао у Јерусалем, причало се да је нашу цркву подигао нико други но Херцег Шћепан својој жени, међутим професор Марко Вего, кратковиди

старац и кустос музеја у Сарајеву, који је послје рата згулио фратарску мантију, утврдио је да је црква изграђена знатно касније и да је цијела сазидана од стећака са тог локалитета, тако да је уклесана гозба на каменим блоковима сада била изврнута у зиду, као да је неко преврнуо сто и поваљао госте око њега. Што је било тачно и на основу чега ће професор Вего изнијети претпоставку да је цркву подигао најмлађи Херцегов син својој мајци, кад је већ био паша са два туга, и да је тачно како је прекопавао велику некрополу стећака у Брштанику и уствари тражио очево злато, па кад ништа не нађе од преврнутих стећака сагради цркву, наиме, мајстори су вјешто резали средњовјековне стећке и зидали брштаничку цркву, што се може установити јер и данас се на зидовима цркве јасно виде уклесане фигуре људи и животиња, чак се на једном зиду види уклесана сцена причешћа светих ратника, и нико није могао разувјерити Крстана да то причешће није обављено онда када је Стеван Мусић пошао у бој на Косово. Мусићи са Залома још увијек чувају у своме селу позлаћени кондир Стеванов. То је онај кондир који ће касније у рукама држати познати сликар Паја Јовановић прије него што је насликао надалеко чувену слику «Косовка дјевојка».

Не зна се да ли је височија наша црква или наша школа, па као што се учитељ Кулаш и поп Богослав гледају некако попријеко, тако се гледају и црквењак Лазар и подворник Којо, па гдје год се затекну заједно гледају који ће заузети бољу позицију који ће сјести у чело софре на слави или свадби, рву се ко ће коме узети причу из уста, и који ће више за себе приграбити почаст и поштовања, као да се и ове двије грађевине гледају попријеко, као што су се цијели живот гледали Саво и Неђо од два брата дјеча, комшије, па ено их сада у гробљу један до другог, а зна се да су вијек провели у омрази и душманлуку, један другоме подметали ногу, гложили се и мрзили, преоравали мргине и прекашали сјенокосе, обарали плотове и палили стогове

сијена, тужакали се и свађали ко јетрве. Зна се да никада нијесу заједно сјели под један кров а камоли за исту софру.

Недалеко од наше цркве је Савова пећина, у једном тврдом каменом масиву, и као да нема једне једине стопе земље у Херцеговини на коју није стао свети Саво, и данас стоји људска стопа утиснута у једној лелији у коју ујутру сунце прво баци сноп јутарње свјетлости и топлоте, коју је сигурно црни ђаво салијевао, као што је, уосталом, салијевао све лелије и сломиврате у Херцеговини. Раније су ходочасници и болесници редовно долазили у Савову пећину, али је сада потпуно заборављена као што је, уосталом, заборављен и свети Сава, и да није једне буљине која по цијели дан куња, унутра не би било ништа живо. Колико је само пута Симатова снаха, кад се помами и удари у махнити вјетар, преноћила у пећини ко то зна. Из једног камена тајга танак млаз воде, вода понекад цури и циједи се па се нагло повуче и побјегне у камену пукотину, није то никакав планински извор но пишталина, па таман кад се они који су се усудили ући унутра сагну и нагузе, клекну, јер се другачије није могуће пити воде, вода се повуче у земљу. Прича се да је управо у овој пећини Мате Глушац зимовао и да је управо ту своје знање преносио на свога сестрића Гаврила Кукрицу, који је послје ишао по свијету и прорицао будућност као што су у Кремну код Ужица прорицали Тарабићи, стриц и синовац. У тој пећини има један тањушан и необичан извор. Сељани знају да се могуће пити воде само онима који нијесу гријешни, а дај ти нађи такве, зато ријетко улазе у пећину. Вода се час повлачи, а час опет се јави на површини. Ако је неко видио извор у Савовој пећини код манастира Милешева онда је овај исти такав. Један необичан догађај који се намјестио у моје сјећање, везан је за ову пећину. Те јесени у Брштанику бану њих троје, двоје ситно старије чељади, а између њих крупна и млада дјевојка, ко планина, па се чинило да ова горостасна дјевојка води двоје дјеце за руку, а никако свој родитеље,

или као да држи у рукама два завежљаја, тако је дјевојка у односу на своје родитеље изгледала још крупнија, а они у односу на њезино горостасно тијело још сићушнији. Путници су били из неког села код Билеће и дошли су у Брштаник да посјете Савову пћину, јер су чули од неког невесињског шверцера дуваном о љековитости воде у пећини. Дјевојка је била сва румена и здрава као зрела јабука која је овог часа убрана са гране. Младен који се одмах понудио да их одведе у пећину био је једини свједок како се дјевојка напилa воде са пећинског извора и ту умрла на рукама ојађених родитеља, тако да се послије ниједна жена није усуђивала да уђе унутра, што је био још један разлог више да пећина осане сама и празна. Дјевојчин отац је касније причао да је његову кћерку тада ударила змија из извора.

Треба чути звона са наше цркве, ону дубоку јеку која се разлијева около и подиже и буди шумске уснуле звијери из њихових брлога, осјетити те мједене валове који плове преко поља, ударају у планину изнад села ко топли морски валови када ударају о тврде хридице на обали, и враћају се натраг, тако да се чини како се наше село, уствари, љуља у барци звукова и тонова који се откидају са црквених звона. Јужни вјетрови носе ове звукове преко цијелог среза и тада се звона са наше цркве јасно чују на Борцима, да се не потурче као што су се листом потурчили на Главатичеву, а кад је сјеверац онда се звона чују на другом крају среза и као што се за лијепих и ведрих дана са Зимомора може видјети Јадранско море, тако се и звона са цркве у Брштанику чују надалеко, с краја на крај свијета. Када ово звоно чује наш подворник и упореди га са својим школским звоном, уствари са једном обичном мједеницом која је скинута са Крстанове јунице и које се једва чује преко зида школског дворишта, љут је ко рис и искрено се нада да ће држава забранити попу Богољубу и његовом црквењаку да звоне кад год им се ћефне. Кад груну црквена звона школски подворник Којо

мисли: «Удри, удри, надам се да нећеш дуго ударати.» Тако ће се осветити црквењаку који му је једанпут рекао да је то његово школско звоно уствари украдено са неке кобиле на Зијемљима, «Доста га је», рекао је црквењак, «носила кобила око врата, нека га мало сад проноса и коњ.» Треба видјети нашег подворника Која када на зид вјеша Стаљинову и Титову слику, најприје их унесе у учионицу као да уноси светог Василију Острошког, пометну на катедру, метну руке на гузицу и стоји као да се око њега цијели свијет окреће. Дуго мјерка чађави зид. Није сигуран кога ће метнути на лијеву, а кога на десну страну. Напокон се одлучи, Титову слику објеси о исти клин гдје је висила краљева слика. Не да нама да му што помогнемо, да може забранио би нам и да гледамо или можда и не би јер ми смо свједоци како улази у историју. Требало је касније видјети са каквом ватром у очима скида Стаљинову слику, пошто је пуштен из притвора.

Ја сам се те године поравнао са нашом кобилем, станем тако поред њезиних предњих ногу и мјеримо се, равни смо једно другом по висини, вјерујте ми није то уопште била кобила него дјевојчица румена и једра као јабука парменка, волио сам је више него рођену мајку, то је, уствари, била моја прва љубав, и сад је носим у срцу, додуше, наша кобила је ситна као ждријебе, чиста са лијепом дјевојачком главом, округлих сапи, лијепо извајаног врата, витких ногу и румена као удикова кора у јесен у Присоју изнад села. Стојан каже да ће је прескочити. «Само да начиним два-три корака и «хоп преко ње као преко плота.» Хоће какав је, научио је прескакати сеоске плотове бјежећи са украденим воћем у њедрима, кад га је једном Крстан потјеро из своје баште сијевао је преко плотова као вјетар и нашој баби се тада учинило да је видјела црног ђавола како прескаче преко плотова.

То што сада носим овако унакажено лице – а сва лица имају неки свој печат – по свијету, крива је управо та

кобилица. То је била најљепша кобила на цијелом свијету, само је још такве сапи имала радничка куварица млада Мађарица Ержика. Било је то овако: Стари коњ кога је још оставио Ударни батаљон кад је излазио из села, ко зна гдје су га узели и ко сада носи потврду на њ коју је лично потписао Владо Шегрт? Коњ је остављен да га вуци истргају, тумарао је по пољу као што тумара несретна Јованка којој су усташе убиле сина јединца па помјерила памећу. Тога војничког коња су сви упрезали и товарили, кад ко стигне и товљари на њ шта стигне. Како се ова стара и болесна кљусина нашла поред наше кобилице не знам, али знам да се кобила намјештала да он скочи на њу, ја сам са неком шипчицом у руци покушао да их раздвојим, коњ је таман био исукао свој буздован који је личио на угашену главњу, бранио сам и одбијао, зар баш он, ова стара кљусина да се испење на нашу љепотицу, онда је коњ потегао чивтом, ја сам одлетио под плот, лице ми је било у крви, завршио сам у мостарској болници, гдје ме његовала мамина сестра, тетка Аница, па ми се и данас чини да моје лице наличи на коњску потковицу. Ђед ми је касније кад сам изашао из болнице само рекао: «Што си турао нос у шупак црном ђаволу?» А како сам могао дозволити да се она стара коњска ругоба испење на нашу кобилицу. Не знам кад је и како је нестала из мога сјећања наша кобила, остале су само у моме сјећању округле сапи.

Наш подворник је државни човјек. «Јадна је држава у којој је слинави Којо догурао до подворника», мислио је црквењак, а Којо је могао кад год хоћеш да се попење на учитељеву кобилу, наравно кад учитељ с бициклом оде у град, и да јаше колико му воља и како му воља, тада наш подворник држи главу као царски мушир, силни Омер паша Латас. «Није човјек но сотона», говорила је наша стрина. И заиста Којо је мало на своју руку. Он увијек изненади, дође тамо гдје га нико не очекује и каже оно што нико није могао ни помислити да ће рећи, сваке седмице дотјера товар дрва у

школу и ако му то није обавеза јер нема дјеце у школи, очи му се налију неком тамном влагом кад се то најмање од њега очекује, устане да брани и пере онога кога ни Свевишњи не може одбранити и опрати, а на другој страни напада и резиле праведника, тако да се никада не зна шта ће учинити ни шта ће рећи.

Кад уђе у учионицу да види је ли свак на своме мјесту не до ти Бог да те ухвати како јурцаш по учионици, не гине ти шамарчина звијезде да избројиш. Под његовим војничким кундурама шкрипи стари под, послушкује ту шкрипу, јер га то налијева неким задовољством, доста је млатио бос. Иначе, док настава траје куња у ходнику као болесна кокош, кад је будан често погледа на сат који виси на зиду и опомиње га. Понекад га сан превари па заборави звонити и тада обично Младен тражи да изађе ван јер му је као ђоја притужило, сине поред подворника као вјетар и закријешти: «Звони, шта чекаш?»

«Ко је ноћас?» зблане се Којо и дограби звоно.

И, ето, баш у том тренутку грунуше mine у Ђавољем кланцу, помакоше се и помјерише и камене лелије изнад села, а мировале су милионима година. Учитељев мачак шмугну у шупу и завуче се испод неких старудија. Сјећам се да су сви ученици вољели тога мачка, да смо га хранили, пазили и миловали, чак се ни Стојан Бритва никада није усудио да га звизне ногом. Тада се заљуља и глобус који је стајао на полици и само што не паде. Нико не виђе кад се одломи огромна каменчина са Боботовог кука и уз прасак и ломљаву сурва се у Мртву долину, ту ће и остати.

Којо је на радном мјесту увијек гологлав и клемпав ко Цезар, а како ће држати капу на глави кад га са прљавог зида гледа врховни командант у беспријекорно скројеној адмиралској униформи. Како се јесенас наш подворник ухвати у гвожђа које је Никола поставио испод пријеклада да ухвати лисицу, све је више занесен и одсутан. Пошто гвожђа није знао распучити однио их је тако око ноге кући,

боже, како је само звечала и звонила та скаламерија у ноћи без мјесеца, као да сам ђаво вуче за собом паклене синцире. Шта си тражио Констадине у Доловима? Отуда се каже, кад се неко ухвати на часу па не зна уста отворити: ухватио се као Којо у ступицу. Кад учитељ оде у град Којо по врх његове кобиле, нађе неки посао у Заборанима или Драмишеву као да нешто донесе, а уствари да га свијет види како слободно јаше на учитељевој кобили и тако потврђује своју важност. Устури се у седлу и завали главом као царски мушир Омер паша Латас. Ко би се надао да ће догодине возити учитељево бицикло. Изразбијао се и изубијао док је научио возити, али је научио.

«Докопа се ти учитељевог бицикла, поспрдивао се црквењак Лазар, пази да и ти не одлетиш с њега.»

Кад је наш учитељ добре воље дивота божија, има за сваког лијепу ријеч, али кад му крену гелери у ногама зло и наопако, тад зареда јединицама, Младену редовно стави двије, једну њему а једну оцу му. Младен га је неколико пута насамарио. Ово је шеста година како сједи у клупи, а догурао је до четвртог разреда и сваке би године учитељу украо по један дан и сваке би му године умирала баба.

«Гдје си био ти Младене прекјуче?»

«Умрла ми баба, друже учитељу.»

«Сједи», вели учитељ а не зна да је Младенова баба умрла прије седамнаест година. Тако ће послјије замајавати и учитељицу, те умро ми овај те онај, па пошто није имао толико баба и дједова, толико стрина и стричева, тако је једном потегао оца: умро му отац, па кад је Младенов отац након неколико дана дошао на родитељски састанак учитељица је гледала у њ као у приказу.

Мајка је унијела унутра шкаф и казан воде и чека да стрина распали ватру, наиме, кад нешто хоће па хоће, само што је мајка пометнула казан а са полице шибица хоп право у воду. Стрина је затекла у шпорету једну једину живу жишку, нагурала унутра суву сламу и надула се дувајући,

нема времена ни да изусти какву клетву. Дува ли дува, надула се ко жаба. Плануће... неће, стрина не одустаје, онда једна искра скочи и запали сламу. У шпорету тутњи, ватра се разиграла, мајка турила воду да се грије. Недељно јутро је поодавно ушло у кућу. Ђед и стриц се не дижу из кревета нити излазе из собе, само је то још стрини требало док је распаљивала ватру да стриц испод губера забунгура: «Је ли говова та кава?» Мајка је гледа одсутно, у мислима је негдје далеко, кад се овако замисли могу грувати небески громови ништа не би чула. Само нешто мрда уснама као да се исповиједа или моли богу, можда се и правда пред сјеном нашег оца или можда поново види рат и погибију. Тако је и заборавила на воду која је прокључала као да ће нас шурити а не купати.

Ударише црквена звона. Стрина тури крст на се. Мајка скиде казан с водом са шпорета. Нашу малу сестру ће окупати најприје, њу купа пажљиво и њежно, али кад једног од нас, мене или брата, ували у шкаф у коме се с јесени шуре крмад, дрска је и жестока па се не зна да ли нас више ружи шт смо тако прљави или нас крвнички мијеси.

«Куд се завлачите, узма вас узела? Чистија су крмад од вас. Брат се отима и брани. Нема те пукотине, ждула и јаметине у коју се он није у стању увући, не воли се овако купати, а љети не умије да дође са ријеке него се по цијели дан бућка и праћака и гладан и жедан. Сестру је мајка замотала у војничко ћебе и само отуда вири њезина главица ко миш из мекиња. Мајка не престаје да звоца: «На кога сте се бацили па сте овакви лутори и пексијани?» А кад би видјела Младена, кад би неко посијао цвеклу по његовим ногама сигурно би изникла јер никад се не зна да ли је бос или је нагулио какве прљаве чарапе.

Толико сам се избирикао у писању писама да ме сви у селу тегле и вуку да им накитим писмо па било то сину у војску или у подофицирску школу у Книн, било кћерки на радну акцију, мужу у затвор или у болницу, било вјеренику,

свеједно, а и знам брата, није да не знам, кад заврнем пером или оловком и сложим слова као трепавице, није то више писмо на папиру но пјесма. Само кад ме салети Милутин, салетила га срдобоља, да видиш муке и белаја, те јеси ли турио то и то, те извади то и то а тури то и то, турила му змија главу међу очи, е њему никако не могу угодити, а сваке недјеље редовно пише сину Слободану у војску у Славонску Пожегу. Док ја пишем он ме поклопио ко орлушина и блене у оно што ја пишем, а не зна ни једно једино слово:

«Пиши, овако. Слушај сине јебена вјеро. Ми смо вамо добро ко коље у плоту. Издаде и обману година пишам јој се у срећу. Превари ме и Подворница и ако сам је бели нагнојио како ваља, и узоро како треба, и посијо како Бог захтијева, па опет слага. Није ми ни мало по вољи што су те спрцали у ту Пожегу. Веле да је то Рвацка, а знаш ти Рвате, јебеш им матер. Чувај се коња. Многе су из коњице вратили кући у сандуку. Убрани боже. Јамили су и Вучету Стојанова у коњицу најбо је ко жути. Што пишеш да си задужен са кобилом и да је волиш ко рођену сестру. Чувај се да те не узме на зуб и да ти не пролије мозак. Што пишеш да ти спремим пара, требају ти, а зашта ће ти брата? Треба ти, треба и мени много што шта, да ми је сада хиљаду динара не би мого зачепити све рупе у кући. Двапут сам изгонио јуницу на пазар но оно говно од трговца, они Васо, бацио цијену ко да сам довео мачку. Шаљем ти сто динара па ти развуци до осудства. Поведи рачуна с ким се дружиш, јебеш ти браство и јединство, све с тобом лале миле док им не окренеш леђа, да сам им ја вјерово сада би ти ово писмо мајка писала, а не ја. Вамо је неко невријеме. Ономадне смо затрпали бабу Вукосаву. И учитеља су спрцали с ону страну браве, пјево Стаљина. Пјево је с њим и Ремо, али њега оставише, њихов чоек. Не знам чија су ми говеда бастрегала купус. Дознаћу и јебаћу им мајку мајчину. Украде се Милимирка Крстанова, разгули с неким Слијепчевићем у

Гацко, изгледа није он Слијепчевић него она, узела је пизда на се. Неки дан ми у Драмишеву скидоше самар с коња. Украдоше. Вала да знам ко је то урадио уждио бих му кућу, па таман да је олтар у њој. Пиши рђо једна. Твој ћаћа Милутин.»

Кад се настава заврши пред школом нас увијек чека сулуди Аћим, нема га по неколико дана онда нам припреми изненађење, прси му се проламају од ордења и одликовања, тако варошке шаљивчине збијају спрдачину с њим или са новом државом. Нема шта нема на прсима од аустријског ордења, њемачких жељезних крстова, краљевских звијезда. Сјутрадан ће му то све скинути командир милиције, запрјетиће му и звизнут шамарчину, али само до наредне недјеље када ће Аћим поново осванути у вароши. Право је чудо одакле свијет извлачи све то ордење првог и другог реда, колајне и одликовања, златне и сребрене медаље за храброст. Тај Аћим је помјерио памећу у затвору од батина. И нико у цијелом срезу није тако знао нацртати Стаљина као он, и данас даниле, почне од лијевог брка па црта док се на папиру не појави цијела Стаљинова глава.

Ови купе све по реду

...Ко би данас рекао кад погледа овог тихог, богобојажљивог и дарезљивог домаћина Мијата да је у младости био пуст човјек, син јединац добростојећег кућевића и предједника црквеног одбора Мата Митровића. Мијат се у младости бијаше изоглавио и отео оцу, рано се пропио и рано пропушио, пријеке нарави и отровног језика, надалеко чувени гурман, као да му се журило да што прије поједе и попије што се затекло пред њим, уз то прзница и кавгација. Имао је своје пајдаше, пријатеље и истомишљенике, али, богме, и душмане који су на њ насртали ножем, па су га чак једанпут, на некој свадби, покушали и отровати. Изгледало је да ће Матов јединац кућу раскућити и свући у раван. Мијат је био и пијаница, и женскарош, и коцкар, једном ријечи пуст човјек, што је његовом оцу ударало на образ и живот. Није знао отворити уста а да не потегне кога свеца и опсује га као најамника. И управо тај распусни синов живот уништи Мата, умрије на пречац, а да не остави никакву поруку нити завјет. Матова кућа посрну и крену низбрдо. Можда би и Мијат окончао свој живот негдје у каналу мртав пијан или би настрадао у каквој кафанској тучи да Господ не спусти своју руку на њ, наиме, последице једне тереванке удари га срце и обори на постељу. Било је касно љето, вријеме зрења и смиривања, неке животне равнотеже, то је оно доба кад зру јабуке, кад се

све живо заустави и стане у некој нарочитој равнотежи, као да се у свему зауставило вријеме. Доктор је само рекао жесток удар. Припази. Кад устаде из постеље Мијат окрену лист, остави све пороке као што у херцеговачком камењару поскок оставља своју кошуљицу. Подвуче црту испод дотадашњег живота. Касније је причао да му је помогао у томе један цвијет, «осјетио сам, вели, неку необичну радост цвијета на који је пала пчела, и тада нешто пуче у моме срцу.» Тада се нагло окрену Богу и поче марљиво да уређује не само свој живот него и своје домаћинств. Сави се и смири, остави дуван и пиће, заборави на туђе жене и убрзо доведе све на своје мјесто и у кући и пред кућом. Знало се мјесто и домаћина и домаћице, али се знало и мјесто најамника, као што се знало мјесто сваке стварчице у кући и пред кућом. Знало се мјесто пса пред кућом и мачке у кући.

Мијатов Најамник, тако су га сви звали. Крштено име било му је Обрад, али га нико није звао по имену него, једноставно Мијатов Најамник. То само најављује да је у овај рукопис ушло чељаде које је на свијет Господ послао само да је више живих на броју, као неку безимену бубицу. Какав црни Обрад, ко се још обрадовао новорођенчету које је дошло на овај свијет неочекивано. Наиме, Обрад је дошао на свијет као ванбрачни син Мијатове најамнице. Не зна се нити ће се икада сазнати ко му је отац, јер су они који су то знали промијенили свијет. Кад је Мијатовој најамници, једрој и здравој, додуше, мало туњавој и тутушној, почео да расте трбух планула је прича по селу ко запаљена слама. Говорило се како јој је удрио на образ један од тројице Мијатових синова, неки су чак остављали могућност да је најамници начинио дијете нико други но стари Мијат, трећи су опет тврдили да је дијете глувонијемог најамника Бошка, четврти ово, пети оно, али нико није био потпуно сигуран. Као у инат дијете је расло и напредовало, као што расте и напредује коров у врту. Било је и оних који су причали како је чак и Мијата начинио најамник његовог оца. Ко ће свијету

зачепити уста, дај ти зачепи уста Јелки, која је своје копиле подметнула својој заови дјевојци, док је Јелкин Столе ратовао негдје у Словенији. Било како било Мијатова најамница роди здраво мушко дијете. «Требаће Мијату најамника.» Док су се сељани згражавали на то Мијатова жена је то видјела као божји дар. Мијат није дао ни једну грку ријеч на своју најамницу. Године минуле, многи промијенили свијет, Најамник стасао. У дјетињству се није мијешао са својим вршњацима па и данас као да му не треба никакво друштво. Више је времена проводио по стајама и чобанским бивацима, дружећи се са јагњади, телади, ждребади него са својим вршњацима, отуда је знао у главу свако грло стоке не само пред Мијатовом кућом него и у цијелом селу, а како неће знати кад је ко зна колико јагњади, козлића, телади и ждребади примио на своје руке, кад су долазили на овај свијет. То су она несретна чељад која никада како ваља нијесу тврдо стала ногом на земљу и која никада сигурно нијесу отварала уста да нешто мудро и дубоко кажу, они несретници који се боје и да начине један једини корак на своју руку, а камоли да кажу што им лежи на срцу. Никада ту није било ни дјетета, ни дјечака, ни момка, богме, неће бити ни човјека, а како ће и бити кад још у своме животу није начинио ни један једини корак на своју руку, него: хајде тамо врати се вамо, однеси ово донеси оно, трчи и тркај по цијели дан и ноћ од јутра до сјутра. Нико му се није радовао, чак ни мајка која га је донијела на овај свијет, јер није имала времена да му се обрадује, последије порођаја се није дизала из постеље и умрла је кад је дијете навршило седам седмица. Дијете је било некако тутушно од себе као кокош која је отета из лисичијих шапа. Растао је поред пријеког газде Мијата који би га за сваку ситницу развукао шаком по глави, тако га је некако још више натјерао у земљу и убогаљио и отуда се несретник свакоме уклањао с пута и свакоме градио мјесто. Да је паметан није паметан, да је опет луд није луд, него онако тутушак који

траје као колац у плоту. Ријетко би се у друштву усудио да отвори уста и да нешто каже, зато би често разговарао са животињама којима је давао најљепша људска имена: кобила је била Смиљана, коњ Невен, мачка Босиљка, пијевац пред кућом је био Радован, а теле у појати Милован. Само је ли врана пала на плот испред куће он би с њом нешто разговарао, нешто би јој се жалио кад га нико не види. У војсци је остао само неколико мјесеци, био је регрутован у позадину, једва толико да оконча куварски курс, међутим није му било суђено да дуго носи униформу, јер је након неколико мјесеци са пратњом враћен натраг као трајно неспособан. За њим је дошла и прича ко зна како и ко је донио, углавном, причало се како су му се војници сваку вече послије повечерја пишали у кундуре, - Шта неће регрутима пасти на памет – он би стрпљиво подносио без ријечи ту подвалу, обувао рано изјутра мокре кундуре и шутио док би припремао воду за војнички чај, нити се жалио нити је коме пријављивао шта му се свако јутро догађа. Онда се обијесни младићи договоре да престану то радити.

«Нећемо ти се Обраде, више пишати у кундуре.»

«Заиста?»

«Нећемо сигурно. Опрости.»

«Заиста нећете?»

«Нећемо.»

«Е, онда кад нећете, нећу се више ни ја пишати вама у чај.»

Ко зна је ли то био разлог да га врате из војске, али је Обрад враћен са напоменом да је трајно неспособан за службу војног рока.

«...Е, кад су Мијатова Најамника са Драмишева одвели у затвор кога другог неће, кукала ти мајка, ко што ће ти и закукати. Затвориће и моју Красуљу јер је пасла траву што су одметници запишавали», рекао је тада Стеван. Кад су Најамника извели из појате, босог и свезаног, личио је на бравче које су повели да закољу за даћу. Прича се да су

најприје у појати поломили јасену држалицу тукући га као вола у купусу, а неки веле да су му стављали и воловски тељиг око врата и збијали шалу с њим, а није га требало везати јер сви знају да је од рођења спућен, сапет и у памети и у ногама. И толико ситан и неугледан да га сељани уопште нијесу примјећивали и кад би негдје долазио и кад би одлазио са великим модрим колутовима око очију од свакодневних брига и умора, нико не би знао да ли је био ту. Цијели живот је провео у чобанији и његова нога није никада даље крчила од оног мјеста гдје су допирале његове козе. Ситан и болешљив, нездраве боје лица, кашљуцао је сувим и ситним кашљем и да није било тога кашља сигурно нико не би примјећивао да тај човјек живи ту међу њима. Ко ће знати како се оженио и како му је газда из Грушче довео неку постарију сиротицу, сељачку дунадачу која је била створена да рађа дјецу па опет њих двоје дјеце нијесу имали. Још у дјетињству је Мијатов Најамник навукао неку болест и цијели се живот с њом носи и рве, за разлику од њега жена му је била здрава и крупна бедевија, трома и масна која је смисао живота видјела у ићу и пићу, само да се добро наждере и бокти и попрдује ко крмача кад се назобље сувог кукуруза, док је он јео мало ко мачка, а никада у своме животу није ништа друго попио осим воде, она би се наслагала свега и свачега. И сада изгледа као онај грм покрај цесте по коме камиони слажу слојеве прашине. Па и кад Обрад иде није ишао као други људи него некако би несигурно започињао сваки наредни корак. Па ако је Мијатов Најамник рецимо стао на Стаљинову страну да Кобу брани и заштити не пише се добро ни Јосифу Висарионовичу ни селу у коме се најамник родио. Да кажемо да га је језик затворио није, јер кад би отворио уста, што је такође чинио ријетко и несигурно као неко ко не само да нема шта казати него не зна како ће то рећи, као да ће га сваког часа неко млатнути по глави, није говорио него више шапутао. «Е, ако ће Најамник Мијатов срушити Титову

државу, онда нек све иде у божију матер», рекао је тада неко у селу.

«Зграбили су га као јатака, ко би се од њега надао да је шуровао са четницима?», рече неко. Прича се како је правио опанке одметницима и да су на неком Радојичићу који је ономаде убијен у засједи нашли калчине које је плела Најамникова жена.» Добро је да има ко да слуша кад неко нешто бесједи. Најприје га је ислеђивао Чапајев, а онда капетан Парган. Након неколико дана спроведен је ноћу у варош.

Кад су га гурнули у ћелију, био се упишао од страха и батина, упалоше тројица, најприје су се с њим шалили, играли се као кад мачка хвата и ошамути миша па се онда игра с њим, сигурна да јој не може побјећи, а онда су га почели млавити, све уз смијех и спрдачину: «Види, јунака... Хајде, дигни се братац да идемо да је доведемо.... Само нам реци гдје је војвода Петар Самарцић па онда лијепо кући и ували се међу ноге својој жени па грувај читаву ноћ...» Да га питају како је коме говечету или овци име то зна, да га питају кад се чија кобила у селу ождријебила и то зна или кад су провалили Вучетића говеда Мијатово кртолиште и то зна, а како он може знати и шта он може знати о војводи Самарцићу, само је чуо да се то име спомиње, али га он никада није узео у своја уста. Кад је дошао свијести кроз мали пенџерчић допирало је мало свјетла. Просторија у којој је био затворен је била некако необична, уска, а дуга као гробница, била је поплочана каменим плочама, за дивно чудо то су биле исте оне плоче које се ваде у Мајдану и састављају гробнице, јер су градитељи користили исти Мајдан. Треба ли овдје рећи да је у истој просторији, турском зиндану, тамновао гласовити херцеговачки јунак Петко Ковачевић и да је управо из ове ћелије изведен у оковима и јавно објешен на Малој тепи у Мостару. На пенџерчићу су били жељезни демири исковани од дебелих гвоздених шипки. У лијевом углу изнад прозора, испод

таванице, паук је начинио мрежу у којој се копрцала нека необична буба. Тмина је доносила на исконску пећину, из мокрих зидова ударао је неки влажни воњ. Уска, као поклопац за мртвачки сандук, жељезом окована врата, са бравом са стране која је личила на корњачин оклоп. На моменте му се чинило да ће се та уска просторијица исправити као флаша и да он није ништа друго него мрав зачепљен у тој великој флаши.

«Јеби га, кад су одвели Мијатовог Најамника, сјутра ће доћи по моју кобилу да је ислеђују и саслушавају, јер је једном поред ње прошао Петар Самарџић», мисли Јагош.

Ту га оставише есетак дана, као да су потпуно заборавили на њ у смрдљивој ћелији у затвору који је подигла још турска царевина, па су послје сви који су долазили на власт затварали у њ једнако оне криве и оне праве, дужне и недужне. Све пролази и пропада, пролазе и пропадају краљевине и царевине, падају крунисане главе, само су затвори и тамнице вјечни. На зидовима су биле кржаве мрље и као да су те кржаве флеке сустизале једне друге, још се оне старе нијесу осушиле, а већ душмани исписују нове и као да уопште нема никакве разлике између усташких бојовника који су овдје усмртили младог Бора Бештића и ових батинаша, који су у вој ћелији објесили покојног Васкрсија Вучетића. «Могу и скапати овдје», мислио је Обрад.

Ко зна колико је дана провео у ватри и бунилу, кога је све дозивао у помоћ, зови ти колико год хоћеш јер овдје није само сапет и свезан човјек него је свезан и његов глас, одавде никада људски глас није изашао на улицу. Десету ноћ, заточеник кроз мали прозорчић који је био испод самог стропа и на коме су биле дебеле жељезне шипке, угледа млад мјесец, плови небеском ширином, а он чами у овој смрдљивој и крвавој просторији и чека хоће ли неко горе негдје на ходнику изговорити његово име, само да га изведу одавде па нека га одмах стријељају: «Проста им била моја

крв и на овом и на оном свијету.» Чека и чека и сам Господ зна хоће ли дочекати, јер колико се пута догодило да овако доведу четничког јатака и забораве на њ и у затвору скапа од глади или жеђи. Обрад осјећа како му се само усне суше као да је цијелу ноћ у зубима држао усијано жељезо.

Чини му се кад би сад ове ноћи осјетио само један, једини дашак вјетра, да би се подигао на ноге и ако га сваки покрет вријеђа, помакне ли само руку или ногу, окрене ли главу, сијевне му у тијелу као врела жица, сломили су га као Шароња плот. Нико, ама баш нико у селу није примијетио шта је у његовом животу значио вјетар, који је у тај живот једино уносио мало радости и покрета, јер ако би се на село навалила тишина он би тада изгледао као мртвац који се креће, а ако би се надула каква вјетуштина он би се мало трзнуо, оживио, као да би га вјетар подигао са земље и тада су и његови покрети били кудикамо бржи, а говор отреситији и много живљи.

Вјетар је био његов живот и његова велика љубав и ништа на овом свијету није више волио од вјетра, колико је волио вјетар толико је мрзио тишину и устјалост која га је некако увијек подсјећала на гробље, а сваки дашак вјетра као да му је падао равно у срце и испуњавао га читавог неким миром и задовољством, неком унутрашњом равнотежом, од оног вечерњег лаког и топлог повјетарца који се јави и који предвече силази са планине у село, једнако као онај пред зору који иде испред анђела свјетлости и чисти пролаз пред њима, показује им пут, као и дјевојачки весели развигорац који пјева у гранама дрвећа и отвара својим бијелим рукама пулолке.

Обрад је једнако волио и оне снажне јесење вјетрове који савијају и ломе гране и никада у томе није видио неку силу, него ред, јер ти вјетрови откидају са дрвећа суве и натруле гране и тако праве мјесто зими гдје ће бијела љепотица наредних неколико мјесеци лећи и одморити се, једнако воли и оне тешке јесење вјетрове који носе са собом

косе јесење кише и сусњежицу и који ваљају снопове маглуштине кроз вртаче и дубодолине. Једнако воли и онај вјетрић који не престаје да стуји поред ријеке у свако доба године и у свако доба дана и кад га тај вјетрић дохвати по лицу, као мокра грана у свитање, као и оне вјетрове који плоче по шумским пропланцима хечујно и једва да подигну листић са земље и ето да га сад може дотаћи тај један вјетар чини му се да би му било лакше, не би га тако жестоко притискали ти тамнички зидови.

У томе се најприје чуше кораци испред хелије, онда кврцну кључ, и у вратима се појави неки официр, наравно немојте тражити од Обрада да каже шта је по чину тај друг, с гађењем погледа затвореника и окрену се своје пратиоцу иза чијих леђа је стајао затворски чувар са кључем у рукама, и рече:

«Ко је ово довео? сунце вам жарко јебем.»

Најамник се полако дизао као да нека невидљива рука подиже са мокре земље одломљену шљивову грану, али није био у стању да начини само један јдини корак, јер су му ноге биле приковане за тло. Био је крајње исцрпљен и сломљен.

«Пуштај ово, одмах», нареди официр.

Изишао је на улицу као да је изронио из мутне воде, куд да се окрене и гдје је то његово Драмишево? Он који је само једанпут био у вароши кад га је као дјечака одвела Мијатова жена да води коња под њом, ни тада као ни сада није никако могао да се снађе на коју ће страну окренути, а знао је да мора што прије побјећи, чак је једну старицу на улици упитао гдје је то Драмишево, али је старица само ћутала и вртила главом забезекнута пред овим створом пред њом, и није му ништа одговорила. Сјеверни вјетар који је у варош унио неку свјежину као да му је показао пут како ће изаћи.

Вјештица

...Обрад се у село вратио као што се враћају самртници, али накратко, јер му бијаше писано да остатак живота проведе у митровачком затвору као кувар. Ево зашто: У Брштанику више ништа није било изненађење па се тако сељани нијесу изненадили ни кад је обудовјели газда Мијат, пошто је поудавао кћери и поженио синове, који одоше у бијели свијет, поново оженио. Газда је десетак година живио као удовац, као пустињак. Како су му се кћери поудале његова кућа је све више личила на брлог него на познату домаћинску кућу, све се рјеђе из ње димило и све слабије чуо људски глас, кућа је личила на пећину у којој је некад неко ложио ватру, али сад нема ни ватре ни тога што је ложио, паде и пропаде и оно крпа на њему, нема ко да му пришије закрпу или заплете вунене чарапе. Само је његов најамник Обрад одржавао мал пред кућом. Те јесени се поново ожени Мијат, гдје је нашао и како је довео своју другу жену то нико није знао, али су одмах знале сеоске торкуше и хаберносе да Мијатовица «очима обара», јер је та несретница била зрикава, једно јој је око било потпуно бијело, а друго црно као гар.

«Ћорав ти је жена», рече неко Мијату.

«Није она, него сам ћорав ја», одговорио је тада Мијат.

И заиста Мијатовица је имала вражји поглед, па се одмах причало како је стари Мијат у кућу довео вјештицу која може погледом коњаника са коња оборити и јарам волова на орању зауставити, наравно, те приче су најприје навалиле на Најамника, несретно чељаде за које се говорило да је оно дошло на овај свијет, » само да је пред Мијатовом кућом једна овца више ». Обрад се никако није могао помирити с тим као што се, уосталом, није могао помирити кад се његов газда Мијат уписао у Задругу, па као да га је тај упис некако још више разгазио и помакао у страну, и он се још више некако свему живом уклањао са пута, и сада путем није ишао као други људи по средини него увијек некако по крају, уз плот, као да се крије, као сироче које је на путу нашло неку изгубљену стварчицу. Све се чешће најамник сјећао старе газдарице. Обраду је немогуће било одредити године да ли је тридесетогодишњак који се прије времена просуо и остарио или је доброћудни педесетогодишњак на кога још старост није спустила руке. Било је још нешто необично на Мијатовом најамнику: руке, наиме, иако је радио тешке сеоске послове руке су му увијек биле чисте и бијеле као у мостарског бискупа. Сваки сусрет са другом Мијатовом женом, а нарочито са њезиним необичним погледом, налијевао га је неким нарочитим осјећањем, па како су расле и умножавале се приче о њезиним урокљивим очима тако је и у њему квасало неко до тада непознато осјећање, наиме, тај поглед би у његовој души све испретегао и испретурао, а срце би му плануло неком необичном мржњом.

Ако су младе снаше склањале своју дјецу испред урокљивих очију Мијатовице, онда је најамника само спомињање њезиног имена доводило до збланутости, хватала га је нека језа, па кад би чуо њезин лас бјежао би у кућу и закључавао се, а пред очима би му дуго стајала нека измаглица. Иначе, Мијатовица је била ситна жена једва нешто виша од плота, па кад стане поред плота да те ухвати

језа јер се човјеку учини да је њезина глава натакнута на колац у плоту.

Све то није било никакво изненађење јер је и раније било у селу жена које су имале урокљиве очи, и раније је било тутушних и затворених људи попут овог најамника, али ова је нешто посебно. Недавно му је изашла на сан и питала га: «Шта, зар ти још нијеси умро?» Пробудио се то јутро обливен неким хладним знојем, а срце му је лупало ко цигански добош. Од тада му је сваку ноћ нова газдарица излазила на сан и увијек му постављала исто питање. *Шта, зар ти још ниси умро?* Трајало је то неколико мјесеци и несретни најамник би све чешће заборављао на своје обавезе и све чешће избивао из куће. Ни писац не зна да ли је то учинио на јави или у сну, али се ту вече увукао у појату и удавио Мијатовицу док је она музла краву.

У милицији је све признао до најмање ситнице, причао је како им је јесенас изгорјела појата, како се у јагњилу нашло петеро мртве јагњади, како је коњ сломио ногу, па га поклонили Пркачину који је откупљивао коње за Талијане, «појату је она запалила својим очима», говорио је, а то што кокоши по цијели дан пјевају испред куће и во риче, све је то њезино масло. «Била је вјештица друже судија, метнуо бих руку у ватру да је била права правцата вјештица.»

И раније су се несреће у Брштанику причале и приповијedale и овако и онако, причале и заборављале, као сад да прича како је чувени комит Јован Рачић заклао на спавању у шумарници шумара Топића, јер му је шумар водио свастику, живио с њом неколико дана и вратио, као што се враћа шупља врећа. Шумар вратио Јованову свастику а онда Јован дошао по његову главу.

Те и такве приче је затрпавало вријеме и ријетко би се касније спомињале, међутим, најамников злочин као да је из дана у дан добијао све веће размјере, па и ако би преко дана, кад су људи заузети послом, та прича била гурнута у

страну, вече, кад се чељад искупе око вечере, прича би се сама од себе наметала и слагала на разне руке и како коме одговара, само су се сви слагали у једном да је несретник сишао од страха са памети и починио злочин. Јагош је чак причао како је најамник удавио Мијатовицу њезином косом, нашли су је у појати сједи поред пуног кабла намуженог млијека са свезаним плетеницама око врата.

Само је Ремо имао своју верзију по којој је газдарица уствари била ајамникова љубавница, Рему се не реба ништа чудити јер његово размишљање увијек полази из муда.

Убисмо Крстанову кучку

...Е, убисмо ли Крстанову кучку? – убисмо богме, као што је кум Крстан у своме житу убио нашу кобилу, заборавио је на кумство, него докопао хрпу каменица па испроваљива суждребну кобилу, чија су леђа увијек била у ранама, протаре је самар и начини садно, која више није била онако лијепа и чуста ко дјевојчица, можда за то послије тога ја никада нијесам на њу узјахао. Сјећам се да је на прољеће донијела на свијет најљепше ждријебе на земаљској кугли. Само наш ђед тада није ни зуба обијелио, јер је он памтио да је Крстанов отац Јанко давно убио рођену сестру. Овакви догађаји су нека врста сеоских календара, па се обично вели да је то и то било оне године кад је Јанко убио своју сестру. *Забога ће ће му душа?*

..... Не знам колико је пута наш ђед испричао причу како је Јанко Вучетић убио сесту на Пазаришту у вароши, било је то оне одине када су Аустријанци улазили у Херцеговину и када су се у Мостару попишале прве аустријске курве, које нимало нијесу личиле на оне беговске миљенице које су мостарски хамали у сепету ноћу доносили у беговске чардаке, но веселе и раздрагане младе жене, углавном Чехиње и Мађарице, које су се сада великодушно нудиле пропалим беговима, који су, опет, та уживања плаћали жутим дукатима, тако су се помало у катастеру мијењали власници земље. Тако су беови беглуке остављали

у јавној кући у Мостару, на Царини. Памти се да је тада муслимански живаљ из ових крајева бјежао у Санџак или чак и у Турску пред позлаћеним аусријским крстом. Они који остадоше да дочекају на својим беглицима аусријску царевину углавном су харчили своје беглуке на лагодан живот и уживање са лаким женама које су дошле у Мостар са аустријским трупима.

Те године се Јанкова сестра, на своју несрећу, загледа у неког Јусуфа Токачу и побјеже њему на чардак у Хрушта. Јанков отац исти дан оде у цркву да поп њезино име стави у читуљу. Пуче брука по цијелој Херцеговини. Њезино име више нико ни у кући ни у Брштанику није узео у уста, *пађе би говно*. То вријеме је остало још само у причи коју би потегао неки старац или старица, али врло ријетко и више као примјер непоузданог женског срца.

Деведесет и неколике године послије тога ми смо умлатили Крстанову кучку. «Не зна се или је љућа Крстнаова кучка пред кућом или његова жена у кући», говорила је наша стрина.

Било је то кад су оперативци Удбе испразнили Заборане: старо младо, мушко женско, све су живо синоћ отјерали у прдекану, јер се некако дознало да су жене врљикама умлатиле у Ранковој изби неког усташу Гуску из Главатичева. Препознале га, тај Гуска је био у оној групи кад су усташе упале у њихово село и начинише покољ, жене тога Гуску мудро намамиле у избу, притисле и свезале, а онда умлатиле као пса, и потома соргале у неку ривоточину у Доловима. Не зна се како је милиција дознала за ово убиство, клупко се почело одмотавати кад су дјеца у Сточи нашла његовог натовареног коња свезаног за један плот. Капетан је пустио коња који је као по концу ишао у Заборане, па кад је милиција пред Кандића кућом нашла његов опанак било је све јасно. Истрага није трајала дуго, нека је удовица признала све у детаље: «Јесте, умлатиле смо га као пашче, рекла је Косана, па ево нас сад ту, радите шта

вам је воља, ја сам скинула рану са срца, умлатила сам га јер је он у рату убио мога малољетног брата, пуко дијете».

Као да се ђедова прича из минулог времена о Јанковој сестри некако наслањала на ово убиство у Заборанима. Ђед је причао:

«Није, вели, минула ни цијела година како му је сестра побјегла из куће, Јанко натоварио пуне сепете сувим шљивама, па на Пазар, ко зна шта је на Пазар доћерала његова сестра која је тада личила на одломљену шљивову грану, углавном је несретница држала коња на оглаву и гледала брата, погледом несретнице. Токачин коњ, бијесан ждријебац, немиран, а сестра претурила оглав преко руку, руке савила на трбух као да се моли богу. Кад се зло плете онда сам ђаво испреда пређу, било како било Јанко је својим очима видио, како се Токачин коњ примачао његовој кобили и њуши је, узима јој мирис. У младићу плану ватра, потегну оружје, најприје уби своју кобилу, потом сестру и на крају Токачиног коња, а онда побјеже у Црну Гору, да би изгубио главу кад су Црногорци заузели Скадар, који је касније књаз Никола великодушно даривао Арбанасима, имена Херцеговаца који су заузели и ослободили Скадар никада и нигдје нијесу уписана, зато је кучки војвода, гласовити Марко Миљанов често приговарао књазу, а овај тражио начина како Марку да скине главу».

То убиство рођене сестре се дуго памтило и често је узимано као календарски међаш, па кад ко хоће своју причу да спусти у бунар прошлости обично каже: «Било је то и то оне године кад Јанко Вучетић уби своју сестру.» Овај догађај је, као причу, забиљежио и наш поп Богољуб, само није спомињао ни коња ни кобилу, јер не доликује једном божијем пастиру на овој земљи да записује роспије и кобиле у своје биљешке. Е, попе, попе, кад се ждребица уждије нема те ограде која ће је зауставити.

Ко зна колико је Жуберин пронио воде од тада до оног дана када смо Стојан Бритва и ја убили Крстанову

кучку, и тако се изједначили са нашом стрином која је одрубила главу нашем пијевцу Грахорану. А није то био обични пијевац него муња небеска и једино се његово кукурикање чуло у сусједно село Драмишево. Да стрина није одфикарила главу нашем пијевцу сигурно не би ушла у овај рукопис, јер није била од оних жена које се свукуда тискају и које хоће све да виде и све да чују.

Наш врсник Стојан Каришик Бритва се рано отео, како су му родитељи отишли у Лазарево на добровољачку земљу, а њега оставише стрицу Лазару који га узео мјесто сина, јер Лазар није имао дјеце, Стојан се отео и срицу и селу, како је рано израстао из гаћа и почео да се опасује снагом, сељани су метнули прст на њ, да црни ђаво сломије ногу у селу крив је Стојан Каришик, рано су на њ објесили звоно. Зна се: Ко је укро? Стојан. Ко је слагао? Стојан. Ко се побио? Стојан. Ко је запалио Симатове навилке? Стојан. Ко је најјачи у школи? Стојан. Кога је учитељ Кулаш млавио ко вола у купусу? Стојана. Кога учитељица оставља у затвору? Стојана. А Стојан упорно у мислима слаже замку нашем попу, никако не заборавља онај шамар што му је поп одријешио, најприје Стојан попа види без браде и ошишаног до главе, онда га види босог и без мантије како стоји у пртини, види га на крају како стоји пред капетаном као теле. Е, хајде сад попе, потегни шамаром? Па и кад није Стојан, Стојан је. Он је наш командант и народни херој у борби са боровском и крушевском дјецом, не скида очеву шубару са главе, видио је у читанци исту такву шубару на глави Саве Ковачевића, пришио је на њ петокраку од црне чоје, можда од каквог старог феса, али му то ништа не смета. Ми, школарци, једини нарушавамо браство и јединство о коме се толико говори на конференцијама да свако дијете најприје научи изговарати те двије ријечи: братство и јединство. Ми старији знамо шта је питао Шућрија Пекушић Бора Бештића кад га је повео на клање: «Колико још треба да вас Срба закољемо па да би ви једанпут схватили да нијесмо раћа?»

Зато ратујемо са муслиманском дјецом из Боровчића и Крушевњана, ти наши бојеви су свакодневни и тако имамо и ми, а не само наш подворник Којо, своју ватрену линију.

Стојана је тукао учитељ Кулаш ко вола у купусу, више него нас све остале скупа, а он је гонио по своме, не можеш га никако савити и умирити. «Ја сам, вели, дијете Грујица, што разгони Турке на буљуке.»

У моме сјећању некако најтврђе стоје: ђед Шћепан и баба Савица, наша мајка, кобила и учитељ Кулаш, дјеца углавном памте имена својих учитеља, нарочито оних првих који су нас учили како ћемо држати оловку и кад свака ученица жели да буде само учитељица кад порасте. Како да заборавим учитеља Кулаша? По селу се причало да наш учитељ прије рата уопште није завршио учитељску школу у Сомбору него умјесто њега коњ Кулаш кога је његов отац, мостарски трговац, даривао министру просвјете и богоштовања, знам да једно јутро није освануо у селу и да смо ми то јутро дуго чекали пред школом као стока пред затвореном појатом док однекуд није избио одборник и рекао: «Нема школе, а кад ће је бити не зна се. Идите кући.» Учитеља су одвели у мрклу и влажну ноћ и као да су га однијели на гробље од тада нико ништа није знао о њему. Оде учитељ, шта оде? Одведоше га са лисицама на рукама и са зобницом на глави, Магдалена је чак причала како су му на главу натакли зобницу прије него што су га утрпали у кола, као што се у камион убацује грло купљене стоке, само је подворник Којо у дворишту то јутро нашао његову капу и скуљо је себи у њедра, «неће му више требати», помислио је. Кад је ујутру наша школска куварица банула унутра, учитељева соба је била широм отворена, као тор из кога су овце изјавиле. Све је било испретурано и погажено, само је на столу стајао «Комунистички манифест» и полупразно пакло цигарета «Ибар». Право је чудо да оперативци нијесу однијели свеску на којој је стајала лампа, поред ње неиспијен филцан кафе. Учитељ је редовно водио

документацију прихода и расхода. На чађавом зиду је висила велика фотографија Максима Горког, под столом његова књига «На дну». Поред трошкова школске кухиње учитељ је записивао и народне пословице, чак је ту била записана и једна покладна маскерата. Подворник није могао ни сањати да ће учитељево бицикло и потпуно нове ципеле наслиједити као што је Стојко који никада није обуо нове опанке на ноге наслиједио опанке покојног Андрије, који се објесио. Зато су неки говорили да је учитеља наложио на ватру управо наш подворник да би се могао возикати његовим бициклом у новим ципелама. Сад бар може до миле воље јахати учитељево кобилу, које се нова учитељица боји ко црна ђавола. Све док једног дана у село није избио учитељев брат и одвео кобилу и одвезао бицикло. Послије су се испредале приче да је наш учитељ бјелосвјетски пустолов и вараливца, неки Матука из Посушја који је у току рата био неколике године хоџа у Јабланици и за којим трага ријасет исламске заједнице да га натакне на колац. Ово је, додуше, причала Магдалена поред које није прошао ни један догађај а да га она не метне у своју причу и да га не посоли онако како њој одговара. «На мртвог се лава и мишу курац диже», рекао је тада Јагош и тако ставио тачку на све те лажи о нашем учитељу Кулашу.

Никако да одвојим нашег учитеља и наш школски затвор, то је, уствари, слијепи ходник у коме послужитељ Којо држи метле, коњско седло, четке за рибање, прибор за кречење, сјекиру, ту држи и државну заставу коју потегне за државне празнике и пентра се на кров и дуго је веже и утврђује да је не однесу вјетрови, јер би тада њега однио црни враг да га никад више не врати, а кад би капетан Парган знао да државну заставу запишавају мачке и погане мишеви Којо би је држао под јастуком у својој кући. Та застава ми је једне године одвалила руке, било је то оне године кад смо ишли на излет у Главатичево и мене је запало као најбољег ђака у школи да носим ту заставу.

Послије су ме толико руке бољеле да нијесам био у стању запучити опанак на нози.

Лицем на Петковицу мјесто учитеља Кулаша дође учитељица Рамиза, ждралови су се враћали са сјевера и падала је досадна јесења киша, учитељица је била ситна ко зрно проса и њежна ко биљка која је расла у дебелој хладовини, бескрвна као клица на кртоли у прољеће у трапу, и нама се чинило да је срески начелник за просвјету, који је дошао са њом, ту учитељицу извадио из свога цепа. Боже, како је била млада, ситна и њежна, као да је одгајала маћеха, и све је на њој било некако ситно да не може бити ситније, осим крупних крављих очију. На њезиним прсима као да је запаљена блузица од жерсеја.

Стојан не би био Стојан да и данас у ђедовој дуванској кутији није унио на час шаку коњских муха, које ће у згодан час пустити. Понекад их тури у подворникову кабаницу која виси и љети и зими на зиду у школском ходнику. Таман када се учитељица распричала о прелазу партизанских јединица преко Неретве у Јабланици, једна јој муха слеће на лице, учитељица врисну ко да је метак погодио и поче да млатара рукама, а онда зачепи врата дозивајући подворника Која. «Константине..... друже Константине, који је ово враг?» Која мирно уђе у учионицу, зграби Стојана за јаку и као мачку изнесе напоље. У ходнику му звизну такву шамарчину да се стакла на прозорима затресоше. Тај дан када се отвори школа освану катанац на задружној продавници. Тако се увијек нешто отвара а нешто затвара. Милија стиска у руци десет динара које су му дали да купи литру петролеја, килограм соли и два пераћа сапуна, руке су му помодриле, бос је, брије неки хладан јесењи вјетар. Милија стоји на једној нози пред продавницом ко кокош у снијегу, закасниће у школу. Није знао да је трговац с ону страну браве, да је ноћас преноћио у прдекани и ко зна колико ће још ноћи тамо остати, проневјерио је, завукао руку у државну касу, или је давао на вересију па га

повјериоци нијесу на вријеме покрили. За неколико дана продавницу ће отворити Остоја, предратни трговац, једна нога му је потпуно сува од рођења па је некако савије око јасеновог остана, подупире се и тако хода и сав се љуља као стара крушка око које се вјетар заинатио да је изгули из земље. Остоја је давно ухватио један разред трговачке школе у Мостару па зна трговачку рачуницу,» зна и више него што треба», каже наш стриц.

Нова учитељица нас никада не кажњава, нисмо заборавили каква је изгледала дренова шибџа којом нас је млавио учитељ и тако нам нагонио памет у главу и страх у гузицу, нема више ни магареће клупе у којој су Младен и Стојан редовно сједили напоредо за казну, нема више ни завора у коме су углавном њих двојица стицали прво робијашко искуство, а да не говоримо о затвору, наиме, учитељ Кулаш је имао обичај да кривца послџје наставе закључа у школску оставу, кључ метне у џеп и оде чобаницама, тако је једном заборавио Светозара па кад се ноћ почела увлачити у село дјечак је развалио врата, јер је Којо био заковао прозорска окна, и дојурио кући као без главе што је довело до тешких ријечи између Светозаревог оца и учитеља, али је на крају све легло и смирило се, па би од тада учитељ, кад некога остави у затвору, кључ давао подворнику Коју. «Држи га један душак, па пушти штене нека иде кући».

Двије године прије него што су покупили учитеља Кулаша одведоше на школовање у Совјетски Савез браћу Нинковиће, близанце Предрага и Ненада, који су били без оба родитеља, зна се да су браћа похађала војну школу која је носила име руског војсковође Суворова, у Ставропољу, чак су се писмом често јављали тетки Стојанки, мајчиној сестри у Драмишево, најприје су се јављали из Ставропоља, а послџје из Свердловска на Уралу. Ми смо дјеца били поносни на своје Суворовце, па кад би се међу нама затурила препирка ко што има, ми смо обавезно као нешто

велико и недостижно истицали Предрага и Ненада. Учитель Кулаш је редовно нама у школи читао њихова писма. Несретни Кулаш није могао ни сањати да ће га та писма одвести на Голи отик са кога се никада није вратио као, уосталом, што се ни браћа Нинковићи не вратише из Русије. Да не заборавим, исте године у селима околу покупише све оне који су завршили основну школу, клипане којима је рат прекинуо школовање, и с њима равно у Зеницу на изучавање заната, тада и Арсен остаде без своја два најамника и пса, који је како се причало, кад су најамнике потрпали у камион, јурио за камионом до вароши гдје се изгубио и није се знао вратити у село. «Нашој држави не требају чобани него занатлије, брајко», говорио је предсједник Мјесног одбора друг Кења.

Када су одвели учитеља Кулаша ништа се није нарочито измијенило само што су неке чобанице изгубиле апетит и увече ужине враћале кући нетакнуте, и што смо ми побацали књиге, сретни и задовољни што више нема школе: «Збогом школо ко те шљиви и без тебе народ живи», пјевао је Стојан што га грло носи. Ову пјесму му је сканадио и саставио Милорад Николин, који је знао све да тури у пјесму, тај Милорад је личио на руковет зрелог јечма. Јагош је причао како су на румунској граници Кнојевци убили начелника Војне академије генерала Арсу Јовановића, који је хтио побјећи у Совјетски Савез, и како су жива ухватили Влада Дапчевића, рођеног брата генерала Пека Дапчевића. Влаго је мушки издржао пакао Голог отока, а онда разгулио преко Албаније, најприје у Совјетски Савез, а потом у Данску. Много година касније према свједочењу водећег румунског обавјештајца, генерал Пеко Дапчевић је, за рачун Јосипа Броза, организовао отмицу свога брата у Букурешту, како би га изручио своме врховном команданту. Влаго је поново осушћен на двадесет година робије. «Црна браћа», поновио је тада Јагош ријечи четничког војводе Баћевића.

Послије учитељева хапшења гдје год би се појавио међу људима наш подворник Којо само би се правдао: «Не пада снијег да помори свијет, него да свака звјерка покаже свој траг, ко би се надао да је наш учитељ државни непријатељ.» Којо тако пере руке и скида сваку одговорност са себе, то му је био једини одговор, ако би га неко упитао шта би са учитељем? А ријетки су били они који су имали снаге да то питају, јер се знало ако човјека ноћ дигне из кревета није ништа добро ни лијепо. Којо је знао да је само код учитеља по цијелу ноћ орјела лампа и да му је у стану била хрпа књига са сликама руских генерала од Суворова и Кутузова до Жданова. Учитељ би, додуше, понекад пјевао неку руску пјесму чије се ни једне једине ријечи подворник касније на саслушању није могао сјетити, «тужна је била та пјесма», рекао је Којо у истрази капетану Паргану.

Наша нова учитељица је више личила на овцу која је залутала у туђе стадо и ноћ дочекала у туђем тору, него на учитељицу. Учитељица се последије наставе закључава у своју собицу и не излази напоље. Наша школска куварица која нам спрема урино млијеко у праху, «ко јој само даде да дијели ђеци ужину кад јој не би ни ораха из рука узео човјек», кажу како учитељица нити што једе нити што пије само *плаче као хајдучка мајка*, као да није у лијепо намјештеној собици него у затвору, закапија се и вади из малог коферчића стара писма и по цијелу ноћ чита и плаче. Прича се да учитељица има седам сестара и да су имале само једног брата који је млад ко роса погинуо на Иван планини. Кад се заврши настава учитељица истрчи из разреда, побјегне прије него што ми као овце навалимо на врата, и прије него се по школском дворишту проспе наша галама.

У школи иначе или пјевамо партизанске корачнице или плачемо, нарочито плаче Крстанова Љубица којој је отац побацао књиге, јер је два пута платио глобу и опет најмлађу кћерку морао послати у школу, а нема ко да му јањце чува, рађе би у кући видио змију него књигу. Наш

подворник Којо Хајдуковић – Јуне, тако га сви зову јер се зна да га је отац пред рат дао Арсену Булајићу у најам за јуне, «Даћеш ми, рекао је тада Којов отац Арсену, јунца за оног мог заврзана.» Којо је остао петнаест година као најамник, па кад је плануо рат побјегао, оставио стадо и разгулио, и данас Арсену дугује нову кабаницу коју је тада однио са собом и каиш сланине који је скинуо са панти. Гдје је био у току рата и шта је радио то нико не зна, али сада никада не скида неку изанђалу војничку блузу и прича како је управо он први са Крајишницима прешао Неретву у Јабланици, «одмах иза Стевице Опачића», у Четвртој непријатељској офанзиви, «питај, вели, покојног овог и покојног оног», а није био у Јабланици колико јесам ли ја био у Јерусалему», каже наш стриц, његов исписник. Стриц није био у праву, Којо је заиста прегазио Неретву у Јабланици, само неколико година прије рата носећи дуван из Посушја и бјежећи пред финансима, и умало се тада није утопио, вратио се натраг без бременнице дувана коју је ријека однијела. Зна се да је одмах по ослобођењу кад је у вароши прављен сиротињски дом Којо кратко вријеме радио као економ, да је негдје у страну склонио два ћебета и једно паковање млијека у праху, и да су га најурили из дома ко кују из сеоске крчме. Послије га је у нашу школу намјестио ујак његове жене, секретар среског комитета. Изгледа да га нијесу миловали на саслушању и зато се сада сигурно понаша као да му вазда неки ђава стоји иза леђа, трза се и окреће, као да га још увијек неко прати и држи на оку, па још ако му неко случајно стане иза леђа зло и наопако: «Шта радиш ти ту, шта си ми сјео за врат?» Никоме није испречао да га је ислеђивао други ујак у неком подруму у божијој невиђелици, и да га је тада питао: «Знаш ли ко те бије?» «Знам, рекао је Којо, ујко стари батинаш», јер је тај његов ујак раније био краљевски жандар, па је сада нова држава искористила његово батинашко умијеће. Неколико година касније тога ће Којовог ујака наћи у његовом стану са

шрафцигером у срцу. Којо је причао како су иследници нашли на столу двије чаше ракије и како је све у ујаковом стану било на своме мјесту само су улазна врата била закључана, гурнуо му неко шрафцигер у срце као у репу».

Аустроугарска касарна у вароши је претворена у Дом за ратну сирочад, пуна је дјеце ко шипак зрња. Најприје се намјесте дјеца палих бораца па онда остали, а сирочади је било ко на гори листа, подијељени су на двије групе на оне чији су родитељи «Метнули своје животе на олтар домовине», како је говорио васпитач Пролета, и оне чији су родитељи били жртве рата. Како смо касније брат и ја одведени у тај Дом осјетили смо да ми, уствари, не припадамо нигдје, јер је наш отац погинуо «на другој страни» зато нас често зову *бандитска штенад*.

Као што свијет нашег мачка није био ни мало већи од онога што је могао видјети чучећи на прозору, јер се није усуђивао да изађе напоље гдје га је док је још био мали згомбао наш гаров и умало га није свега искаишао на комадиће, од тада стално чучи на прозору с унутрашње стране стакла и гледа у двориште, понекад га додуше наша стрина опаучи кувачом, тако ни Којов свијет није ни мало већи но што види са школских врата, кад узме школско звоно у руке и најављује почетак наставе или у најбољем случају кад се попне на учитељеву кобилу и неким послом тркне до Драмишева и назад. Подворник нас на великом одмору построји по висини, на чело увијек стане Стојан, мало је краћи од подворника, а ја сам вазда последњи, ухватимо се у козарачко коло и пјевамо: «Ми смо сеје испод Козарице». Раније смо пјевали: «Телефонске жице зује то нам Стаљин поручује». Учитељица која се боји свега и свачега као живе ватре никада се не мијеша у Којов посао.

Подворник Којо је бог и батина у нашој школи, треба само видјети кад нас упусти у учионицу и командује: «Руке на клупу», па тешко ономе ко се јутрос није умиио или ко није одрезао нокте, ако је неко, не дај боже, угазио у говеђу

балегу, зло и наопако. Сваког првог понедељка у мјесецу подворник нагули бијели мантил, » могао сам бити доктор, помисли, да ме имао ко школовати», стрпа нас у школску шупу: «Дријеши гаће», вели, а заузео неки борилачки став ко да ће се рвати, око врата објесио врећу прашка против вашију, а у рукама му, ко митраљез пумпа, најприје свакоме завири иза врата, уствари дохвати свакога за јаку за вратом и подигне ко маче, и онда му стрпа ону пумпу у гаће и добро напумпа, ухвати се облак прашине у учioniци, кашљемо и кишемо ко сипљиви коњи, Којо је сретан што и он може неке наређивати и што се и њега неко боји. Драго му је завирити свакоме од нас у гаће гурне ону пумпу у гаће и вазда коментарише, «Ах, машала, ја курине ко у магарета». Тада сви лично на мишеве који су се једва некако извукли из брашна, као кад наша стрина затекне миша у брашну па га млатне и ошамути, тако смо сада сви ми мирни.

«Тако, тако да боље расте чуна».

Стрина хвали ову државу ради тога прашка против гамади, цијели је живот ратовала са ушима и стјеницама: «Доста су нас развличиле уши и стјенице, сисале нам и пиле крв, живот ми је прошао у борби са ушима и стјеницама». Кад би наша стрина саставила и сабрала све фронтоне на којима је ратовала и против кога је ратовала то би било надалеко чувено ратиште. Сјећам се наша би мајка преко зиме редовно скидала увече сву нашу одјећу и избацила на снијег да поцркају вашке и стјенице на мразу, или би увече згулила све са нас, најера нас под губер, а нашу одјећу скуља у врелу воду да подави уши и стјенице, обично сјутра не би ишли у школу, јер нисмо имали шта друго обући, као Стојан који се једно јутро вратио испред школе јер је на штрику видио учитељичине гаће како се суше, па вели сигурно неће бити наставе.

Учитељица је једнако плакала и кад Десимир добије нападе падавице и кад мене дохвати магарећи кашаљ, рикавац. Изјутра би на прозор метала мокар јастук и дуго

истресала бијели чаршаф. Тај чаршаф је Комнена подсјећао на Пераст у коме је провео неколико мјесеци као лучки радник прије него што су браћа отишла у Панаму. Тада је у Перасту био обичај да жене бококторских помораца с прозора камених кућа развијају бијеле чаршафе сваки пут кад неки брод улази у бококторску луку, тако су поздрављале своје мушкиње: очеве, браћу, мужеве и тако им отварале своја срца. Па кад наша учитељица с прозора истреса чаршаф Комнену се увијек учини како чује морске валове који ударају о обалу, као оне године кад се вратио из Панаме.

Као што се зна колико у свакој кући има чељади и колико у сваком тору има грла стоке, тако се зна која болест хара и у којој породици, гдје се удомаћила сушица, одакле свијету долазе занесењаци и тевенћелије, тако се зна да је Деско падавицу наслиједио од мајке Наде, коју је она донијела из Дрежња од Ивковића, јер се знало да је невесињски муселим Реџепагић натакао на колац неког Ивковића и све је то гледао најмлађи син тога Ивковића и добио падавицу. Тај Ивковић је био негдје склонио сестру Косу која је ушла у народну пјесму и на коју је око бацио невесињски бег Љубовић, кога ће само неколико мјесеци касније Омер паша Латас са осталим босанским кољеновићима окована спремити у прогонство, одакле му се ни кости никада неће врати натраг, остаће само пјесма о лијепој Коси Ивковића како тужи и Невесиње ружи, и остаће баре Љубовића. Тако је падавица ушла у кућу Ивковића.

Деско је иначе малокрвно и прозирно дијете, као да су га оне сестре из народне пјесме, које нијесу имале брата, савиле од бијеле свиле, дијете затворено и повучено и никада не учествује у нашим играма, још мање у нашим љутим бојевима и окршајима са боровском и крушевском дјецом. Падавица би обично најављивала свој напад, дјечак би се чудно умирио, ако се кретао нагло би стао, ако је нешто причао исто би тако нагло прекинуо и изненада пао

ко свијећа или као стабљика жита ниско одрезана, онда би неколико тренутака падавица тресла и дрмала његово тијело, млатио је ногама и рукама по поду као да се брани од неке напасти. «Главу, држите му главу», рекла би учитељица која се никада није усудила да се примакне несретнику него само стоји са стране ко јуне у локви и плаче. Деско би млатио главом ко преклано теле, на уста би му удариле кржаве бале, а нека непозната сила ломи и сатире то нејако тијело и проваљује изнутра као кад водурина провали Стеванов насип поред ријеке. Кад би дошао себи дјечак је гледао околу празним погледом, зачуђен збланут и брисао кржаве бале са лица, држећи у руци кључ који му је неко тиснуо у руку, тај кључ је учитељица увијек држала на столу испред себе. Увијек би се Деско упишао у гаће, међутим то нико од нас никада није спомињао, јер и ако смо били дјеца на некакав начин смо били свјесни све несреће коју носи овај дјечак. Уопште узевши у школи се најбоље одсликава како људи живе, наравно празне су клупе гдје су сједила Вујичића дјеца која су неки дан изгинула, четири дјечака и једна дјевојчица од бомбе коју су метнули у ватру, браћа Јово и Ђорђо, Николини синови чији се отац Никола, сезонски радник који је отишао у Славонију да бере кукуруз утопио у Босуту у касно љето пред сами рат, Никола се скуљао уморан у воду и платио главом, његови синови близанци су ономадне негдје нашли бомбу, тукли је и Јово је остао без лијеве шаке, а Ђорђо без ока. Ми који смо имали среће да нас рат не дотакне својом крвавом руком радујемо се животу као што се радују сва дјеца овога свијета, или јурцамо за лоптом коју смо сваљали од говеђе длаке или се играмо пиљака, клиса и паље, трчимо и скачемо, наравно ако не ратујемо са нашим вршњацима из Боровчића и Крушевљани, и често замишљамо како је наше поље, уствари, Косово поље. Недјељом би ме заробио наш ђед да му читам јуначке народне пјесме, пошто попије кафу и ракију, намјести се у кревет као скадарски везир на шиљте,

тури мени књигу у руке и вели: «Нађи ми ону о Страхинићу бану.»

Послије би учитељица говорила да су многи знаменити људи боловали од ове болести и обавезно би споменула руског писца Фјодора Достојевског, као утјеху малом Деску. Мислила је она да спомене и Мухамеда, али се у задњем моменту сјетила да божијем изасланику није мјесто у школи, јер је нова држава истјерала свеце не само из књига него и из календара, зато у тефтеру Глигора Пузигаће стоје сва имена оних који иду у цркву.

Мене је сподбио магарећи кашаљ рикавац, који ће ми у наслеђе оставити астму и тако ме касније поравнао са чувеним француским књижевником Марселом Прустом. Час пијучем ко пиле које се изгубило, час ревам ко Пилипов магарац који је припет у страни и гладан и жедан, јер се Пилипове кћери нијесу сјетиле да га препну и напоје, па се не зна да ли се то магарац руга мени или ја њему, ја ревам изјутра, а он поподне и у томе је једина разлика, кад осјетим напад обично јурим напоље, станем на врата, дохватим се за довратник и борим се да удахнем ваздуха колико ми треба, онда се из мојих плућа откине неко рикање које највише личи на магареће ревење, зато сам тог прољећа попио бог зна колико млијека од кобиле, мајка је ишла по селима околним и у војничкој чутурици доносила кобиље млијеко. Инжењер Козачински је говорио да је најефикаснији лијек кумис, кисело млијеко од камила, ја сам те године видео камилу на фотографији у некој књизи и био сам сретан што још не морам пити млијеко од тог чудовишта. Више сам попио млијека од кобила него мајчинског.

...Наравно Стојан и ја никоме нијесмо говорили да смо смлатили Крстанову кучку, само се мени чинило да ме то бог казнио јер смо убили Крстанову кучку, која се сваке године котила и никада није пропуштала прилику да нас нападне било да идемо у школу било да се враћамо. Знам да сам се послје тресао под покривачем као јасиков лист и да

сам вриштао у сну, па и ако је сав посао обавио Стојан, а ко ће други, ја сам се осјећао кривим.

Падала је крупна и ријетка љетња киша и звечала по сувој земљи као да испадају ексери из џепова Ђавоље Мотике, онда је киша стала и љетњи дан се појавио у свој својој раскошности, боси гацамо по топлим локвицама. Стојан је дојахао на Пилиповом магарцу, само је ли га негдје видио припетог и је ли уграбио очи Пилипу, одмах скочи магарцу на леђа, у рукама му неки дрвени мач, вјероватно замишља да је Милош Обилић и да је пошо у бој на Косово да пробурази турског султана. Он једини све може и све зна па нас често изненади тим својим догодовштинама и развесели. И све смо заиста могли очекивати само нијесмо могли ни помислити да ће Стојан ухватити Крстанову кучку, најљуће пашче не само у Брштанику него у свим селима окол, јер никада нијесмо ни отишли у школу ни вратили се натраг а да нас кучка није напала. Љута је као рис. Ни један једини камион не мине поред Крстанове куће, а да она однекуд не суне као небеско вријеме па се чини да ће камион избуцати као крме сириште. Као што Крстанова кучка напада камионе тако и новоизграђени макадамски пут напада Крстанову кућу која је стајала на улазу у Брштаник, поред тог пута толико близу да је сваки шофер из камиона у пролазу могао плунути кроз прозор унутра, та кућа је сада изгледала некако убожно као птић који је испао из гнијезда у прашину, јер су је камиончине непрестано засипале облацима прашине, па као што су у воденици све ствари посуте брашном, тако је и та кућа и све у њој било затрпано прашином, до те мјере да се чинило да је свака ствар у кући извађена из брашна, па је унутрашњост Крстанове куће личила на воденицу.

«Ухватио сам је», рече једно поподне Стојан.

«Кога си ухватио?»

«Крстанову кучку.»

«Лажеш.» рекао сам тада. Да је он рекао да је ухватио вука више би му вјеровао него да је ухватио Крстанову кучку коју је пратила прича љуте и жестоке животиње, па је у селу стајала ријеч, кад би се за неку жену рекло: «Љута, ко Крстанова кучка.»

Ухватио богме, и не само да је ухватио него је скуљ'о у врећу и завезао.

«Дођи.» рече, и вјеровао сам му и нијесам, знао сам да је спреман да се ухвати у свако коло, ако се треба пошакетати са старијим од себе па макар извукао дебљи крај, Стојан је готов да то уради, треба ли се увући у Крстанов јабучар и закупити торбу јабука, сад па сад, треба ли начинити коме какву смицалицу Стојан је ту, зато му је Јагош често говорио: «Црни брче ће ћеш окапати, ил' у Стоцу или у Травнику? Неће ово дијете својом умријети.»

Спуштао сам се за њим низ обалу, зараслим путељком који је некада улазио у воденицу, која, додуше, још ту стоји, али је оронула и напуштена како је неко из ње здипио оба млинска камена и витло и како је у вароши Јозо Гермек подигао парни млин, воденица је очерупана и с ње је однесено све осим имена. Ми смо обилазили ту воденицу јер су све приче о вукодлацима излазиле из ње. Камен се рунио под нашим ногама, као кад пада по мртвачком сандуку у отвореној раци, ријека се умирила као да је заспала, па и ако нијесам вјеровао ни у једну једину ријеч јер што је Стојан Каришик знао да исприча и уради то више нико од нас није био у стању ни испричати ни урадити. Да је донио змију у флаши или вучији накот не би ме изненадио, али Крстанову кучку, е то је нешто друго. И заиста, поред саме воде тамо гдје је ријека избацивала утопљенике, у старој врећи се копрцала несретна животиња и цвилела. Како је скуљао унутра никада ми није рекао.

Стојан однекуд издрије јасенови колац и пружи мени, ја сам ту батину несвјесно узео у руке.

«Удри, вели, ожежи.»

«Нећу ја, не могу.»

«Шта нећеш пиздо, а колико ти је пута закрпу одгулила са пркна? Могао је Јаков Вучетић убити рођену сестру, а ти не можеш кучку.»

Стојан изгули колац из плота.

«Сад ћу ја теби показати хоћеш ли уједати Стојана Каришика.»

Настаде макљажа, животиња цикну кад паде први ударац па као да та цика и то завијање још више разљути Стојана, паде у ватру па стаде да удара крвнички, овако су једино усташе биле нашег покојног оца кад су тражиле да им преда пушку коју је донио са Скадарског језера из Вирпазара, и овако је капетан Парган млавио свезаног Неђа Ђокиног. Не знам колико је пута млатнуо по врећи, јер нијесам имао снаге да то гледам. Онда се врећа умири. Знам да сам се једном окренуо, а онда побјегао, послије сам повраћао да цркнем грлом носом, као што повраћа Живко који има чир на желуцу па шта год поједе и попије поврати, бљује и рига, као што камиони ригају и бљују смрад који удави нашу стрину. Поподне ми је ријека однијела сапун што ми је донијела тетка Аница из Мостара тако да нијесам стигао да ваљано оперем руке. Чини ми се да ми још и данас на рукама стоји крв те несретне животиње.

Кад смо сјурадан пролазили поред Крстанове куће само се чуло како цвиле гладна штенад. Покрепаће сигурно. Не знам колико је минуло дана, али знам кад нам је учитељица касније прочитала Јесењинову пјесму о керуши да смо сви плакали заједно са учитељицом.

Од тада је мој кашаљ-рикавац био још жешћи и као да више нијесам ревао као магарац него цвилио и завијао као Крстанова куја. Боже, колико је та несретна животиња завезана у врећу личила на нашег школског друга Николу кога је отац Живко Крчиврат свако јутро доносио из Драмишева на леђима у школу, лијевало сијевало отац упрти сина на леђа као торбу и тако га послије наставе враћао,

дјечак никада није стао на своје ноге, нејак и болестан као биљка која је расла у хладу, имао је крупне очи и увијек чисте руке, он је једини имао сат и никад се не би одвајао од њега чак и кад нешто пише или кад одговара на часу стално је тај сат вртио у руци као да без њега није био у стању ништа урадити. Умро је десетак дана прије но што ће завршити основну школу, учитељица је његово свједочанство дала његовом оцу Благоју. Унутра је била све сува петица. Тако је минули рат био сваког часа присутан у нашој школи и учитељица није посебно требала тумачити лекцију: «Битка за рањенике на Неретви» јер све је било ту и битка за рањенике, иначе наша учитељица није радо тумачила лекције из савремене историје, само би рекла нек' нам то неко од старији исприча, а то се увијек односило на нашег подворника Која, «који лаже и кад се богу моли», то је она посебна врста лажова који лажу са апетитом и толико се уживе у ту своју лаж да онај Скоко који је довео кобилу на пазар па је толико нафалио да је на крају и сам повјеровао у своје лаж: «Нећу је ни продавати, сунце ти крваво јебем, кад је овако добра.» Наша десна рука је Ратибор коме вјерујемо сваку ријеч јер он једини све зна, кад он потегне из историје какав догађај ми се претворимо у послушне калуђере којима владика држи неко слово.

У нашој учионици поред фотографије врховног команданта са меснатим и округлим лицем у беспријекорно скројеној маршалској униформи, као да је изрезана у санти леда, на зиду висе фотографије родитеља марксизма, двојице брадатих Нијемаца и један ћелави Рус. Тога Руса су скинули и погазили људи у кожним капутима кад су одвели учитеља Кулаша, подворник је покупио изломљено стакло и изгажену фотографију и бацио у пољски клозет, тако је бар говорио, а, уствари, Леђинову слику је ипак сачувао и добро сакрио у школској шупи за дрва, нек се нађе, јер се никада не зна шта носи ноћ а шта носи дан, данас је овако а сјутра ће бити онако.

Око наше школе свакодневно јурцају и кољу се сеоски пси који су дошли за дјецом и чекају да се ми пустимо са наставе. Колико има првачића у разреду толико има торњака пред школом. Може се догодити да се понедјелком не врати учитељица из Мостара, јер је превоз несигуран и нередован, може се догодити да подворник Којо не дође на вријеме на своје радно мјесто јер је синоћ мало више гуцнуо на некој свадби, али се не може догодити да у школу не дође сулуди Мића из Прковића, који никада са главе није скидао стару шеширчину и не дао ти бог да се неко усуди па да му скине тај шешир. То је доброћудна луда, широког мирног лица на коме је стајао кукасти нос као у јастреба и несразмјерно мала уста као рана коју је начинио пушчани метак. Киша је била његова велика љубав и никада није пропустио прилику а да не покисне. Јасно га и данас видим како стоји у некој барици у школском дворишту, киша лије као да је неко претурио небески чабар, водурина се слијева преко обода шешира, а он мирно стоји као коњ који је загазио у воду, напио се и стао да предахне. На њему је све мокро, он стоји у барици, непомичан као споменик и као да нешто ослушкује и гледа како се вода слијева са његове одјеће низ ноге у локвицу у којој стоји. Он никада не улази унутра него кад ми уђемо у разред, прије но што ће се врата затворити, појавио би се за часак у вратима и одмах нестао и тада би врата на нашој учионици изгледала као стари рам из кога је овог часа извађена нека добро позната слика, потом се Мића вјеша по прозорима, наслони образ на стакло и гледа унутра, на стаклу се оцртава тамни ореол његовог шешира, и у том ореолу балаво и мусаво лице, крevelи се и смије, па кад га је раније учитељ Кулаш најурио испред школе он је рекао: «Јебо ти своју школу учитељу, кад у њој нема козлића.» Учитељ је позивао и његовог оца и жалио се како му Мића смета, али је он само рекао: «Нека га учитељу са дјецом, није он опасан миран је ко овца». Подворник га не дира. То је доброћудна луда. Кад

га је јдном подворник свукао за ноге са прозора Мића га је погледао тако да се подворник препао тога погледа, јер кад се наљути гледа некако испод себе неким косим погледом у коме је подворник препознао поглед демона, зато је рекао учитељици кад га је замолила да га острани: «Не могу ја то учитељице, па ме убиј.» Неколико година касније кад је улазио у пубертет Мића се потпуно зграну, кад дође оно његово онда руши и уништава све пред собом као вихор, провали кућна врата па суне кроз село, и нико га тада не може зауставити чини се да би био у стању проћи кроз бетонски зид. Писац га је видио пред очевом кућом у дворишту, свезан је на подугачку конопу, као да му је тада неко сасуо ледену сачму у њедра, сијевао је по дворишту вриштао, кривели се, псовао, уносио се у лице неком невидљивом бићу које је стајало испред њега, час би молио, час, опет, пријети, млатара ногама и рукама као да се туче, а онда се савије испод плота као пас који је изгубио окршај са другим, јачим псом. Причају да је некада био паметно дијете па кад га је отац спремио у Брштаник неким послом, да нешто донесе, дијете је у зрелом житу натрчало на леш у распадању са кога се подигао лешинар и тад је Мића преврнуо памећу.

Ако падне киша и остану барице по земљи само гаца по њима као чапља, гаца и пјева а то његово пјевање више личи на дозивање у помоћ човјека који се затекао у великој невољи.

Учитељ Кулаш који је из рата донио рану и довео жену носио је увијек око врата неки свијетли шал на коме је био утиснут неки чудан знак отуда је Јагош мислио да учитељ тај шал носи више ради злих очију. Нашег учитеља су клале усташе, у ствари рођени брат његове жене Марице из села Крвавца испод Метковића, предратни жељезнички радник који је са Иваном Јовановићем Црним напунио јаму у Шурманцима српском нејачи. Причало се да је учитељу жена у току рата набијала рогове са домобранским

часницима, како је могла да стави катанац на браву, јер је та њезина брава жудила за свим врстама кључева и калауза, уосталом њезина брава је била, како је она мислила тада, у функцији стварања независне државе, међутим рачуница јој је била погрешна, јер је док је још била дјевојка прекинула једну грешну трудноћу и послије је била шупља ко решето у које је бесмислено сипати воду. Не зна се каква то небеска сила држи њихов брак, ако није оно везивање мржњом.

Сјећам се да је иначе учитељ Кулаш увијек био некако одсутан и занесен, јер да није тога вјероватно би претресао наше школске торбаке, и у сваком би поред књига нашао велику гомилу камења, то је наше лично наоружање, најчешће облутака извађених из ријеке, који личе на кантарска јаја, на талијанске бомбе или на јаја Пилиповог магарца, тако се наоружамо изјутра уз пут па кад се пустимо из школе да можемо приметити кавгу са муслиманском дјецом из Крушевљани и Боровчића, и тако директно ударамо на браство и јединство и поткопавамо нови државни поредак. Кржави су то бојеви у којима редовно падне крв бар некога од нас или Боровчане стигну наше каменице и поразбијамо им главе. Тако је Стојан једанпут настрадао кад је упао у засједу да му је сва глава била испроваљивана па су се послије те ране загнојиле и уцрвале и да му стрина није редовно турала главу у петролеј ко зна што би било. Отуда ће изнијети ожиљке као што је стари Максим донио ране са солунског фронта, а Максим је донио толико рана да је могао свакоме у селу поклонити по једну и да њему опет остану неколике. Тако да никада учитељ није ушао у разред на час а да није била бар једна глава замотана. Боровска дјеца спомињу Косово и цара Мурата, будалину Тала, браћу Хрњице Мују и Халила и остале српске главодужнике, ми опет Милоша Обилића и Марка Краљевића, Груја Новаковића и Сењанин Тадију, и тако се рвемо и носимо цијелу школску годину, понекад они нас

напрцају у село понекад опет ми њих и тако из дана у дан, ми њима балијску они нама влашку матер.

Често нас развади поштар Давид који толико личи на ждријепца као да га је правио коњ, и кад јурца на своме бициклу као да галопира на коњу и само му тада фали она коњска грива, а никада не заборави црвени шал који вихори за њим да се зна да је државни службеник, кад се смије не смије се него рже, «сваки поштар има оштар» задиркује га Стојан Каришик који никога не оставља на миру, а поштар му креше «стару брашнару». «Што дираш поштара, можда те баш он градио», опомиње Стојана задружни управник. Па и кад поштар кашље не кашље ко остали свијет, као да ће његов кашаљ извалити врата на нашој кући или поломити стакла на прозорима, чини ти се да се зидови размичу. Прича се да поштар прави само женску дјецу, јер многе цурице у селима околу личе на њ, као што се прича да многим удовицама и усиђелицама, уствари, он својом руком пише писма и тако их тјешу и салијеће. Како је постао државни службеник сав се некако заоблио и заокружио, румен у образу као цвекла, а вратина задригла као у бика. Сваки дан нас поштар причека пред школом у засједи, кад се настава заврши, вади из своје торбе која заудара на сланину, бијели лук и ракију, писма и даје нам да понесемо у село. Само младим удовицама он лично носи пошту на ноге. Подворник Којо је помало љубоморан на поштара што он има бицикло па ето га за час гдје му год треба, а он мора кламати пјешке: «Гори је онај од њега ко му је дао бицикло, кажем ти.» Кад се вратим из школе сваки дан пред нашом кућом чека ме Анђа Васова и нада се да ће јој донијети писмо од сина Риста који лежи рањен у болници у Марибору. Његову фотографију носи у њедрима па је сваки час вади отуда и завирује, син јој је у војничкој униформи са неким орденем на прсима.

«Нема», велим, а она се диже без ријечи као да је ошамарена и оде својој кући. Научила је да чека, седам је

година чекала мужа Васа да се врати из заробљеништва и вратио се, са шиваћом машином. Зли језици су одмах поклопили Васов повратак, причали су како је тамо у Русији оставио жену Рускињу и двоје женско дјецe, а донио шиваћу машину «сингерицу» коју је Анђа након тридесет година морала изнијети из куће и предати у Задругу да по њој вршљају сеоске краве на неком курсу кројења и шивања, «нема, мисли, писма од сина, а има машина из куће, то има. Има узми, а нема – на». И Анђа је завршила курс описмењавања и научила читати и писати под старе дане само да би могла прочитати писма која јој је син слао, јер није вјеровала никоме другоме чак ни нашој баби Савици, која није читала као остали начитани свијет него је ријечи вадила из свога срца.

Данас је учитељица дијелила свеске и оловке ратној сирочади, најприје прозове нашег брата Радослава најбољег ученика у цијелој школи, па онда осталу сирочад, а сви смо на некакав начин ратна сирочад, јер како неко рече: «Свако има неког кога нема», ако ко није остао без родитеља сигурно је остао без стрица, ујака, тетке, или стрине, добили смо скоро сви по оловку или свеску. «Погинуће и мој отац па ће и мени дати свеску», каже Сретен Батинић чији је отац Милко само неким случајем изнио живу главу из рата, право је чудо како су му партизани опростили живот, јер је у његовој кући у Живњу на превару убијен капетан Шошкић са цијелом пратњом, а само неколико дана раније у Калиновику дочекао је капетана Шошкића и његову пратњу Раде Хамовић и сервирао им за вечеру једанаест печених јагњећих глава. Зна се да је тада капетан Шошкић рекао: «Ово је изгледа специјално припремљено за нас», као да у овоме несретни капетан види црни прст судбине. Каква је у свему овоме била улога домаћина не зна се, али се зна да су партизани поклонили живот Милку, па му сада има ко покосити сјенокосе и узорати зиратну земљу, његов син није данас добио свеску и оловку.

Остало је записано да је тада Милку живот поклонио Раде Хамовић: «Слушај ме добро Батинићу, добро си прошао да ти није одлетјела глава са рамена», рекао је тада Хамовић. Зна се само да су партизани при поласку објесили несретног Батинића за ноге и да је тако висео цијелу ноћ па кад су га ујутру сељани скинули био се претворио у леденицу која ће се сваког часа преломити. Од тада је мало говорио, само би понекад рекао: «Ја видим шта видим и чујем шта чујем», али никада не би рекао ни шта види ни шта чује.

Они који су касније причали о овоме покољу никако нијесу могли да се сложе око тога ко је убио капетана Шошкића, зна се само да је злочин начињен за вечером и да је топла крв пошкропила јело које је стајало на столу. Дјечак је само видио ујутру кржаве трагове у снијегу пртином према Живашници гдје су лешеве гурнути под лед исто онако као што су тада новосадски Мађари гурали под лед своје комшије Србе.

Дјечак данас није добио свеску и оловку јер је његов отац жив, можда ради тога а можда и што се његов отац нашао у тефтеру Пузигаће као народни непријатељ.

«Погинуће и мој ћаћа», говорио је дјечак па ћу и ја добити нову теку».

«Е, неће...»

«Хоће, хоће...»

«Реци му слободно нека не гине, учитељица је подијелила све теке.»

Милко додуше није погинуо, али је наредне године умро од рана које су му се биле отвориле по цијелом тијелу, али, нажалост, учитељица више никада није дијелила свеске дјечи без родитеља...

Да те нешто питам, брате

...Млате чактари и мједенице, блеје овце, вече козе, ричу волови, мучу краве, лају пси, халакају буновни чобани, негдје неко виче и дозивље, чује се и свађа јетрва, сикћу једна на другу као гује у процијепу, ту њихову свађу јутро нервозно просипље по селу, и све то јутарњи повјетарац, који се спустио из планине, уваља у неку необичну грудву, која ће кад стада изађу из села пасти на земљу и разбити се као стаклена чаша. Како стада одмичу тако се смањује та необична грудва граје и галаме, смањује као што је испричао богзна колико других и другачијих прича, а што ће бити са тим његовим причама кад њега више не буде? «Пиши или памти», вели тако отвори још једну мртву причу: «Дошло, вели, цару до ушију како му је царска гарда незадовољна, мале плате, оскудна храна и тако то. Постројио једне зиме цар своју гарду. Наредио своме властелину Мркши Жарковићу да уваља једну велику грудву снијега. Што Мркша и учини. «Је ли ово велика грудва?» упита своју тјелесну гарду. «Јесте, ваше царско и краљевско височанство», веле они. Грудва је била толико велика да је Мркша једва држао у рукама. Цар узе грудву из Мркшиних руку и поново упита: «Моји часни витезови, је ли ова грудва велика?» «Јесте, ваша царска свјетлости», одговорише опет гардисти у глас као један. Цар тада нареди да ова грудва иде од руке до руке, од првог до потоњег гардисте у шпалиру. И

грудва крену од руке до руке и како је прелазила из једне у другу руку тако се смањивала, тако кад је узео последњи гардиста није била ништа већа од кокошијег јајета. Цар више ништа није рекао. Било је јасно и задњој будали да је царска порука јасна ко бијели дан. Из царских руку оде и гомила дуката, али док стигне до њих с руке на руку то више није хрпа златника него нешто ситно. Тако ти је и са људским животом, са сваким појединачним људским животом, јад нас јаду додаје из руке у руку док нестанемо.» Тако јутрос мисли Петар Максимов, док чека да пропукне зора и да се јави онај јутарњи повјетарац да почне превејавати жито. Па и ова хрпа неразвејаног жита на гувну није ништа друго но она царска грудва коју је додуше повелику Господ начинио, па кад она крене с руке на руку, кад свака штрмне нешто од ње, од порезника до овог несретног откупа, шта ће њему остати? Јутрос је са братом изашао на гувно, па заједно чекају јутарњи дашак вјетра да превеју жито које су јуче оврли и саставили на гомилу. Његов брат Спасоје је државни чиновник, народни милиционер, уствари, командир смјене чувара у мостарском затвору, један од оних који мисле кад су обукли униформу да су обукли и памет.

Кад је Спасоје прије неколико дана улазио у село у ганц новој милицијској униформи и са војно државним леворвером у кожној футроли за појасом, чинило му се да се и сунце зауставило на небу да га види, јер је отишао из села у туђим чакширама и туђим опанцима, а камоли да га не гледа Даница најамница Ђорђина, коју је ваљао по откосима прије но што је отишао у милицијску школу на Бутмир код Сарајева, одакле јој је често писао дуга писма на које она није одговарала, а како ће и одговорити кад није знала цигло једно слово замрчити. Па и кад би знала писати шта би му писала, неће му, ваљда, писати кад се која коза окозила и кад се која кобила ождријебила, нећу му ваљда писати да су јој се опанчине на ногама распале. Спасоје се недавно оженио, час би погледао своју нову униформу час опет своју жену

здраву и једру Гачанку из Наданића, која је јутрос кресала поред њега оштрим капларским кораком и у гањц новим ципелама у које је на једвите јаде угурала ноге, па су је ципеле нажулиле и једва чека да их згули и обује опанке у којима је одрасла.

Кога би год комшију Спасоје срео уз пут упита се с њим, али не зато што му је тај по вољи него да свима да до знања: «Јесте, ја сам онај Спасоје некада ваш најамник и слуга, а сада сам државни службеник, брајковићу мој. « Сада је Спасоје командир страже у мостарском затвору и он је донио у Брштаник глас како је напoкoн долијао усташки крволок Стојан Рагуж, који је ухваћен у јуну мјесецу у неком селу код Кутине, тај Стојан се крио под лажним именом као Фрањo Мeдић, код удoвице Терезе Нахтигал чији је муж као фашиста стријељан кад су партизани ушли у то село. Стојан је као усташки бојник у Домановићима руководио ликвидацијама Срба на том подручју што је касније на суђењу признао у најмање ситнице како су живе људе бацали у јаму на Бивољем Брду, и како је неки Шотра зграбио зубима усташу Мeхa Делића са којим је раније служио војску и одвукао га са собом у јаму. Ова прича ће се потврдити педесет и девет година касније кад су вађене кости из те јаме, нађена је и Делићева пушка.

«Киша ће...» рече старији син Максимов брату милиционеру који је на годишњем одмору, и ако Петру никада није било потпуно јасно од чега се одмарају државни службеници? Јер сав зној што они пролију може стати у лулу, па га чак и тај његов рођени брат неодољиво подсећа на жандармеријског наредника, неког Јура Миласа који је Петри Мамичиној начинио копиле, коју ће послије Милас на силу оженити са голим ножем Петрине браће испод врата.

Јутрос су браћа рано изашла у меко сеоско јутро на гувно да развеју ону велику гомилу жита коју су јуче оврли, и која сад као бријег мирује ту испред њих на гувну, с њима је и најстарији брат Сретен, слијеп је одмалена још у

колијевци је преболовао упалу мозга и остао слијеп, читаву зиму је правио дрвене грабље,кашике,преслице и вретена. Само је ли једном Сретен чуо нечији глас одмах препозна, он једини сада чује миша у топлој слами на гувну, и непогрешиво зна гдје свака ствар у кући стоји, све држи у глави, ако у селу захрже коњ или рикне во зна чија је то животиња, да не кажем да свако сеоско дијете познаје по плачу и свако чељаде по гласу.

Велика гомила жита, као навилјак сијена, покривена је коњским покровцима, по коме се ухватила ноћашња роса. Нека тишина легла на земљу без дашка вјетра, а треба пребацивати и одвајати пљеву од жита. Све је ту под руком и дрвене лопате за пребацивање жита, и брезове метле којима се одваја пљева од зрна, само нема вјетра кад треба, а опет има га кад не треба, има га да подиже сијенске навилјке и носи суве откосе, е тада га има колико не реба, а кад нама затреба нема га ко у инат, тако им и Господ мрси рачуне, и не да мира.

«Све је у божијим рукама», рече Петар, сув и болешљив, јетроболан, који се носи са болести како је изишао из затвора. Одвалио је тридесет и неколика мјесеца робије, што му млађи брат никада није опростио, јер ради тога умало и он да не остане без државне службе. И остао би да није био миљеник мајора Удбе друга Пуваче. Остало је у длаци да му не згуле униформу, додуше морао је исписати свој животопис, у коме је стајало да је рањен у Брђанима под Иваном 1945. Потписао је и да се јавно одриче свога брата Петра, као што су се, уосталом, одрицале својих мужева жене оних који су чамили по затворима.

Петар је нервозан, јутрос га је пробудила јетра која сијева испод витих ребара као врела главња, купи грабље и виле по гувну и слаже под плот, само да нешто ради, и чека онај дашак вјетра да развеје жито и одвоји трину од зрна.

«Кад не треба не да ти вјетар очи отворити, а кад треба, погледај ти само.»

То одвајање пљеве од зрна не може се замислити без оног лаганог љетњег вјетра који увијек изјутра ћарлија одозго са Височице преко Лијешћа. Петар гурну прст у уста, овлажи га, а онда подиже изнад главе да види хоће ли то јутро донијети икакав вјетар, па да одвоји зрно од пљеве и да га усувоти у амбар. Болешљив је и нервозан, никако да се смири, чепука около хрпе као кокош у пртини.

«Све је у божијим рукама», каже Петар.

«У моме курцу», дохрани Спасоје као влах с коца, «као да Господ нема паметнијег посла но да држи у својим рукама сеоску фукару.» Друг Спасоје је заборавио да је и сам раније био више гладан него сит и више бос него обувен. «Не мислиш ваљда да се тај твој Бог држи за Сокину улијепљену котулу, или да се наслања на смрдљивог Трифуна?» Тај Трифун се заиста последњи пут окупао на крштењу, и отуда никада није Трифун ушао у нашу кућу, а да наша мајка одмах није отворила широм прозоре да изађе тај смрад, не зна се да ли му више смрде ноге, мушки зној или бијели лук кога се свако вече пред спавање набаца, ето, и то ће држати Бог у рукама, мало сјутра, или да држи увијек пијаног Витомира, који је дошао на овај свијет пијан, напио се још у ћаћиним мудима. Пијан ће и отићи са овог свијета. Сретник. Нити му старо кашље ни нејако плаче, све му је на свом мјесту и на сигурном, родитељи у земљи, стоку не држи, па шта ако му пропада кров на кући? Десетак година се спрема да га поправи, још је отац док је био жив набавио грађу, која труне и пропада, на крају ће све иструнути и они који мисле да ће заскочити и преварити смрт и они ће се помијешати са земљом, мисли Витомир.

А ти рмбај и диринчи тавни Петре. У животу нема равних путева све су узбрдице или низбрдице. И као да сва браћа на овоме свијету увијек стоје на тасовима теразија, па што се један од њих више подиже други се таман толико спушта. Све су то мисли које у овом часу поткопавају срце Петрово.

«Богами ће киша» натјера се још једанпут Петар, само да започне разговор са братом, који је обукао државну униформу па мисли да му ни море није до кољена. Зар та ђавоља униформа толико засуче и извитопери, унакази човјека, у сваком случају, једно је сигурно да му та униформа исправи кичму и окрене памет у другом смјеру. Спасоје је човјек новог времена, љути противник свега онога што је имало некакво значење у прошлости. Бога нема, а ове иконетине што се вуцарају по кућама нијесу ништа друго но лаже и обмана. Четници брата, ништа друго. Народни издајници.

«Опет ти Бога међу нас», љутну се Спасоје, као да је он твоја срозана чарапа па кад ти је згодно да је скинеш, згулиш је, а кад ти треба нагулиш је. Остави ти њега на миру нек стоји тамо гдје му је мјесто у устима неписменог и заосталог свијета, а ти се ухвати посла, мајковићу, доста нам је један поп у селу.» Ко зна зашто, али младом милиционеру његов рођени брат у том моменту личи на неког затвореника из мостарског затвора, који је жут у лицу као покојник, па је тешко повјеровати да је тај робијаш убио некакву женетину. Чак му се чини да ће се и његов брат помокрити као тај робијаш кад га је спроводио на суд.

«Бог је створио и мене и тебе», рече Петар и закашља се тако да није чуо кад је Спасоје одсјекао као са пања:

«Шта је онда радио наш ћаћа, ако нас је Бог начинио?»

«Не хули, несретниче, како си обукао ту униформу тако је лако можеш и скинути. Људи нијесу униформе, нијесу ни звање ни чиновни, људи су људи и сви ћемо поред Господа изаћи голи као од мајке рођени...»

«Ја, богме, не мислим излазити пред тога твога Господа.

Петар је још нешто говорио, али Спасоје брата уопште више није слушао, он је у мислима био негдје далеко у неком селу код Чајнича, грије се поред ватре послје

усиљеног марша од Улога до Чајнича. Мајор Дана Трифковић из Раштана код Мостара, који командује потјерном јединицом, вјерује да је напoкoн на трагу чувеним одметницима Божу Бјелици и Српку Меденици. То су надалеко чувени четници, који су давно ушли у народне пјесме и чији се подвизи шапaтoм приповиједају у свакој кући у овoм крају. Прича се да су толико храбри да уђу у варош у по бијела дана док их оперативци Удбе траже по планинским врлетима Зеленгоре. Дана Трифковић руководилац ове операције био је тврдо убијеђен да је и свака овца у тору пред кућом сељачком четнички доушник. Спасоје је касније причао како су у ствари одметници ишли за њима у стопу и како се чак једанпут догодило да је Меденица у милиционера који је ишао задњи у колони затражио ватре и припалио цигарету. Спаасоје, иначе, никада не скида униформу поносан је на њу, као што је њихов покојни отац Максим био поносан на ране које је донио са Солунског фронта, као што је поносан на статус државног службеника јединог из Брштаника. Пометнуо је шапку поред себе и гледа у њу, као да то није обична капа него симбол моћи који његовој личности даје посебан значај, нарочито је поносан на један свој успјех у послу, открио је двије оке дувана у запеченом хљебу неког Радана са Залома, који је био надалеко чувени шверцер дувана и кога је ловила и хватала свака држава узалуд. Само ни он никако није могао открити како је у Стевана увијек пуна кутија требињске шкије, жутог требињског «равњака» који је чак слат на поклон Стаљину у Москву, а није знао да се годинама Стеван дувани из гаћа, јер је открио дуван у гаћама неке «шперке», ситне шверцерке из Имотског, кад је јесенас смото пода се.

Те жене из доње Херцеговине, које су се бавиле ситним шверцом, ниједна држава и ниједан закон нијесу могли зауставити да не раде то што раде, оне су своје «дућане» носиле у торби: шиваће и писаће игле, чешљеви,

мала округла огледалца као кравље око, све врсте дугмади са усташких униформи или жандармеријских мундира, талијанских и њемачких кошуља и блуза, све врсте конца како оних свилених тако и оних обичних, комаде сапуна, све врсте боје у малим папирним кесама, дуванске кутије, луле, муштикле, шиваће и плетиће игле, и читаву хрпу ситница и драгулија. Ту своју робу би трампиле за кајмак, масло, сир или суво месо, вуну или жито.

Колико је пута само друг Спасоје на терену претресао ове жене, понекад их уводио у подрум и скидао гола ко од мајке рођене, једну је чак и ишамарао, јер му се понудила, није луд да да државну службу за пизду. «Облачи се, рекао је тад, јер ћу ти ударити двадесет дегенека по голој гузици.» Жена која је била још држећа, једра и здрава није се могла ишчудити овом младом милиционеру и његовој краткој памети.

Спасоје се недавно оженио, није ни то ишло лако морао је прибавити папире да његова изабраница не потиче из куће државних непријатеља. Његова пјегава жена сада сједи у хладу под плотом, «свалила се ко крава», мисли њезина јетрва, и сваког часа вади однекуд огледалце и огледа се да види је ли нови живот на њој ишта оставио, икакав траг, на њезином лицу, да види има ли разлике између кћерке Арсена Милошевића и супруге друга Спасоја, има ли разлике између дјевојке и жене.

Друг Спасоје је скинуо кошуљу, снопови мишића играју на његовом тијелу, широке коњске прси најбоље говоре да ту лежи она исконска сељачка снага, која је једина у стању да се рве са земљом. Петар није примијетио кад се часприје сунце испе на планински гребен. Спасоје мисли да је сунце стало да осмотри само њега и његову лијепу жену Гачанку, жену здраву, пуначну и једру ко зрела јабука. Ноћас ће се он опет цијелу ноћ играти са тим једрим женским тијелом. Сви су у срезу знали како је он Спасоје својом руком отворио врата другу Титу кад је долазио у

Ужице. «Прошо је овако поред мене, мого сам га руком дотаћи.»

«Богати, рече Петар, «какво му је то име Тито? и јесте име и није име, може ли се метнути на човјека? Дуго се каним да те то упитам, не можеш га ни у једну крштеницу метнути, да је наше српско? није, да је опет њихово латинско? није, да је опет муслиманско? није ни њихово. Је ли истина да га је крстио један од двојице оних брадоња, који висе на зиду у нашој школи? Кажу да га је крстио један од двојице оних брадоња што висе на зиду код председника среза, па велим да те упитам? Говори се и да је у некој родбинској вези са Стаљином.»

Спасоју се заледи лице као да му је неко у очи сасуо хладну воду.

«Није он за тебе Тито, сунце ти крваво јебем, то је наш врховни командант друг Јосип Броз Тито, а ти ко да си с њим козе чуво», плану Спасоје, али му се одмах учини да је и сам рекао нешто ружно, па дохрани: «То да ме више нијеси никада упитао, не само мене него никога живог док си жив. Тито је Тито.»

Старији брат се поклопи и стаде да се правда: «Нијесам ја мислио ништа лоше, тако ми Бог дао, него велим дуго ме мучи то питање, па ко ће ми боље то растумачити него ти, браћа смо.»

А шта је брата Петар све хтио питати, кукала ти мајка, те како ово те зашто оно? јер је минули рат све изврнуо на леђа, па ништа није на своме мјесту, овај рат је фукару и биједу избацио на површину, ако Брштаник нема паметнијег човјека од одборника Кење нека се одмах цомбоса. Хтио га је питати који је ђаво натенто краља Александра и књаза Николу да се 1918. године одрекну својих држава, кад су тада могли и један и други да утврде границе својих краљевина, него несретни Александар да не би увриједио «браћу» Хрвате и Словенце, створи њима државу, а своје се одрече, гурну је у страну. Хтио га је

питати што је значило и куд је водило оснивање хрватске бановине 1939. године? Јесте, све је другачије у новој држави, али има понешто што остаде од краљевине. Недавно је био у срезу. Зар предсједник среза не сједи у истој канцеларији у којој је некада сједио доктор Никола Прека, срески начелник, једно вријеме, а онда, богме, тај Никола постаде и министар у краљевини. Забога је ли то иста фотеља у којој је сједио срески начелник, а сад своје пркно увалио овај Јоксим, само што је сада та фотеља пресвучена црвеним плишом. Тај Јоксим није уопште гледао на комшије као што се гледа на људе, него некако одозго, као да гледа на гомилу стајског ђубрета. Тако Петар мисли док чучи под плотом и замотава цигару.

Хтио је брата питати је ли истина да су Саву Ковачевића на Сутјесци убили његови Ковачевићи, с леђа, јер је он у Грахову по наређењу одозго помлатио њихову браћу, своје рођаке. Шапутало се како је Мизара на Сутјесци убијен с леђа па није стигао да се окрене и види лице свога братића, да га као римски император Цезар упита: «Зар и ти, мој сине Вукота?»

«Ја, да ко ће други?» рекао је Јагош када је чуо за Савину погибију.

«Слушај ти мене добро Петре, ово што си сада мене питао немој да ти није мртва мајка питати некога другог... Срце будале је у устима јаднице», понови реченицу коју је стотину пута чуо из уста мајора Трипковића.

Некада смо били браћа, мисли Петар док Спасоје не оде у милицију, раније би разговарали као браћа, сложно би наваљивали на сваки посао, један другог заклањали, али сад? Сада, богме, Спасоје није мачији кашаљ, не може га више Петар спремити у Драмишево да донесе седло или какву другу стварчицу. Док Петар ваља по својој памети ове мисли, Спасоја муче друге муке, шта ће бити сјутра кад дођу дјеца, хоће ли брату поклонити свој дио очевине ради дјечијег доплатака? Час би му се учинило да униформа

никада није сигурна, па је тада мислио да би било најбоље да подијеле ћаћевину, а да Петар и даље ради и обрађује цијело имање.

Узалуд им је мајка говорила:

«Немате шта, моја дјецо, друго подијелити између себе осим брадске љубави, па ако не подијелите то мало братске љубави, а то је, сиинови, највише богаство, поготову данас када се попривијеко гледају и два ока у глави, и кад свак на сваког димље. Све је прошло и проћи ће, прошли су и они који су мислили да неће никада проћи, па прођоше. Биће земље, само неће нас бити.»

Спасоје је изашао из рата са петокраком на капи, а Петар са кокардом у срцу, лако је на капу мећат шта је коме драго, ово хоћу ово, опет, нећу, било петокрака било кокарда, може се и она скинути и бацити у буцак, али оно што је на срцу и чиме је срце обиљежено, е, то не може.....

Мајка Стана сестра познатог пророка и звјездочатца Гаврила Кукрице, разборита и паметна жена је видјела ту јаметину раздора коју њезини синови из дана у дан све више продубљују. Поред тога на срцу јој лежи туга кад год погледа најстаријег сина Сретена, који је био лијеп као уписан, љепота божија ништа друго, а несретник слијеп. Мајка Стана је и синоћ хтјела да спомене библијску браћу Авеља и Каина и братску крв која још и данас стоји на врелом камену у Јерусалиму, али се није могла сјетити имена библијске браће, узалуд је настојала да измири своје синове, који се додуше никада нијесу клали жестоко, али су димали један на другог, оном притајеном братском мржњом коју је тешко објаснити. Добро је да је овај млађи отишао у свијет, мислила је, иначе би им било тијесно не само под истим кровом него и у селу заједно.

Те јесени нестане Петар, замркло у селу, а није освануо, дан, два, три, нема па нема и како је вријеме одмицало тако се у Брштанику нагађало гдје би могао бити, је ли се скуљо у какву јаметину или је побјегао у четнике.

Одборник Јован је био тврдо убијеђен да се Петар одметнуо у четнике, и да се придружио Српку Меденици и Божу Бјелици, па сада сије страх око Чајнича. Неки су чак говорили како је отишао у Лондон и сада је послани ником другом до краљу Петру. Само машта нема краја.

Капетан Удбе, друг Парган је сјутрадан затворио Перову жену испитивао и ислеђивао, али ни она ништа није знала што јој је са мужем. То је само био ваљан разлог да његовог брата Спасоја скину из милиције па ено га сада у Вогошћи на фабричкој капији пропушта и претреса раднике, као што је некада претресао и пипао шверцерке из Имотског. А није знао да се у Имотском углед куће мјери тиме колико из куће излази тих путујућих трговаца, као што се некада у далматинској Загори богаство сваке куће мјерило по томе колико је из те куће свакодневно излазило просјака и просјачких торби и штапова. Тако Спасоје никада није утврдио како се у свако доба дана у Стевана може наћи пуна кутија дувана.

Високи Благоје

...На нашој ријеци, Жуберин се зове, некад је било седам воденица и једна ступа за сукно, воденице су биле сложене једна испод друге, као седам голубова на грани, то су били Вучетића млинови, наиме, толико је Обрен Вучетић имао синова и поред тога што се касно оженио, оне године кад се вратио из Америке. Обрен је међу првим Невесињцима отишао у бијели свијет и први се врнуо натраг. Кажу да је отуда донио пуне бисаге златних долара. Пошто се врати, начини седам синова и исто толико воденица, сваком сину по једну. У сретна времена воденице нису престајале да међу јечам, као, уосталом, што сеоске дјевојке нису престајале да саде цвијеће испод прозора: бејтуран и калопер. Данас је остала само једна воденица и ступа и само један Обренов син, најмлађи Високи Благоје. Високи и ако није био ништа височији од плота. Кад би којим случајем Наполеона скинули са коња и посадили поред Благоја, поравнали би се по висини. Кажу да у свакој воденици на овом свијету има по један ђаво, па кад воденичара превари сан, ђаво онда одвеже сваку врећу жита или брашна и духне у сваку од њих и тако оставља несрећу, коју ће сјутра домаћин, кад дође по мливо, унијети у своју кућу.

Забога што се наш народ зна нашалити и наругати као ниједан други, право је чудо, ако су Благоја звали Високи

Благоје, зашто су нашег пољара звали Мали Миле, а Миле је био двометраш, главом под облацима, и није му требало да се пење на какав брдељак да би погледом поклопио цијело житно поље, и видио да није чији мал ушао у жито и начинио штету, отуда је Мали Миле био најпознатиј пољар у цијелом срезу.

На кратком и збојитом Благојевом тијелу стајала је као варећак крупна глава. Ноге и руке су му кратке, тако да никада није могао запучити пуцу на капуту испред себе. Кад стоји никада нисте били сигурни да ли стоји или сједи, јер му је пркно дохватало тло под њим. Није се женио и ако је било жена у његовој младости које би му своју кћер донијеле у нарамку у његову кућу. Никада није у своје вијеку отишао толико далеко од своје воденице да није чуо како се врти воденички камен или како млати ступа, није се удаљавао од воденице тако да си га могао у свако доба дозвати. Његова браћа се разиђоше по бијелом свијету, додуше ,двојицу изгуби у овоме рату, једнога убише усташе, а другог стрјељаше партизани. Па и ако је подобро зашао у године прави је мајстор свога посла, мађионичар ништа друго, јер тако лако рукује врећама жита и тако вјешто зна да скине млински камен кад га треба подсијецати, кад се од трења поравна, онда га млинар нарочитим чекићем назуби и поново врати на своје мјесто. Говорило се да је Благоје снажан ко земља и да је, док је био млађи, једанпут пребацио, као јабуку, пуну врећу жита преко коњчета. И ако се ишта у нашем село могло чути и дан и ноћ онда је то Благојева воденица. Говорило се да је на њему божича казна, проклетство неко, па није стасао као његова браћа и други људи, отуда није ни војску служио. Причало се како је његов отац Обрен док је био у Америци, убио свога компањона у неком руднику у Пенсилванији, опљачкао га и разгулио натраг, па Господ оборио проклетство на најмлађег његовог сина. То је само једна од оних прича које нуде рјешење за све што је непознато. Невесињски сељак не трпи затворена

врата и у свако доба је спреман да их одшкрине и завири унутра, па таман да га тамо чека црностриг, тако је спреман да све тајне разријеши, ако никако другачије а оно кроз измишљену причу. Уствари, истина је била да је Обрен у Америци наплатио осигурање свога живота и отуда се вратио са парама. Додуше, неки су причали како је тамо Обрен продао један бубрег сину неког трлог богаташа и отуда му паре које је донио.

Благоје није ништа друго но бијели ђаво, а како другачије може изгледати човјек који никада није извадио руке из брашна. Сипљив је, па кад изјутра почне да теше и кашље, никако да престане док не салије у грло повелику чашу херцеговачке ракије препеченице. Тада обично притиска груди рукама да изгура све те наслаге прашине и брашна из плућа. Воденица му је и кућа и окућница, његова радост и жалост. Не иде ни на конференције, а никад га нико није видио ни у цркви, иако у воденици држи икону неког мало познатог светитеља, коме ни он не зна име, али однекуд зна да је тај светац заштитник млинара. Најчешће се куне Часним крстом и ако га никада нико није видио на се прекрсти. Боже, како је само наш Гаров јуртисао на Благоја кад сам једном са стрицем отишао у воденицу, очи да му ископа, дроб да му проспе, узалуд га је стриц одбијао, пас на силу јуртисао у воденицу да закоље воденичара.

У свако доба Благоје зна све родбинске везе у цијелом срезу, зна кад је која снаша доведена и из чије куће, зна колико је иза себе оставила потомака, зна ко је, и када, с ким везао кумство, као што зна свако коњче у срезу у главу. Довољно му је да само мало пуну врећу одвоји од земље и рећи ће тачно колико је тешка, не треба му кантар. Одржава и ступу за сукно и право је чудо како све стигне да уради као да му поможе црни ђаво. Велики чекићи начињени од храстових балвана и дан и ноћ млате, мијесе и грувају сукно, од кога ће Сошова удовица кројити и шити чакшире и капуте, а неки Типурић из Прислона кројити

кабанице и тозлуке. Високи Благоје је помало чудан сват, чини се да никада не слуша саговорника, него као да се намјерно склања испред тих изговорених ријечи у неки свој свијет, али немојте мислити да он ипак није ухватио сваку изговорену ријеч, и у стању је да причу коју је чуо понови од ријечи до ријечи.

Док ради имао је обичај да сваки свој покрет пропрати ријечима, кад се, рецимо, примакне пуној врећи жита, коју треба сасути у воденички амбар, сам пита и сам одговара: Лијепо овако... Је ли суво жито? Јесте... Најприје је овако подигнемо на кош, онда одријешимо овако ...Полако ...Полако... И готово..

А дизао је пуне вреће тако вјешто и лако као да се игра са њима, и тек кад жито почне да цури низ лијевак у шупљину млинског камена, онда ће сјести, узме прашку брашна на руку и под прстима одређује да ли је крупно или ситно. Потом однекуд изгули стакло ракије и наздрави помељару. Па и то његово нуткање пићем није обично, све два пута потегне сам, а трећи пут пружи флашу помељару. Благоја иначе нема ни мало изван његове воденице и чинило се, кад би га неко помјерио и помакао одавде, да би се утрнуо као жижак, осушио би се као стабљика граха која је изгуљена из земље.

Ни он није побјегао Ударном батаљону и Ненаду Васићу. Како да заборави тај час и тај дан. Васић је тада најприје пошао да га испитује изокола као киша око Крагујевца. Знам ја, комесере, мислио је тада Благоје, шта ти смјераш и куда воде та твоја питања, знам добро шта те интересује: јесам ли дочекао и угостио четничког мајора Пантића? Јесам, али зар мислиш да сам ја пао са крушке.

Од наизглед безазлених питања комесар је полако прелазио на она права, која су некако текла напоредо са Благојевим мислима у којима је покушава да нађе излаз и сачува главу.

-Знам ја, а и ти знаш ко је угостио мајора Пантића?

Ништа ја не знам, мислио је Благоје, али знам да би ми признање скинуло главу. То сигурно знам. Комесар га је испитивао дуго и дрско.

-Не знаш? Знаћеш... Знат и оно што не знаш...

Кад би Благоје у мислима некуда одлутао и тражио излаз из ове ситуације, комесар би га звизнуо пиштољем по глави, мозак да му проспе, очи да му искоче. Боже, је ли тада комесар мога и предпостављати да ће се само шест година касније наћи у Благојевом положају, да ће и њему постављати иста питања и да ће га крвнички тући као народног непријатеља, и да ће живот окончати на Голом отоку, а ево Благоја у његовој воденици са флашом у руци.

Три дана је тада Благоје чекао стријељање свезан у својој воденици, и само је тада млински камен стао како он памти. Не стријељаше га, немадоше кад, партизане изненадише четници, напрцаше их и ослободише Високог Благоја. Касније је Благоје имао обичај да каже: Само мене јединог није стигао метак Ненада Васића.

Нарочито Благоју тешко пада кад се нађе на некаквом скупу, па се пропиње да види шта треба видјети и да чује што треба чути, а како ће и видјети, као ономадне кад је долазио у село предсједник среза, кад се испред њега испријечио Крстан, широких рамена и крупне главе. То га љути па би најрађе Крстана ћушнуо испред себе ко кркалу. Благоје није био од оних људи који климају главом и све потврђују, него би свакоме скресао у лице оно што треба: Ако ти друшкане, треба неко ко ће ти ићи низ длаку, онда наћи неког другог, а ја нити хоћу, нити умијем некеме чешати муда.

Вријеме живих лешева

...Негдје жестоко лупнуше врата, зид да оборе, Симатова снаха излеће ко метак из куће, спаде јој марама са главе, за њом сину блања, да је стиже уби је на мјесту као зеца, а она, пошто се нађе на сигурном, плесну се два три пута по пркњу, рекла је свекру да лаже. Како је доведена жестоко ратује са свекром, колико он њу мрзи толико она њега не подноси, једно је другом крв на очима, зато је Симат често говорио сину: «Да си ми довео змију у кућу, опростио би ти, али ти ни на самртном часу нећу опростити што доведе ову кују у моју кућу.»

Као да је овај догађај најавио повратак Исидора Смиљанића. Његов брат од тетке Јован кога су звали Чакалица, двије године се спремао да оде равно у Београд, да нађе Исидора и да му напоскон неко стави потпис и потврди учешће у партизанима, јер никако није могао доказати свој допринос народноослободилачкој борби. Владо Шегрт га је само упитао: «Одакле си?» па кад је Јован рекао да је из Брштаника испрцао га је из кабинета као кују из сеоске крчме, јер је Шегрт добро знао да је Брштаник четничко мјесто. зато се Јован спремао у Београд амо ће наћи Душана Брстину и свога рођака Исидора који је догурао, како се причало, до високог чина, па ће му они метнути параф да је био у партизанима. Наравно, Чакалица неће спомињати да је побјегао из партизана у четнике и да је рањен у четницима у

Јабланица, у јуришној јединици неког Бошка Кнежевића. Кад би Чакалица мало више потегао, а чинио је то ријетко, онда би псовао све и свакога: «Нисам, вели, ја мала маца мајку вам курву јебем, курвини синови, знате ли ви ко је Јован Чакалица? Не знате, а како ћете и знати, гдје сте били кад је Јован заробио талијански тенк са цијелом посадом у Биштини. Није вас тад било ни у пизди материној.» Наравно, сељани су се поспрдивали на његов рачун јер су знали гдје је Јован био у току рата и шта је радио.

Може црни ђаво ући у село, а да га више нико не примијети осим Магдалене, матичареве жене, иначе предсједнице антифашистичког вијећа жена, која је тачно знала кад је год наша стрина изашла вани да се помокри и која је задужена да уходи и шпијунира. Како је отворено радилиште у Брштанику да се прегради и заустави ријека Жуберин и начини вјештачко језеро, које ће потопити Пустопоље и сва села и гробља окол, сељани су навикли да свјетина куља, долази и одлази, људи свих фела и свих боја, долазе и они који траже посао, али и они пустолови и бескућници којима није стало ни до каквог посла него само да се помијешају са овом свјетином, као што се мијешао воњ стајског ђубрива са смрадом издувних гасова који куљају из камиона, тако се нико није изненадио и кад се у пресјен сунца, на Дангубића гомили, појавило коњче и неко чељаде. Ту би се углавном заустављали они који би пјешке преко планине долазили у село, да мало осмотре крајолик и да предахну. Ту је био и Савин камен. Магдалена је видјела – а ко ће други? – како непознати човјек пометну неку јутану врећу поред себе и спушта се на Савин камен, да ли је овај камен на Главици добио име по светом Сави или по Сави Вучетићу то се није знало, али се знало да Сава Вучетић никада није прошао поред овог камена а да се није спустио на њ, као да га је мајка на томе камену задојила, сијевало лијевало он бар за тренутак спусти своје уморно тијело на камен и одозго гледа село као да се сваки пут опрашта са

њим, једнако кад је излазио из села или кад се враћао. Тако сељанима дође тај камен некако као споменик живом човјеку, зато га је позивао капетан Парган и рекао му: «Какав ти то тамо имаш камен који носи твоје име, зна се коме се за живота подижу споменици само народним херојима и ником више.» Од тада се Сава никад више није спустио на камен, а остали сељани су поред њега пролазили као поред оборена плота.

Ваља и ковитла вјетар као да тражи рупу кроз коју ће се извући из села, сметен је и изгубљен као онај миш у нашем празном амбару коме је стриц прољетос затворио рупу кроз коју је ушао па је безглаво јурцао по празном амбару и тражио рупу да утекне. Стрина ће га млатнути метлом и изнијети из амбара држећи га за реп. Вјетрина час груне у плот час се смота испод зида и провлачи уским пролазима између сеоских кућа и појата, као да носи нешто непознато и тешко па не зна гдје ће тај свој терет пометнути но узалуд стење и јурца, као да тој вјетруштини све смета и све би да помете и однесе некуда. Понекад ти се учини да су сви вјетрови овога свијета нахрупили у Пустопоље да се преко Лијешћа надбијају и обрачунавају. Ко зна куд све носе и гдје остављају оне грмљавине из Ђавољег кланца, гдје по цијели дан грувају мине.

Рекосмо ли да је путника најприје примијетила Магдалена, а ко ће други? Она све види и све чује, она зна све, зна да Данило ради о глави своје рођеном брату Стевану, јер му је подвалио кад су комадали очевину, зна да пападија Наталија оговара гдје год стигне сеоску љепотицу Јовану, јер ваља Јованин један поглед колико све три пападијине кћерке из темеља, Магдалена зна ко је без знања шумара однио сјекиру у шуму, зна ко је метнуо два-три динара на црквени тас и тако стекао божију наклоност и љубав, зна ко је кога поклопио и ће, као што зна у кога до касно у ноћ гори лампа, па кад она у некога упре прстом тешко њему и њеовој кући. Капетан Парган јој вјерује више

него секретару Комитета. Магдалена само не зна кад је последњи пут опрала своје гаће. Каро је причао да је нашег стрица затворила само зато што је дигао руке са њезиног тијела, «па кад нећеш да те милујем ја онда ће те «миловати» Ђуро Ковач костоломац», рекла му је тада.

Путник је неко вријеме сједио на камену, а коњче је стајало поред њега мирно као што стоји бронзани коњ под краљем Михајлом, а онда се човјек и животиња почеше полако спуштати са Дангубића главице. Ко би то могао бити? Да је просјак Илија Чабрило са Главатичева? Није. Да је Душан Каришик који је све оставио у Лазареву и побјегао? Није. Није ни Јефимијин син који лежи у некој словеначкој болници, а мајка чува једино његово писмо у њедрима и чека сина, и стрепи као свака мајка да ли ће доћи без ноге или руке или без ока у глави. Зна да је «мало рањен» мало је био и рањен и Васо Килибарда па су га донијели на Драмишево без обадвије ноге, па га сад син као торбу на леђима доноси на конференцију. Прича се да има нека тамна мрља на његовој црвеној биографији иначе да није тога Васо би сигурно био предсједник среза.

Нагађало се да је овај те да је онај, а није ни овај ни онај. Човјек удари кроз Конопљиште и равно пред рушевину Смиљанића куће.

Право је чудо одакле у Брштанику Смиљанићи и одакле им овако свилено презиме поред Вучетића и Вуковића који и дан данас тврде како су потомци Влатка Вуковића, кога су са косовског ратишта тешко рањеног изнијели његови ратници и коме је ране залијечио неки херцеговачки травар. Узалуд им Нестор показује неку књигу у којој јасно стоји црно на бијело да Влатко није имао потомака. Уосталом као што тврде наши Мусићи да су потомци Стевана Мусића који је мало закаснио на бој на Косово. Тако се свака породица веже за историју и тражи своје коријење у историји. Наравно и Хајдуковићи воде поријекло од Старине Новака, Ускоковићи од Стојана

Јанковића, Змајевићи од Змајогњеног Вука, и тако редом, све сами вук и хајдук, свака кућа чува своју историју упаковану у гуслама без којих није ни једна кућа у Брштанику. Многе од тих породица које често спомињу дубровачки записи као разбојнике који су пресретали њихове трговачке караване и пљачкали их, да је то тако свједочи један запис који је метнут на папир само двије године послје несретне битке на Марици у коме стоји и ово: «Стојан Вучетић опљачкао је у Пустољанима Прибила Геркоса у вриједности од сто педесет перпера». Тако су се Вучетићи нашли гдје не треба. И то је записано нека се зна. Од тада се у срезу увријежило мишљење да нико од Вучетића нема чисте руке. Хајде ти то реци нашем ђеду Шћепану, мајчин сине. И он би понекада окренуо лист нарочито кад се нешто наљути: «Неће се у Вучетића родити светац, не бој се, али хајдук, лопов и курва хоће сигурно.»

Прича се како је Смиљанићима презиме у Брштаник давно донијела лијепа Требињка Смиљана, која, опет овдје дође за хајдучким очима тога Стојана који је Смиљану опасао опљачканим златним појасом који је био намијењен султанији. То су оне жене које су у стању да утврде кућне темеље и потомству оставе своје име као презиме, као, рецимо и то, мајка протомајстора Рада Грубачића.

Била само једна кућа Смиљанића у Брштанику, кажем била, јер одавно ту нема ни куће ни кућишта. Прича се да је Смиљана родила и подигла на ноге седам синова и одмах се видјело да нијесу од овог свијета, сви танки и високи, плави и бјелопути, као да их је градио Бели анђеол, за цијелу главу височији од осталих сељана, па се чинило да ће се ти Смиљнини синови сваког часа одлијепити од земље и нестати, међутим, чини се да им се касније није дало у мушким главама или их је живот зобао, тако да је одувјек био само један дим Смиљанића у Брштанику. Мате Глушац је говорио да онај пљачкаш Стојан није стигао како ваља да опере своје хајдучке руке, па је зато Господ црну руку

метнуо на њихову кућу, биће да у темељима те куће стоји зазидано неко проклетство, можда је кућа подигнута на рушевинама неке цркве или на гробу неког великомученика.

Негдје врисну жена као да је неко убади у запаљену кречану као што су усташе Алије Шуљка побациле Кандића чобане у Заборанима у запаљену кречану. Тада су у варош довели свезана младића Исидора Смиљанића и стрпали га у подрум пун лешева, неки од лешева су били још топли.

У неко доба ноћи пред подрумом су се зауставила запрежна кола и врата су се отворила. Јасно је чуо: «Ди је онај дјечак што смо га утурили унутра?»

«Ко га је довео?»

«Стипе и Јуре, Госпе ти. Неко дите. Заврзан. Ухитили га у воденици. Голобрадо момче, јутрос га, Госпе ти, мајка скинула са прсију.»

Исидор се био добро зазидао мртвим људима, потом је чуо како товаре лешева, па кад су почели са њега скидати мртве људе, и кад је могао видјети, јер је ноћ била доста свијетла, уобичајна љетна ноћ у овом крају, на вратима је стајао стражар са фењером у рукама, четворица варошких Цигана су наизмјенично, два по два узимали по један леш и бацали на кола. Чуо је како усплахирили коњи тапкају копитама као да су осјетили звијер у близини и како их умирује стражар. Кад су напунили прва кола, закључали су подрум и чуо је како кола шкрипе и фркћу коњи. Тако су начинили четири туре, па кад су Цигани скинули последњи леш с њега, Исидор је сунуо на врата, грунуо у стражара коме је испао фењер из руку и разгулио као вјетар. Бјежао је као што се бјежи пред смрти да би пред зору стигао кући сав крвав као да је извађен из вражијег казана крви.

Послије се придружио јединици Душана Брстине у Бишини. Исидор је био свједок и дивљања Ударног батаљона у Херцеговини, само годину дана касније, знао је да је Павле Ковачевић својом руком убио оца Пера јер се «револуција не може извести у бијелим рукавицама, јер нема

државе без крвавих гаћа», могао би испричати како је у Кифину Селу убијен гардијски мајор Бошко Тодоровић на превару, могао би описати каква изгледа рупа Петра Комненића на Голом отоку и много што шта, али коме причати и зашто? Ето, сада му се све то врти по памети док се око њега искупљају његове комшије. Мало се говори као да је Исидорова несрећа запечатила уста и онима који би имали шта питати. Дан прође у некој мучнини без великог разговора.

Ноћ се спуштала, она велика тамна ноћ која зна некако изненада да провали у село одозго из планине, па све ушушка и замота у своју тамну поњаву. Сјутрадан је Магдалена добила партијски задатак да будно мотри на Исидора Смиљанића, «јер ови су били уморни да униште младу пролетерску државу», речено јој је.... Магдалена је повезала главу неком зеленом марамом па изгледа као главица купуса коју је неко натакао на плот, сва се некако издужила као налетница. Као да јој још на сисама стоје дјечачке руке овога Исидора Смиљанића, који је сада био ту пред њом као оборена кућа.

Дрвена Арсенова нога која шкрипи и лупа по камењару увијек најављује његов долазак у нашу кућу, он ће међу првима доћи да види сестрића Исидора, додуше Арсен је дао ногу за краљеву кокарду на Мачковом камену, а Исидор живот за петокраку. Наравно о томе неће ни ријечи па ће ипак касније остајати дубоко у ноћ и разговарати о свему и свачему. Арсен је мотрио свога сестрића као да је на његовом лицу тражио неки тајанствени знак његовог страдања. Ујак помаже сестрићу да на рушевинама старе куће начини нову, па када Арсена однесе једно мокро прољеће Исидор се затвори, све је рјеђе излазио и све мање говорио. Они који су улазили у његову кућу причали су како му је кућа пуна неких мелема и чајева, како уствари једе мало ко мачка и како се не одваја од јеванђеља, као човјек који није нашао своје мјесто под овом црном небеском

капом, кад би се појавио на улици зарастао и забрадатио, увео и сув као врљика личио је на оне старе испоснике и старозавјетне апостоле, па се тада чинило да се уопште не креће жив човјек него као да нека тајанствена сила помиче неку рушевину с једног мјеста на друго. Након двије три године врати му се сестра Спасенија која је била удата за неког Којунџића на Раткамену, и која је у овом рату изгубила мужа и двоје женске дјеце. И тада навали на Исидора нека нездрава месина, и како се то месо на њему гомилало тако се све мање кретао и све рјеђе излазио међу људе, и цијело његово кретање састојало се да би пришао столу и устао иза стола, односно да би се примакао кревету и ујутру устао и поново се намјестио у прозор, као нека необична слика која је синоћ извађена из свога рама, а јутрос поново враћена на своје мјесто, наслонио би горњи дио тијела на прозорску даску и гледао шта се ради на радилишту, често би га у томе раму затекла сестра, која је доносила пијавице у некој лименки и метала их по братовом тијелу да му испијају болесну крв. Само неколико мјесеци пошто се вратио јавио му се из Љубљане његов ратни друг бивши пуковник Радошевић који му је послао ваздушну пушку на поклон. Некако с прољећа врати му се и друга сестра из најма. Онај дан кад је дошао пред рушевину куће Смиљанића наша стрина је рекла «Није ово Исидор колико јесам ли ја краљица Марија», нема циглог зуба у устима. Убрани Боже.» И она је изненађена да је бар чула за његову смрт, да је погинуо онакав каквог га је она држала у сјећању било би јој лакше, јер нико тој рушевини од човјека не би дао двадесет и неколико година него два пута толико. И заиста као да не може стати ни у једну књигу несрећа Исидора Смиљанића и ко зна колико би му несретнику било потребно времена да само у ријечи метне свој живот?

Отишао је у партизане прије него што се почео бријати како ваља, изузтно храбар и сналажљив прошао је сва ратишта гдје је била његова јединица, два пута је рањен,

последњи пут на Кочевског рогу, потом је послан у војну академију у Москву, отуда је у повратку довео младу Русињу и једно женско дијете, кад је избила Резолуција информбироа покушао је да са Арсом Јовановићем побјегне у Румунију, Арсо је убијен на равници у неком кукурузишту, а он је пао у руке оперативцима Удбе, и Голи Оток, «Шта ови људи знају шта је Петрова рупа у којој је као пас скапавао Петар Комненић командант казнене експедиције Ударног батаљона заједно са Немањом Васићем и Димитријем Булајићем, у тој рупетини је Исидор заједно са Владом Дапчевићем чамио све док на Голи оток није дошао Александар Ранковић... Остало је записано како су за ту прилику заточеницима сашили нова затвореничка одијела, да су им подијелили нове порције лимене, и кашике, да је чак Ранковић завирио у казан у коме је куван затворенички пасуљ, да је захватао кашиком и тако опробао храну, остало је забиљежено да је управо Исидору Смиљанићу Александар Ранковић пружио руку и руковао се са њим, зна се да је тада Ранковић опсовао нешто крупно и рекао: «Шта радите од ових људи, сунце вам крваво јебем?» Тако је друг Тито резервисао једно острво-Брионе на плавом Јадрану за се, а друго за своје саборце, за оне који су на својим леђима изнијели народноослободилачку борбу и начинили нову државу. Послије су многи савезни руководиоци попут Светозара Вукмановића Темпа и Пека Дапчевића прали руке од овог мучилишта.

Кад се Исидор спушта на камену подзиду испред куће неки покушаше да отворе причу.«Причај нам нешто, веселниче», рече предсједник мјесног одбора док је однекуд издирао велики чешаљ и зачешљавао сноп косе изнад чела као да ће сад на конференцију, али то не ради што му је стало до тога како ће изгледати него не зна шта ће са рукама, које га у оваквим околностима уопште не слушају или можда да Исидору покаже велики чешаљ који је недавно купио од кућеберки, па кад га год извади осјети неку

нелагодност у души јер га је млада трговкиња насамарила тврдећи да је тај чешаљ један и једини, да се таквим чешљом чешља нико други до Милован Ђилас, али кад је касније видио исте такве чешље у осталих, било му је касно да га врати, јер је кућеберка већ била разгулила у Имотски.

«Шта да вам причам? Немам шта....»

А имао би шта испричати јер је само он преживио онај јунски покољ који су усташе начиниле у вароши, само је он жив био убачен међу поклане Србе и да није тада Господ метнуо руку на њ и његове би кости касније вадиле из јаме Строглавнице. Тај несретник сада изгледа као да је овог тренутка побјегао испод вјешала. И побјегао је, само десетак година уназад кад су га бојовници усташког бојника Фрања Судара ухватиле у воденици. Знао је шта га чека јер је својим очима прекјуче у вароши видио како је Фрања Судар убио гимназијалца Милоша Нишевића.

«Гдје ти је пушка?», питао је тада Судар младог гимназијалца.

«Немам господине, одакле мени пушка», рекао је младић.

«Али зато имам ја», цинички је рекао Судар, и потегао стројницу и сасјекао рафалом дјечака. На исти начин је овај усташки крволок убио и Рада Круља у вароши пред бијелим свијетом, да примјером покаже својим бојовницима шта им је чинити, тако је убио и улошког путара несретног Милана Ђеклића.

Причало се како је тај Милан свако јутро скидао капу пред својом цестарском лопатом која је хранила његово седмеро дјеце, као пред иконом. Кад су предвече људи дошли по његов леш још је држао лопату у мртвим рукама.

Сјећам се: док се Исидор са коњчетом спуштао у село да је наша стрина, која се затекла у Конопљишту, вриснула, кад год неко врисне у Брштанику стриц полети руком према зиду гдје му је некада висила пушка, али сада нема ни клина на коме је висила а камоли пушке, из очију

му сијева ватра и лице му се укочи као лице Александра Македонског уочи битке код Иса, то више није наш стриц но јунак из народне пјесме, стриц лако прескочи плот као да му није педесет и једна но двадесет и три године и одјури тамо одакле је дошао онај врисак, чак сину поред непознатог као поред обореног плота, а да му ништа не рече. Ко зна је ли га и видио.

Кад незнанац закорачи у рушевину поред њега прхну нека птичурина и закријешта, са зида клизну гуштер и увуче се у пукотину, неђе се увуче змијурина, чује се како сикће и палаца као да јој је неко стао на реп. У томе моменту као да чу глас своје мајке. Исидор је одрастао поред обудовеле мајке и двије сестре које се нијесу удавале, па као да једна од њих из сјећања изађе преда њ и сави се око њега као бршљан. Мајка му је умрла, а сестре у току рата одоше у најам у Крекове.

Сељани су све то гледали иза затворених прозора. Најприје се незнанцу примаче одборник Кења, а ко ће други, полако и скрушено као да се примиче мртвацу. Дуго га је мјеркао без ријечи, јер на основу одјеће није могао ништа утврдити, а као да му је човјек, опет, однекуд познат, а онда се усуди и упита:

«Да нијеси ти Исидор?»

И заиста на томе човјеку није било ништа од онога Исидора кога је Јован држао у сјећању.

«И јесам..... И нијесам.....»

Настаде тајак, она чудна тишина која обично поклопи чељад у оваквим моментима.

«Одакле, побогу брате?»

«Хм.... Одакле....?»

Одмах пуче глас да се вратио Исидор Смиљанић, чије је још само име остало у селу.

«Вратио се Исидор.»

«Који Исидор?»

«Смиљанић, да који?!»

«Није никакво добро не бој се. Повукао га овај камен, ништа тако снажно не може потегнути човјека као завичај», рече Комнен, који је мислио да је Исидор сада у неком кабинету гдје сијевају официрске чизме и позлаћени ширити, у тијесној официрској униформи и са златним ширитима на раменима, јер се у Брштанику причало како је Исидор догурао до трећег по рангу човјека у генералштабу, и како је одавно пришао генералске чиновне, те како сједи заједно са врховним командантом. То је знало свако дијете у селу. А, ево, на њему несретнику ни официрске униформе, ни чиновне. Тако се срушише, као кула од карата, све те сеоске приче, ту је сада пред њима стајао човјек рушевина.

Сеоске жене су се примицале полако, шутке као звјерке и завиривале га, мјеркале, неке су се чак усудиле да га дотакну руком, опрезно као што се меће мелем на отворену рану или као што се примиче ловац рањеној звијери за коју није потпуно сигуран да је мртва. Као да су ипак Исидорове очи, а, опет, као да нијесу. И руке као да нијесу његове мисли Јела, али се одмах стресе и препаде од те помисли да не би ко дознао колико су пута ове руке биле у њезиним гаћама и миловале је доле, сву врелу и влажну. Она би га лако препознала кад би био го јер је она једино знала да младећ има бен као храстов лист на лијевој бедри с унутрашње стране. Од те помисли Јела плану у лицу ко удикова кора, али нико то не примијети, јер побјеже кући.

Предвече долеће као без главе Исидорова тетка Стана са Драмишева, која нема мушку главу у кући, подигла је на ноге седам кћери и три сина као црногорска књегиња, синове позоба рат заједно са њиховим оцем, кога усташе затекоше на кошевини и убише, тетка Стана се Исидору објеси око врата, врисну и натопи му неку чудну кошуљу на прсима сузама, лако јој је заплакати, кад би оплакивала све своје покојнике требало би јој три људска вијека да цвили и плаче, даноноћно. «Шта би од онаквог делије», помисли

тетка, али не може ништа да каже, мјесто ријечи у глу јој стоји комад леда и само јеца:

«Сине мој, сине мој...»

«Боље је да му је мајка мртва да не види ово страдање и ову несрећу», мисли Стана.

Често би га сестра затекла како спава на прозорској дасци, поред њега је увијек била ваздушна пушка и празна кутија дијабола, јер је углавном проводио вријеме гађајући врапце и свраке, отуда се по селу причало како му сестра спрема супе од убијених птица.. Пред кућом двије козе и двије кокоши, у кући два кревета, на синији двије кашике и двије столице са стране. Једино друштво су му свети Петар и Павле који висе на зиду. Само би га понекад посјетила тетка Стана са Драмишева, па кад би се враћала кући плакала би путем ко хајдучка мајка.

Исидор Смиљанић није дочекао рехабилитацију голооточких затвореника умро је само неколико дана пошто је држава прогласила рехабилитацију тих несретника. Сестра га је једног поподнева затекла на прозорској дасци мртва, поред њега је лежала ваздушна пушка и празна кутија од муниције. Лазар који га је спремао на онај свијет причао је касније како је на његовом тијелу избројао седамнаест рана од пушчаних метака. Иза њега остаде јеванђеље, пожутјела фотографија неке младе жене која је у нарамку држала дијете. Сестра је нашла и једну иконицу светог Јована Крститеља, која је била сребром окована, коју заборавише да метну у његов мртвачки сандук.

Гошо

...Сваки нови дан у Британик донесе понешто ново или јутро донесе акцијаше, тридесетак момака и дјевојака који ће овдје зарађивати ударничке значке, или однекуд бане на радилиште каква смлаћина и тевећелија попут оног здуваћа Гоша Елеза са Борија код Калиновика, који је дошао неки дан да цијелом свијету гледа у длан и прориче свачију судбину. «Зна шта је било и шта ће бити, каже Јагош, а не зна отријети слине испод носа. «Причају, или он прича, да је некој нероткињи погодио да ће се назвати мајком: «Видим ти мушко дијете као да сам га својим рукама повио», и жена је након годину дана заиста родила мушко дијете, само нико није знао да јој Господ никада не би дао пород да није промијенила мајстора. Толико је Гошо познавао родбинске везе да је тачно знао у цијелој Херцеговини која је одива и из које породице у које мјесто и када доведена, колико је иза себе оставила потомака, и кад се назвала удовицом. Наравно, само је та нероткиња знала и наш поштар колико Гошо зна, јер да јој поштар није погледао тамо гдје треба још би она јурцала јалова и могао би јој Гошо узалуд гледати у длан довијека. Знао је он добро да свако чељаде у своме срцу држи бар по једну тајну коју ће са собом однијети на онај свијет и која се ни у сну не спомиње, па ако се коме омакне и у своју тајну метне у уста зло и наопако. То су оне интимае, онај крајичак живота који

никада не пробија на површину, јер би у том случају живот кренуо у другом смјеру, куд би кренуо живот Стојанке Јошковице ако би се дознало да је Јошковицу донијела туђе дијете у трбуху, куд би кренуо и којим смјером живот Трипунов кад би се дознало да је управо он гурнуо у јаму свога глумонјемог брата да с њим не дијели очевину, шта би било са Илијом да је признао својој жени да у Ростову на Дону има жену и двоје женске дјеце. И Гошо би радо да завири у туђе срце и да отуда извади неку од тих тајни. Отуда би свакога питао ко је и одакле је? ко су му родитељи и има ли браће и сестара? од кога му је мајка? и тако распетљавао породичне односе и тако купио и састављао уреске туђих живота. Да је тај Гошо женско? није женско, да је опет мушко? није мушко, отуда увијек у рукама држи какву женску занимацију или плете чарапе или везе, па и ако му се до сада неколико пута догађало да га каква мушкарчина зато ишамара он гони по своме. Још му на образу стоји шамар, као врела коњска потковица, коју му је прољетос звизнуо Милош Тешановић Гром. Тај Милош је као младић у задардском затвору ошамарио неког горостасног чувара, грдосију од човјека, блесастог лица и као варећак крупне главурде, да би послѣ издржао четрдесет дана строге изолације. Милош је важио за изврсног зидара и до зла бога пријеког човјека. Никада му женски свијет није нешто особито лежало на срцу.

«Шта то радиш, човјече?» упита Милош Гоша који је плео чарапу.

«Плетем, кукала ти мајка.» То: «кукала ти мајка» Гошу је била узречица, нека врста клетве, која је за собом повлачила непријатности, па и поред тога он не би знао отворити уста, а да из њих не испану ове три ријечи: «кукала ти мајка...»

«Шта плетеш, мушка пиздо?»

«Гете», рече Гошо и таман да заусте и испјева своју омиљену пјесму: «Мала моја плете гете команданту дваес

девете», а сијевну шамар. Гошу испаде плетив из руку и он једва некако остаде на ногама. «Што ми одријеши шамар она мрцина», причао је касније. «Мене су доктори били отписали прије десетак година, прича Гошо гдје год га ђаво донесе, али сам ја нашао себи лијека, анђели ми отворили очи шта ћу радити и како ћу се лијечити, и ја, богме, удри по њиховом, навали на траве и чајеве од планинских трава, и тако ти се ја излијечик, а поп ме био ставио у књигу мртвих. Не треба душу гријешити ја сам му то рекао, чак сам му платио и опијело.» Говори се како Гошо уопште не спава као остали људи него да, уствари, док спава иде на онај свијет, зато га је немогуће пробудити, веле како му тад душа изађе из тијела и некуда одлута, чак су неки причали, како су на наговор неког хоџе из Разића, уснулог Гоша окренули у кревету тако да му је глава била тамо гдје су му биле ноге кад је заспао, па је тада спавао седамдесет и седам сати све док га не вратише у првобитни положај, јер, наводно, његова душа, кад се вратила са оног свијета, није знала да нађе његова уста и да се тако врати у тијело.

Пекар Лука

...И управо тај Гошо је на радилиште довео пекара и његову доста млађу жену, Вера се звала: «ја сам мислила друго, да му је шћер, а овамо његова жена», пекарева жена је била у неком далеком сродству са Гошом, који јој је узалуд објашњавао те далеке родбинске везе, у смислу: моје тетке тетка била је удата за ујака твога ујака....

Стари и сипљиви пекар Лука није оклијевао него је одмах нанишанио да на беговском чардаку подигне пекару, доуше од тога чардака је остало само име. Била је то рушевина старе куле која се сва била урушила унутра, па из те сипорине израсла смрдљика. Причало се – неко увијек прича – како је некада давно поплава у Брштанику била тако жестока да је неки бег Реџепагић са чардака кроз пенџер могао руком воду дохватити. Било је то оне године кад је пробијена траса жељезничке пруге кроз кањон Неретве од Коњица до Мостара. Никад се у Брштанику није споменуо тај бег, а да се не спомене и његова несрећа, која се дуго памтила и препричавала, наиме, обијесни бег Реџепагић је у Петровићима, у неком сеоцу код Билеже, најприје покушао да у стару цркву, за коју се поуздано знало да је подигнута у вријеме Немањића, утјера коња, па пошто су црквена врата била тијесна, обијесни коњаник је сјахао и из мале пушке пуцао у икону светог Аранђела Михаила, кажу да се бег прије згрануо него што се вратио у свој љетњиковоц у

Брштаник, и да се у седлу церекао и жестоко хулио на Алаха, да би с времена на вријеме метао крст на се и спомињао старозавјетне апостоле...

Само што је почело рашчишћавање рушевине ту се одмах нађе и Ђавоља Мотика, јер је можда баш Херцегово злато зазидано негдје у дебелим темељима ове куле. За тили час, колико би руком о руку, мајстори преправише кулу и начинише пекару по савјету пекара Луке.

Пекар Лука је намћор човјек као што су обично незгодни болешљиви и стари људи, гушила га је астма, само је ли се мало насекирао у грудима га стегне тако снажно срце да му препукне, стар човјек са типичном пекарском астмом. Пекар је са собом довео младу жену, здраву и једру, веселу и отворену, жена је била два пута млађа од њега, тако да су сељани у почетку мислили да му је кћерка или чак унука. И писац не може остати равнодушан кад види ову жену како улази у рукопис. Жена је била здрава и једра као зрела јабука, пуцала је од једрине и здравља. Мајстор је био увијек неиспаван и уморан. Касно се оженио, али не да прави дјецу него да се у старости нађе неко поред њега, јер је женски свијет гледао кроз своју мајку која га је оставила док још није био проходао како ваља и побјегла с неким пустоловом. Касније се сјећао како је долазила нека госпођа која је имала пуна уста златних зуба и пуне руке златног прстења. Миловала га је по глави ко штене, али се не сјећа да га је икада узела у своје руке. Баба је говорила да је то његова мајка. Оца није запамтио, а како ће га и запамтити кад тврдо није знала ни његова мајка ко га је направио, тако је дијете носило мајчино презиме, што није било ништа необично у мостарском сиротињском кварту гдје је одрастао и изучио пекарски занат.

Послушно и одговорно дијете, како само могу бити послушна и одговорна сирочад, Лука је код дједа, мајчиног оца, изучио пекарски занат.

Ову жену је упознао кад је већ његова животна лађа полако нагињала и пловила крају. Једно јутро запело му је за око младо женско тијело расцвјетано и разбокорено, то је оно доба кад се женска снага и здравље почињу прељевати преко рубова као црно вино из чаше, то тијело је очито тражило нешто више него што јој је он могао приуштити. И по први пут у његовом животу јави му се жеља да посједује женско тијело. Колико је само здравља и животне снаге било свезано у томе тијелу пекар ће тек касније осјетити.

«Има људи којима све око њих мирише на жену,мокра земља,млада трава,прва киша,али ја нисам од тих, мени све мање треба женка, а све више жена, знам шта ти могу приуштити, могу ти гарантовати пуну кућу и изобиље, оно што ти срце пожели да поједеш и душа да обучеш, могу ти начинити мјесто међу варошким госпођама, то могу, а остало....»

Та млада жена као да је била створена да некога учини сретним, да брачни кревет испуни уживањем и задовољством, а кућу напуне дјецом. Затворена у кући на Пашиновцу, гледајући како на улици живот протиче, жена није ни примијетила како је удајом стала на кварну даску и како живот није само оно што човјек поједе и попије. Осјећајући негдје дубоко на дну срца да му се примиче крај на овом свијету пекар се склонио са својом младом женом у Брштаник,на радилиште Хидроелектране, надајући се да ће овај оштри зрак раскинути ту његову астму. Не препуштајући ништа случају мајстор се постарао да нађе шегрта и тако је Стојан Каришик, на његову несрећу, ушао у пекару, тако више неће знати или неће моћи никада изаћи из ње све док га не изнесу мртва. Мајстор је од свију нас изабрао Стојана. Када је мајстор Лука довео својој жени дјечака, Вери је срце заиграло: више се није могла сјетити шта је мајстор говорио, она се подигла са кревета онако свјежа и одморна послвије подневног спавања. Поглед на дјечака је пребаци у прошлост, уствари у њезину младост.

Имала је тада шеснаест година, онако цуретак, а он је имао коју годину више, био је лијеп ко уписан, анђеоско лице, син удовице која је радила у фабрици дувана. И ево тај дјечак који је сада стајао поред њом са рукама испред себе као да се моли богу, колико само личи на њезиног Ненада, трговачког помоћника у једној мостарској трговини мјешовите робом.

... Стојан је био за главу већи од својих вршњака, узрастао преко ноћи, као да је синоћ легао као дијете, а јутрос се пробудио као дјечак са гаравом наусницом испод носа. Туђа дјеца брзо расту, а Стојан Бритва како су га сељани звали, уствари, није био ничији, оне године када му родитељи одпртљаше у Лазарево, оставише га стрицу и стрини који нијесу имали дјеце. Стриц који се након седам година вратио из руског заробљеништва, из Хабаровска у Сибиру, сада оронuo и мрзовољан старчић, као да је имао залеђено срце у грудима, није нешто нарочито био наклоњен дјечаку, јер га ни мало није подсећао на његове Каришике, знао би често рећи: «Ово је копиле у торби донијела матерешина из ћаћине куће.» Стрина, која је била подоста млађа од стрица и која је прије времена остарила и савила се под теретом туге, често би себи пребацивала: «Кад ми Господ није дао своје, што ће ми туђе дијете?» Дјечак је био отресит и нагал као ватра, увијек спреман да се ухвати у свако коло и да свакоме кидише за очи. Међу вршњацима његова се ира играла и поред тога што је имао једну малу говорну ману, није никако знао изговорити глас р, него би изговарао нешто што није ни глас р ни глас л, па су га отуда дјеца задириковала и нагонила да изговори: на врх брда врба мрда, а он би се мучио и изговорио би ко зна по који пут: на вл блда влба млда. Отуда се никада није потпуно уклопио и помијешао са сеоском дјецом, која му дадоше надимак Бритва, Стојан Бритва, јер како је помислио као да је његов живот био везан за сјечива, јер се некако сигурније осјећао са тим хладним оружјем у рукама. Отац му је оставио

калемарску бритву са којом је увече лијегао у кревет и ујутру се дизао из кревета. Додуше, отац је оставио и кобилу која је пала на Крстанове јасле. Стојан би редовно оштрио и навлачио очеву бритву и чувао је да се не иступи, а онда је почео да оштри и све чакије и ножеве по сеоским кућама, да би послџе оштрио и изоштравао сва сјечива: сјекире, косијере, брадве. То је радио тако добро да се убрзо прочуо по селу, па би га сеоске жене често молиле да им наоштри кухињски нож или какву бритву.

Како је мајстор Лука све више поболијевао тако је све чешће мјеркао кога да узме за шегрта. Бацио је око на Стојана. «Ти», показао је пекар сувом руком на једног у групи дјечака, би ли учио пекарски занат? Имаћеш хљеба колико ти воља, колико ти душа зажели.»

«Бих», рече Стојан као с нокта, јер ионако му је дојадило жулити неслану јечменицу, која би често била недопечена и гњецава и наравно неслана, јер је његова стрина, која је боловала од неке бубрежне болести, спремала неслану храну и пекла пријесан и неслан хљеб.

Стојан је био у оним годинама кад се из дјетињства обара у прву младост, рано је израстао из панталона и све чешће облачио стричеву одјећу и обувао његову обућу. Све му је ишло од руке осим школе, зато је за шест година завршио четири разреда. Оца је памтио као тиранина. Кад би улазио у кућу дјеца би се склонила у један ћошак, а мајка би га дочекивала нијема као мумија у ишчекивању кад ће планути и пошамарати дјецу или њој свезати шамарчину од које би се стакла на прозорима затресла. Због чега је Стојанова мајка неколико пута сијевала да скочи у воду и да се удави. Па и поред тога на дјечакову лицу као да се никада није угасио онај невини осмјех, који стоји на лицу одојчета које спава и нечему се осмјехива у сну.

Кад је дјечака увео у пекару мајстор је зовнуо своју жену која се појавила одозго са чардака низ дрвене басамакe.

«Довео сам ти шегрта.», рекао је мајстор ситно и суво кашљуцајући...

Газдарица Вера се одозго са чардака спуштала низ дрвене басамаче као да силази са облака у некој прозирној хаљини, која је напријед била спучена само у горњем дијелу, како је корачала хаљина се у доњем дијелу отвараола и дјечак је видио снажна женска бедра и по први пут осјетио нешто чудно у своме тијелу, осјетио је како му неки пламен сијевну преко лица, да ли је то ватра или страх није знао у томе моменту, час му се чинило како ће то велико женско тијело пасти на њ и притиснути га. Газдарица му се примаче тако близу да је на своме лицу осјетио њезин топли дах и само га њежно својом његованом руком дотаче по образу. Тај додир ће даље водити ову причу. Шамарали су га и тукли сви, и отац, и мајка, и стриц, и стрина, тукао се и черупао са својим вршњацима па чак и са оним старијим. Често би га нека од оних помамних удовица уштинила за образ да би му врцале сузе и кријеснице сијевале пред очима, али тај додир његоване руке био је нешто што никада раније није осјетио, тај је додир цијело његово тијело налио неком унутрашњом топлотом и неком нејасном надом, осјетио је неки чудан осјећај који до тада није осјетио никада, наиме, цијелим тијелом му прође неки топал вал који га, како му се тада чинило одвоји од земље и посади на неко друго мјесто, тај чудни удар као да отвори у његовом крвотоку све бране и уставе, крв поче снажније да струји и срце поче јаче да удара. Касније је размишљао шта је то што је тога часа прострујало и кроз његово и кроз њезино тијело и шта уопште људи знају колико је моћан један на око обични додир његоване руке зреле жене. Шта је то што је тада прострујало кроз њихова тијела и отворило широм врата на њиховим срцима. Јесте написане су читаве књиге о звуку и људи су сложили у музичка дјела тај звук на хиљаду начина и тако удовољили нашем уху. Много је написано и о мирису и о окусу, подизане су читаве фабрике мириса и

миришљавих уља, али зашто се ћути и ништа не пише о додиру, који често зна да буде пресудан за један људски живот. Стојан је био касније сигуран да више никада неће осјетити тај додир и да ће нестати у гомили понекад сурових љубавних додира. Тај додир је трајао таман толико да из темеља заљуља његово младо тијело и да из његовог срца извади све оно што је до тада било тамо. Тога тренутка дјечак више ништа није видио ни чуо. Тек ће сјутрадан примјетити да газдарица има у глави с предње лијеве стране један златан зуб, па кад се осмјене као да се у том осмјеху нешто жари као златни дукат и има у томе жару нешто што не долази од тог зуба, него нека унутрашња ватра, као да се разгрне запретено огњиште, која грије његово младо тијело. То је био још један разлог више да Стојан марљиво ради и брзо учи пекарски занат. Мајстор је све више поболијевао, а газдарица је све чешће била поред пећи у пекари, кад год би минула поред њега некако би га дотакла својим тијелом или куком или прсима, а њему би се завезао језик, само би осјетио страх од тога крупног и здравог женског тијела. Бојао се да би га ова жена могла смотати пода се и у томе моменту био је сигуран да га је затекла у грешним мислима. И долазила му је у сан обијесна и бестидна. Ти су снови понекад били тако срашни да се будио обливен хладним знојем, сања: потпуно је го, она га држи за споловило и води кроз село, час га вуче за споловило, час опет за језик. А свијет около стоји и церека се. Он је мршав ко жабица, онда се она претвори у змију, у ону велику змију коју је видио у некој књизи и која је могла прогутати цијело теле, и савије се око његовог тијела, а глава јој стоји пред његовим очима и само палаца змијским језиком. Те ноћне море би разгонила њезина појава на јави. Понекад се у сну нађе испод њезиног крупног тијела. Дјечак се све чешће и чешће затварао у магацин и остајао сам са својим тијелом мислећи на газдарицу, држећи у руци набрекли уд. Субота је била дан његове среће, тада је

пољевао газдарици на руке да се измије и опере сноп бујне косе.

Обично би то било касно ноћу, кад извади хљеб из пећнице. Газда је све рјеђе силазио са чардака и све чешће кашљао горе изнад пекаре као да неко теше даску за покривање појате. Она би га суботом окупала ко мало дијете и добро ушушкала у постељину, онда би угријала воду у коју би обавезно метнула стручак сувог босиљка или сјеме карамфила.

«Хоћемо ли Стојанче?»

Он би потврдно климнуо главом, јер се бијаше навикао на ову обавезу, па ако би се догодило да газдарица прескочи измивање косе Стојан би осјетио неку празнину као да му се измакао неки важан и одговоран посао. Она би скинула блузу и разоткрила лијепо извајана женска рамена, па кад би се нагнула он би јасно видио њезине дојке, крупне и округле са црним брадавицама на врху, као зреле купине. Ту је био онај тајанствени свијет у који могу да завире само изабрани. Вода се циједила оним точилом које раздваја дојке и спушта се наниже, и тада би дјечак обично осјетио неку лаку дрхтавицу у своме тијелу.

Кад је мајстор довео дјечака у њој је одмах срце заиграло, јер као да је видјела своју младачку љубав, као да сада ту пред њом стоји онај који се утопио прије двадесет и неколике године. Кад би га рано изјутра затекла на малој клупици поред пећнице да спава, дуго би стајала изнад тога младог тијела. «Дијете, мислила је, пуко дијете» и тада није била она женка чије здраво и једро, зрело тијело тражи снажну мушку руку, него брижна мајка која би најрађе извадила своју дојку и гурнула му је у уста.

Тада би обично нешто из ње провалило и бризнула би у плач, у оно ридање које долази равно из срца и тресе јој се цијело тијело. Дјечак би јасно чуо како се пење уз степенице и враћа се у хладан кревет мужу. И више није било ни једног јединог спавања а да му газдарица није долазила у сан,

понекад су то били снови како само може уснити млад и здрав дјечак, сањао би како се са њом ваља по откосима, како заједно газе по узрелом житу или како напоредо пливају у некој бескрајној води. Па чак и на јави док би великом пекарском лопатом гурао тијесто у пећницу осјећао би како је она ту пооред њега.

Једном се чак усудио да јој каже: «Волим те газдарице, много те волим, више него мајку.»

«Волим и ја тебе Стојанче.»

Понекад би га пољубила и дјечак је цијелим тијелом осјећао да то више нијесу они мајчински пољупци, на које је био заборавио, него неки врели печати који су му остајали на лицу. Наравно, дјечак није могао ни претпостављати да се у њезином срцу све ковитла и мути, да се у њој догађа драма: може ли, има ли право да превари оног горе болесног човјека који се сагнуо и покупио је са дна живота, који је подигао са земље и обезбиједио јој удобан живот, и на крају смије ли то дијете увући у блуд, ту поред живог мужа. Та и таква питања често би јој узимала сан, а с друге стране: има ли она право на свој живот, зар није своју младост закопала поред овог болесног човјека у коме се живот гаси, има ли она икакво право на зрнце срећем, да осјети како јој у срцу поново гори онај пламичак наде: није све изгубљено. Није. Све су то била питања на која није знала одговорити, а њезино здраво тијело као да је говорило: «Узми, будало, шта ти је остало од живота.» И њезин муж је имао свој живот и у том животу неке тренутке радости, као што ће и овај дјечак, пред ким стоји живот, имати своју срећу, а шта је с њом и њезиним животом, не може себи дозволити да крене с руке на руку јер село има јастребове очи па све види и све чује.

Након годину дана газда паде на постељу, све је чешће долазио доктор Бркљача. Дјечак је ријетко одлазио горе на чардак, онда га је једно јутро газда зовнуо горе. Стари пекар је дисао тешко, дјечак је видио како му се

надимају груди и како му се, док кашље, цијело тијело тресе. Говорио је тешко, полако, каже неколико ријечи па стане:

«Слушај ме Стојане, сине, ја сам изгледа попио своју воду. Хтио бих те нешто замолити, пекара је пала на те, не дај да се угаси пећница. Послушај Веру ко своју мајку. Вас двоје можете сачувати оно што сам ја стекао.» Тада је газдарица плакала и преплануло лице брисала подигнутим крајем сукње, тако да је дјечак могао водјети њезине снажне бедре, јецала је са дна душе, као да се свака суза откида са срца и сваки јецај долази равно отуда. Након неколико дана десило се оно. Док је радио око пећи на његовом тијелу најчешће није било ништа више од одјеће но бијели мантил испод кога се назирало мушко тијело у доба сазријевања...

...Свитало је, пошто је извадио хљеб из пећнице, дјечак је као и обично прилегао на малу сећију у пекари и дријемао. Вруће је поред пећнице и дјечак има на себи само бијели мантил у коме је мировало његово младо тијело као звјерка у топлој ноћи. Чуо је како газдарица силази одозго са чардака и како под њом шкрипе дрвени басамаци. Градио се да спава. Она се заустави изнад њега, како би радо загризла то младо тијело, појела би га. Дјечак најприје осјети њезину руку како му пролази кроз косу, а онда се спусти на груди, дотаче прстима најприје једну па другу брадавицу, њезина топла рука као топла вода је полако клизила преко његовог трбуха, онда спусти вреле усне на његове груди, а онда њежно дохвати његов уд који се већ бијаше укрутио као врео жељезни комад који је мајстор Грујо извадио са ватре. Чвршће је стискала његов буздован. Дамари су му ударали, а нека ватра је налијевала његово тијело. Узе његову руку и тури је себи међу ноге, дјечак осјети неку топлу влагу. Тада отвори очи и заусти нешто да каже, она му само метну своју руку на уста, онда пребаци своје врело бедро преко њега, стави његову главу између својих сиса и снажно је притиште. Више се дјечак није сјећао ничега, само је чуо: «Немој унутра», а он није знао шта то значи, осјетио је како

се из његовог организма одваја сјеме и како је то сјеме нестало у некој врелој пукотини. Јутро је младог коњаника затекло на једрој бедевији, која је лежала испод њега сва врела и пожудна. То раскошно тијело моћно у својој зрелости сагоријевало је у ватри пожуде. Дјечак није осјећао како га њезине руке притискају, само је желио, док је продирао у њу, желио је да се читав претвори у свој буздован и да нестане унутра и да то потраје цијели живот. Љубила га је по цијелом тијелу: «Ти си мој, мој мали, мој велики дечко, ти си моје мушко, мушкарчина», говорила је, а он је осјећао њезине вреле, сочне усне по цијелом тијелу. Није ни осјетио како је минуло љето. Његовој срећи није било краја. Ноћи су биле њихове, дуге и топле. Сада је то зрело и раскошно тијело било само његово. Њихове ноћне игре су биле нешто посебно, знала би да потпуно гола сиђе одозго са чардака и рашири руке показујући сву раскошност свога тијела, које се како се чинило поново почело да расцвјетава. Дјечак се најприје просуо, смршао ко грана. У тој ноћној игри неколико им је пута изгорио хљеб у пећници. Па као што газдарица никада није имала неко друштво, као што се никада није помијешала са Ержиком и Емилијом, још мање са сеоским женама, тако се и Стојан више није дружио са нама, као да се преко ноћи уозбиљио, као да је оног тренутка кад је први пут обукао газдино свечано одијело постао неко други. Њиховој срећи није било краја, те љубавне игре су биле маштовите као да је та жена која је много тога пропустила у својој младости сада настојала да све то надокнади. Пошто би њезино тијело добро натрљао неким миришљивим уљем, онда би она гола голцата сјела на столицу, он би клекнуо између њезиних кољена, главу би наслонио међу дојке и док би га она шашољила по коси и пјевушила неку лаку мелодију која је била компонована као откуцаји њезиног срца, он би је миловао по округлом трбушчићу све док му рука не би клизнула доље преко паперјастих длачица до вреле и влажне

пукотине. То би понекад трајало дуго, дуго и он би заборављао све око себе и само би док тако клечи његов врели уд додиривао њезине листове на ногама. Кад би провалила она мушка снага из њега увукао би руке испод њезиних бедара и подигао је себи на прси, али тако да је брадом додиривао њезин Венерин бријег и тада би сваки пут пожелио да читаво његово тијело уђе у ону пукотину међу ногама. Она би га одозго гледала својим крупним очима, нијесу то, уствари, биле очи него два језера међусобног повјерења и среће.

Пошто је на постељи испостио Часне посте из дана у дан газда Лука умрије. Више је те зиме попио чаја од спориша и траве водопије него воде. Газдарица тури црну робу на се, али је некако та црнина стајала на њезином тијелу као магарећи самар на коњчету. Стојан је најприје обуо његове црне ципеле од бокс коже, па онда кошуљу, једну по једну. И на крају почео је облачити газдино свечано одијело од енглеског штофа. Сва му је та роба била некако тијесна јер се нарочито разрастао и окрупњао како је дошао у пекару, као да је сазрео преко ноћи, није то више био онај немирни дугајлија који је вазда био спреман да начини какву смицалицу, него седамнаестогодишњак са дубоким мушким гласом. Ријетко је излазио међу своје вршњаке. Чак је једанпут потегао го нож на неког дрвосјечу који се нешто нашалио на рачун његове газдарице, која је предосјећала да је све ово и сувише лијепо да би потрајало, као што је осјећала нови живот у своме тијелу. «Подржи Господе», говорила је. Дијелила је просјацима шаком и капом, а у цркви је давала царски прилог....

...Дјечак се нагло мијењао, брзо сазријевао и заокруживао се. Након десетак мјесеци газдарица роди женско дијете. Оставићемо сеоским караконцулама да нагађају ко је отац дјетету. Као да тада црни ђаво плуну на њихову срећу. На газдарици као да више није било ничега што га је привлачило и у његовом срцу нестане оне животне

радости, а на лицу се појави нека сјенка туге и животне промашености. Оне ноћи радости и уживања замијенише свађе и туче. «Туче је ко змију у трну», говорила је Магдалена која је чак неколико пута покушавала да се приближи газдарици и да нађе начина да уђе у њезину кућу и отуда изнесе прљав веш, међутим то јој не пође за руком. Газдарица се све рјеђе појављивала у селу па чак и у пекари, све је рјеђе пјевушила и све чешће плакала и спомињала свога мужа. Тако је почела и пити из почетка да разбије тугу која јој се све више савијала око срца, а послије све чешће и све више, почела се опијати. Често би је Стојан затекао како лежи на поду поред празне флаше, а у колијевци се плачући заценоло мокро дијете, подигао би је и намјестио у постељу, која је такође баздила на ракијуштину. То више није било оно здраво и једро женско тијело, него тијело коме је рок употребе полако пролазио. Навали на њу месина, па кад би дохватио то тијело младић је све више осјећао неки гадлук, као да држи лешину у нарамку.

Наравно нико у селу није знао шта се догађа на чардаку, само је Стојан одржавао пекару и сваку ноћ мислио како ће побјећи. Газдарица се потпуно запусти, више јој није било важно хоће ли се умити, окупати или пресвући, шта ће обући на се. То тешко тијело било је сада и за жаљење и за гађење и заиста младић је у своме срцу осјећао час једно час друго. Пијенчење је било свакодневно, само је ли отворила очи дохвати флашу, нароља се, онда поподне одспава неколико сати и обично би се будила предвече. Младић је водио бригу о дјетету: купао, хранио, пресвладио и намјештао да спава. Кад би се предвече пробудила поново се дохвати флаше и зове Стојана да се попење горе, преклиње и моли, онако пијана све док је не би пијанство савладао и тако би заспала оним тврдим сном пијанице. Ко зна колико је пута Стојан тврдо доносио одлуку да побјегне још ноћас, кад извади хљеб из пећнице, побјећи ће што даље од ове несретне жене: «побјећи што прије и што даље, оставити и

стрица и стрину, побјећи из свега овога. А како оставити дијете, које је као у инат напредовало, па кад би на његовом лицу док спава гледао онај анђеоски осмјех срце му се стезало и тијелом би пролазио неки ледени вал. Дијете ћу понијети са собом, мислио је, немам га гдје ни коме оставити. Па и ова несретница има ли и она право на трачак наде? Гдје сам се то ја закопао и у што траћим свој живот? Шта ми је све ово требало? Бјежати, бјежати и само бјежати, ништа друго. А она? Шта она? Нека скапа ко кучка».

«Нема коња што не роди мајка», мислио је често Стојан, коме је одавно са лица нестао онај дјечији осмјех, па кад би се ујуру погледао у огледалу то више није било његово лице. Мало је спавао, сан му је искидан и лак, падне ли лист са гране он се пробуди, па никако да среди мисли, шта год помисли и у коме му год правцу крене мисао, то крупно женско тијело га сусреће и тегли тамо гдје нема никаквог реда, гдје је све некако изврнуто и постављено наглавачке. По врх свега долази несаница која му слама и тијело и душу....

...«Остаћеш овдје жив или мртав, са мном», пријетила му је. И остао је само мртав, разбила му је главу тучком из авана, а онда кућу запалила.

Била је кишна ноћ, јесења, село је спавало тврдим сном надничара, само је у кафани горјело свјетло једва мало прогуљујући тамну поњаву ноћи, која се била леђима навалила на прљаве прозоре, кад пред зору плану пекара. Стеван гурну некакав гуњ у велико буре са водом које је стајало испред чардака, огрну се њим и упаде у ватру унутра, најприје изнесе колијевку. Потом се врати унутра, у ватру. Када изнесе Стојана давао је знаке живота, глава му је била крвава и проваљена, на крају је Стеван изнио и газдаричино нагорјело тијело са крвавим балама око уста, била је мртва.

Обрен је тада искрено пожелио да је у Стевановим рукама његова жена са којом ратује како је довео у своју

кућу, то је била уствари њему друга жена и он њој други муж са којом ратује и како сада ствари стоје све дотле док једно од њих својом смрћу не потпише примирје. Његова несрећа је отворена онај дан кад је заробљен од стране Талијана у неком сеоцету на Скадарском језеру и одведен у заробљеништво у Италију. Неко је тада у село донио глас како је Обрен погинуо, чак се јавио неки Пушковић који је био свједок његове погибије. Кад је отишао у рат у кући је оставио родитеље, младу жену и двоје дјеце, једно мушко и једно женско. Његова прва жена је била доста млађа од њега, отворено и доста наивно чељаде, веселе нарави и некако пуно младалачке радости и наивности. Пред крај рата остави дјецу и побјеже са неким партизанским куриром кога извукоше из воза у Брадини и некуд одведоше, а њу воз однесе у Сремску Митровицу гдје јој се изгуби траг. Дјеца су расла код дједа и бабе, па кад се Обрен врати из заробљеништва затече повеликог дјечака и дјевојчицу.

Након неколико година ожени се по други пут, удовицом неког варошког опанчара, нероткињом и бјесном бедивијом, са оном агресивношћу и непомирљивошћу коју обично у своме срцу носе све нероткиње. Она је у своме срцу носила ону исконску мржњу на пасторчад што је био повод за жестоке свађе и међусобне туче. Умјесто љубави у њезином срцу плану нека посебна мржња на овог човјека који је био сушта супротност њезином првом мужу, човјеку мирно и равном који је у свако доба био готово да се «Поклони уклони». Она никада није пропуштала прилику да се посвађа јер је однекуда била увртјела себи у главу да је управо Обрен крив за сву њезину несрећу: «Да си ваљо не би твоја жена побјегла од тебе»... «Погледај се како изгледаш»... Знала би да га уједе за срце, а он би све то купио у своме срцу, па кад дара преврши мјеру, онда би је развукао оним што би му се затекло у рукама, млатнуо би је тако да би пала као сноп, па кад се авиза и дође себи скочи као помамна и суне насумице не гледајући ни куд ће ни како

ће. Једном су је скидали са вјешала и два пута вадили из ријеке, додуше други пут на њој одјећа није била потпуно мокра јер се скуљала до појаса у неки плићак. И док је Обрен очекивао да ће се догодити неко чудо које ће га спасити она се за њ везала неком нарочитом мржњом, само је ли чула напољу његове кораке, је ли се он негдје накашљао у њој би планула нека нарочита мржња на овог човјека, која се само може налећи у женском срцу. Своју жену Обрен не само да није доживљавао као своју жену него је никада није видио ни као женку, отуда је брачна постеља била давно затворена.

И док је Стеван из запаљене пекаре износио мртву пекареву жену Обрен је зажалио што сада у Стевановом наручју није његова жена....

Мртва кућа

...Директор радилишта у Брштанику је инжењер Гајо Грковић, педесетогодишњак, затворен и миран као наша црква, али сигуран и поуздан човјек који држи цијело радилиште у шаци. Гајо је човјек од угледа и поштовања и ако је мало особењак јер често по цијелу ноћ у његовој канцеларији гори лампа шпиритуша: црта нешто, преписује и дописује, рачуна и прерачунава. Гајо се родио у познатој трговачкој кући Грковића у Мостару. Отац му је био надалеко чувени столар и резбар који је у својој радионици израђивао намјештај од ораховог и трешњевог дрвета за бечке и прашке салоне, његове руке су опремале чувене виле и љетниковце, говорило се како је Гајов отац опремио дворац Дунђерски код Новог Сада, те вилу дубровачког пјесника и племића Ива Војновића, који је носио титулу «грофа од Ужица». Градио је и иконостасе. Споменимо само онај у цркви светог Преображења на Крсцу. Познати мостарски градитељ мостова и вила, миљеник бечког ћесара, Муја Комадина је овог протомајстора држао уза се, па као што се Петар Драпшин није одвајао од свога аутомата тако се ни Комадина није одмицао од мајстора Рада Грковића. Отуда је вјероватно Боро, кад год би се повео разговор о мајсторлуку, говорио како су херцеговци измислили камен и дрво и како су управо херцеговачки мајстори начинили Рим и Дубровник. И данас у најпитомијем дијелу Мостара стоји

вила Грковића, опасана високим и оронулим зидом са кога се љушти фасада. Улазна капија се ријетко отвара, само једпут седмично када слушкиња излази у варош у набавку. Кућа је на спрат. Једнако у приземљу или на спрату све су просторије биле претрпане стилским намјештајем, и великим огледалима у масивним рамовима на сваком кораку. Тај намјештај је био нека врста море за кућну помоћницу, нарочито онај у приземљу и кад би год пролазила кроз те просторије осјетила би некакву непријатност, неку врсту страха, као да пролази поред љутог пса који дријема на ланцу. Ту су били разни плакари, комодe, столице, столови, шифоњери, огледала, све је то било израђено руком врхунског мајстора, па би се човјек заклео да је овај намјештај изашао из надалеко чувене радионице Дебарске школе, која је оставила за собом иконостас цркве Светог Спаса у Скопљу. У тој кући вегетира инжењерова стара мајка, болесна и сенилна старица. Суво и ситно створење да кап росе падне на њу са листа усмртила би је. То је била некада чувена љепотица чија је љепота опјевана у многим момачким пјесмама, и која је имала више просаца него мушких кошуља у дјевојачком руху, и сада би често напомињала како је крштена у Брштанику и како јој је срце остало у томе селу. Рекосмо да кућу одржава нека даљна рођака Гајове мајке, усиђелица, која је своју младост оставила у неком женском манастиру у Кабларској клисури. За вријеме рата глад је истјерала из манастира. У једној од тих великих фотеља, која је била пресвучена тамним плишом, по цијели дан сједи и дријема старица, у тој огромној фотељи старица је изгледала некако још ситније, као нека буба, тако да је слушкиња лако руковала с њом, док би је пресвлачила и купала, лако као да пребацује с руке на руку пешкир или ноћну кошуљу. Слушкиња сваког часа око ње тиска и намјешта старе пернате јастуке, као да подиже неки нарочити зид око старице. Старица је боловала од неке необичне болести која

је у медицини била позната под именом: спаваћа болест. Ни манија, ни делиријум, ни кома, ни транс, ни сан, ни несаница, а све то помало. Послије Првог рата ова је болест угасила многа огњишта у Херцеговини. Болест је идентификовао љекар Константин фон Економо и још није пронађен одговарајући лијек. То је било неко нарочито стање ни потпуног сна ни потпуне будности. Некада би се старици размакло међу очима и разбистрило у глави и тада би све јасно видјела и трезвено говорила, а некада би се изгубила у неким небулозама и тако би тешко препознала и свог рођеног сина, некада је била сва раздрагана као дјеојчица у игри, некада се понашала као брижна мајка, понекад би се затекла у улози предсједнице Кола српских сестара, а понекад би шапутала неку молитву себи у њедра. Слушкињу би често ословљавала туђим именом. Једино друштво јој прави стари мачак, који по цијели дан куња у њезином крилу. Често би старица рекла слушкињи: «Носи ми овог разбојника из крила.» Старица није држала мокрачу, отуда би је слушкиња често купала и пресвлагачила по неколико пута током дана, као новорођенче. Треба рећи да се слушкиња није усуђивала да помјери једну једину ствар у кући, тако је било кад је ушла унутра прије десетак година, тако је и данас. Старица би по цијели дан кријештала и дозивала слушкињу:

«Колико пута сам јој рекла да ми је крштено име Стојанка, али узалуд. Зове ме Коком: Коко, дај; ово..., Коко.... донеси оно..., Коко, сервирај..., Коко, помакни..., Коко, скини прашину..., Коко, ја сам се упишала..., Коко, донеси ми мачка, ђе се сакрио тај клипан.... Коко, њежније то, не припињеш кобилу.... Коса ми се диже на глави кад год чујем та четири слова: коко.»

Често би старица разговарала са празном фотељом, као да ту поред ње сједи њезин покојни муж, понекад би се свађала с њим, а понекад би тај њезин разговор био њежан и топал.

Укратко, та ситна женица је личила на онај кржљави, ситни плод јабуке, који је једини остао на грани у касну јесен, па и ако га тресу вјетрови и шибају ледене јесење кише, он још увијек стоји ту па никако да се откине и падне на земљу, тако се и она својим пјегавим ручицама држи за живт, уствари за ову мртву кућу. Често би јој се учинило да звони на капији. И тада би наређивала: «Коко, отвори, шта си се смела, ко удовица у туђој кући?» И само што би је слушкиња окупала и намјестила у широки брачни кревет од ораховине, она би се дигла и по цијелу ноћ као сјенка тумарала по кући у мраку, додиривала руком сваки дио намјештаја као да провјерава је ли све на своме мјесту. Понекад би изјутра скинула са зида велико огледало у трешњевом оквиру, са изрезбареним цвјетићима, и дуго гледала у њему своје лице, час би се смијала, час би опет плакала, а потом настављала разговор са празном фотелјом поред себе. Ако син не би са радилишта дошао сваке суботе поподне, а све је рјеђе долазио, одмах би му писала необично писмо, уствари неку врсту поруке, само у једној или двије реченице. «Зашто се не јављаш, ђубре једно. Љуби те мајка.... Сви су јуче дошли, осим тебе. Ће се ђеде? Побогу сине. Твоја матерешина... Сине, заборавио си да сам те ја родила, копиљане један. Твоја мама... Јеси ли жив кучкин сине? Ако си жив онда си говно. Твоја несретна мајка....» Та писма-поруке никада није слала него их је остављала у једну малу, лијепо изрезбарену, кутијицу гдје је држала старе фотографије. Хоће ли ова несретна жена отићи са овог свијета несретна као што је отишла Мара Хребљановић Лазаревић, потоњи потомак косовског кнеза Лазара. Хроничари су забиљежили да је Мара чувала златни прстен са иницијалима Л.Х. и тестамент на некретнину у Цариграду гдје су Лазаревићи имали једну читаву градску четврт и огромне оранице у Анадолији. Када се послѣ Другог свјетског рата Мара вратила у Београд из изгнанства, окончала је живот у великој биједи. Ову несретну жену је

често спомињала Гајова мајка, а слушкиња је мислила да то старица трабуња.

Понекад би старица из повеликог ковчега, на коме је била позлаћена бравица ситна ко голубије око са исто тако позлаћеним кључићем који је старица држала на свиленом гајтанчићу око врата, вадила златнину: два три богата и тешка ланчића – један је био од бијелог злата – неколико златних наруквица, неколико пара златних минђуша, пар златних манжета за мушке кошуље, златна игла за кравату, неколико златних брошева у облику шкорпије, ту су биле и старе фотографије, те једно паковање старог краљевског новца који је чувала за своју сахрану и за подизање споменика. Фотографије је често показивала својој слушкињи, па кад би неку од њих извукла и одвојила у страну одчепила би се и распричала ко воденица: «Е, видиш ли овога господина, ово је Никола Прека, Хрват, краљев министар који је уживао неограничено повјерење покојног краља, а краљ је био наиван ко собарица. Николин рођени брат Ђорђо Прека је први узео усташки барјак, формирао усташку бојну и начинио покољ у Невесињу. Па и кад би слушкиња некуд изашла за послом старица не би прекидала своју причу него би у ситнице излагала живот онога са фотографије и само би понекад упитала: «Слушаш ли ти мене?» Тако је старица враћала живот тим мртвим папирима, понекад би дуго разговарала, чак се и препирала са неким са тих фотографија као да је и сада ту поред ње. Ко би рекао да је она некада била надалеко чувена љепотица, саливена ко пуце, као да је скројена и срезана дјевојачким дахом и да се удала оне јесени кад је прекорачила праг дјевојаштва. Родила је само једно мушко дијете, па као и свака мајка стрепила над њим не само док је Гајо био дијете него и дан данас, само се боји да ће неко донијети црну вијест у кућу. Сатима и сатима сједи у великој фотели и поред тога што јој је доктор препоручио да се што више креће. Слушкиња би је понекад на силу подигла на ноге,

узела би је испод руку као што се узима сноп жита, а она би се тада тресла као јасиков прут. Однекуд је била уобрази­ла да је начињена од стакла па се бојала да не падне и да се њезино тијело не разбије у парампарчад. «Остави ме Коко, јесам ли ти рекла, зар не видиш да су ноге подамном мртве.» Рекосмо да су све просторије биле закрчене тешким, стилским намјештајем, који се огледао и такође стилским огледалима која су висила по зидовима, нарочито је било интересантно огледало које је стајало наспрам камина, у њему се окаменио необични камин, наиме старица је показивала још једну настраност јер није дозвољавала да се у њезиној кући никада пламен не утрне, преко зиме би ватру у камину гледала у томе огледалу, а преко љета, кад се камин не би ложио, увијек је у њему титрао жижак који се није гасио испод иконе светог Прокопија, младог светитеља са копљем у руци. За дивно чудо старица никада не би гледала равно у ватру у камину или у пламичак кандила него би само гледала њихов одраз у једном од тих великих огледала, нарочито је узбуђивала она ватра која се зрцалила у огледалу. Тада би јој се враћало памћење. Сам ђаво зна шта је старици значила та вара у огледалу, али је слушкиња била тврдо убијеђена кад би нестало те ватре у огледалу да би се и старичин живот одмах угасио. «Вјештица, ништа друго», мислила је слушкиња кад би је предвече затекла у тами како је заковала поглед за огледало у коме је пламсала ватра. Треба рећи да је слушкиња зазирала и од старичиног погледа, јер су јој очи биле некако бистре као у козе и ледене као комадићи леденица.

Њезин син јединац је човјек европског кова, који је говорио неколико језика, отац га је послао на студије најприје у Праг, а потом у Беч, гдје је окончао студије на грађевинском факултету. Касније ће за потребе очеве радионице израђивати пројекте за иконостасе, тако да данас у многим црквама у Херцеговини и Црној Гори стоје иконостаси који су били израђени на основу његових

цртежа. Веле да његов отац никада није узео у своје руке никакво друго дрво осим трешњевог, ораховог и јаворовог. Отац није дочекао улазак Францетићевих усташа у Мостар, а син се склонио у Београд, у очеву вилу на Бановом брду. Ту се и оженио онако уз пут из угледне куће Атанасијевића који су имали ланац апотека у краљевини. Ту је инжењер Грковић и дочекао улазак јединица руског генерала Жданова. Гајо је рано стекао углед познатог и цијењеног градитеља мостова. За разлику од оца није био од оних људи који гомилају богаство, био је човјек од мјере, како у јелу и у пићу, тако и у одијевању, и уопште у животу. Не знам ко је рекао за њ како је он уствари «човјек који се закопао у своје срце». Тако је све у његовом животу, кад се погледа са стране, било на своме мјесту, међутим, његова несрећа је била његова жена. Биће да је Гајову несрећу девеесет година прије мене исписао Грга Мартић и тако поравнао и изједначио са несрећом аустријског конзула Јовановића, који се родио као Србин и сахрањен по православном обичају у Сарајеву. Његова жена, бечка дама, никада није дошла у Сарајево да види гдје јој је сахрањен муж. Тако су све приче раније испричане и тако су се све несреће раније догоди.....

...Када је млади инжењер отишао да тражи руку своје изабранице, стара Атанасијевићка, са неким чудним влашким акцентом у говору, му је најприје изредала све оне који су просили њезину кћерку, а било је ту гардијских официра, високих државних службеника, па чак и један министар. «Млади господине, ја вам не дајем своју јединицу да буде слушкиња у вашој кући, него газдарица и господарица.» Свадба је прошла као у сну, јер све се то одиграло некако брзо да би Гајо имао времена да размисли коме и зашто пружа руку. Испоставило се да је његова жена свештеница чистоће. То су она бића која би најрађе и јутро испирала и чистила. Кад је доведена у његову кућу најприје је одмах замијенила цијелу послугу, а онда намјештај у кући

распоредила по своме, нешто је и избацила, а нешто донијела у своме руху. Ко није видио како будно мотри да негдје не падне трунчица прашине на тај намјештај, не зна шта значи фетишизам ствари. Само је ли дохватила голом и његованом руком до нечега одмах пере руке. Бијеле рукавице је скидала само онда кад би прала руке. Купала се свакодневно по неколико пута, па ако би се десило да Гајо сједне на неки отоман који је био пресвучен плишом, питала би га зар је морао баш ту сјести, ако несмотрено помакне столицу или ако нешто заборави на столу, куку и наопако. Те ситнице су често изазивале свађу и брачне несугласице. Као страственом пушачу није му падало на памет да запали у кући. Па и брачне обавезе су биле сведене на минимум: «Нећеш ме, ваљда, опет прљати?» У тој леденој чистоћи Гајо се осјећао као у санти леда. Једном ријечи није то била кућа него апотека. Само прашка прашине која би пала на намјештај доводила би је до бјеснила, тада би изван себе јурчала по кући, галамила и тражила кривца. Толико је била заидана у ту своју чистоћу да је ријетко отварала прозоре да не би ушао «прљави дан» унутра. Често би говорила о заразним болестима. Слуге су редовно кваке на вратима брисале алкохолном. Није то више била жена него змај чистоће. Та жена је однекуда знала колико људи на свијету болује од сушице или срдобоље, зато су били ријетки они са којима би се руковала.» Нико не зна колико само заразних болештина хара свијетом», често би напомињала. Њезин страх да се не зарази као да није имао границе. Ко зна колико би пута у току дана мијењала свој веш. Па као што се Јосип Броз бојао да ће га отровати чарапама и зато никада једне чарапе не би обуо два пута заредом, тако је и она строго водила рачуна да никада један пар чарапа два пута не обује. Њезине слушкиње су, уствари, биле нека врста калуђерица, које, као римске весталке које су чувале ватру на огњишту, чувају ту њезину нездраву чистоћу. Гајо се у тој кући осјећао као припет и свезан. Он се изувао на

ходнику и у рукама уносио ципеле на строго одређено мјесто. Кретао се по кући као сјенка, на прстима као да се прикрада. Забављала се тако што би по цијели дан претурала по своме руху, јер не дај боже да на неком хаљетку фали дугме или да се покварио рајсфершлус.» Више је људи позобала обична грипа но што су побиле војске, више него што су на онај свијет послали Џингискан, Наполеон Бонапарта и Хитлер», говорила је. Па и ако је тада на улици био рат, јер се никада није знало ко га може покупити и стрпати у затвор, Гајо би бјежао из те уклете куће, из те ледене чистоће и дуго, дуго шетао поред Саве. Никома није падало на памет да зауставља или легитимише овог човјека, јер је његова појава одавала несрећу и неку немоћ. Треба ли рећи да дјеце нијесу имали. Када јој је једном, као узгред, напоменуо, цијела кућа је трештала од њезине вриске. Помирио се и са тим као што се обично мире разумни људи са свим недаћама и несрећама. Његова жена није знала наћи себи мјесто у животу. Осјећала се превареном јер је њезин живот био далеко од живота оних љепотица из петпарачких љубавних романа. Однекуд би се одушевљавала малим стварима или случајним сусретима али би је и та одушевљења држала кратко, рецимо одушеви се каквом модном крпицом и само што је плати у трговини најрађе би је вратила натраг. Или јој рецимо на срце легне какав љепотан кога би случајно срела на улици, па је та чежња држи неколико мјесеци, свакодневно пише љубавна писма која потом цијепе. Примижетила је и боре на врату па од тада никада ни скида свилени шал. И муж јој је био само комад намјештаја који јој некако смета у кући. И, смета јој тај његов начин живота човјека који зна шта је ред и рад. Није то више жив човјек него нека машина која ради беспријекорно и тачно као сат. Наравно спавали су у одвојеним креветима, он би најчешће одмах заспо, а она би дуго остајала будна и обично би тада ко зна по који пут прелиставала свој живот лист по лист, тражећи међу тим

књишким љубавницама своје мјесто. У тренуцима одушевљења и неке дјечије радости била би спремна да с каквим младим љубавником побјегне у бијели свијет, али би послје падала у дубоку апатију и разочарење.

-Не могу, не могу више овако.

Гајо се није жалио, није јадиковао, све је мушки подносио и ту несретну жену која живи у облацима и ту њезину апотекарску чистоћу и ледену стерилност. Двапут мјесечно је одлазио мајци у посјету у Мостар, па и њој се није јадао и причао о своме жалосном стању. Мајка је опет на сваку стварчицу у кући гледала као на споменик, као на припаљено кандило чији пламен освјетљава путеве покојницима на овом свијету. И ту се Гајо осјећао како га сав тај гломазни намјештај сапиње и веже, као да га све те вриједне ствари притискају. Када је напoкoн послје ослобођења добио мјесто у министарству грађевине, осјећао се као чoвјек који је издржао дугогодишњу затворску казну па се напoкoн нашао на слободи. Само је једном својој жени рекао да његова кућа није апотека и да он није од оних људи који робују тој несрећи, тада је жена пала у неку посебну хистерију и разбила неку скупoцјену кинеску вазну коју је донијела у своме руху. И зато је кривицу сваљивала на њ. Па и та његова нафракана пуница која је гледала на њ некако одозго као на слугу са оним јужносрбијанским акцентом у говору, накинђурена стара кокош и ништа друго стајала му је за вратом. Никада га не би ослoвила крштеним именом него само презименом као жандармеријског наредника. И никада не би пропустила прилику да му квоца за вратом како је тај и тај што је некада просио њезину кћерку нагомилао богаство, како има ланац трoвина по цијелој Србији и акције у борским рудницима. То кријештање га је доводило до лудила и најрађе би да је докопа као какву земљану посуду и тресне о земљу.

Није се боље осјећао ни кад би посјетио мајку у Мостару и на свој начин доживљавао очеву оронулу кућу, та

стара кућа као да је својим изгледом исписивала његово страдање, као да је на тим зидовима који се љуште био одсликан цијели његов живот и као да се сва његова несрећа јављала оном суморном шкрипом старе капије, на којој је стајала глава тучаног лава који је држао велику алку у устима.

И инжењер Грковић има своју ноћну мору коју крије ко змија ноге, отуда би се ујутру често дизао из кревета сломљен и зловољан, неиспаван и тежак. Ти снови који су раније били ријетки постајали су све чешћи и чешћи, наиме у тим сновима он би редовно подметао пожар у својој кући, види јасно себе како те ствари посипа бензином и како касније ватра бугија и прождире не само све то ружно и тешко покућство него и његову жену, коју чак и не покушава спасти из те ватре коју је он својом руком подметнуо, отуда скаче сав избезумљен и испрепадан и још дуго сједећи у кревету обливен знојем дрхти као јасиков лист. Послије тога никако поново да заспи него слуша како ноћ хуји и пролази и како на зиду сат избија своје вријеме. Само је његова мајка више наслућивала него знала да се нешто необично догађа са њезиним сином. Чак му је кријући од њега ишла некој бајалици која јој је салијевала страву.

На радилишту у Брштанику инжењер ништа није препуштао случају и све је држао под контролом. Све грађевинске позиције је држао у својој глави, једнако минерске послове, ископе, бетонирање и армирање и ништа му није могло промаћи и ништа му се није могло сакрити. Једнако је разговарао са ноћним чуваром или министром, увијек одмјерено, бираним ријечима. Строго је водио рачуна кад прилази неком човјеку да не пређе, не наруши ону границу интимности сваког чељадета. У његовој личности стајао је неки посебан мир из кога је вјероватно црпио велику радну енергију, јер је знао ако је посао захтијевао да ради непрекидно по неколико дана и ноћи непрестано. Није трпио да му се ико мијеша у посао, па кад је једном

министар грађевинарства дошао са својом свитом на радилиште и метнуо му неку примједбу, само му је рекао: «Сложено је ово друже министре, да би се ти ту снашао како ваља.» За дивно чудо Крстан који би цијело радилиште цомбосао и да може метнуо пода њ лагум, однекуд је цијенио инжењера Грковића, чак би гледао прилику како ће се и гдје с њим срести и проговорити неколико ријечи. И, ето, тај Крстан који је стигао у овај рукопис из деветнаестог вијека и који би најрађе цијело радилиште сургунисао, нашао је у инжењеру Грковићу нешто што га је привлачило. Та врева и галама на радилишту и то несретно јурцање радника, као да сви до једнога трче некуд да се тамо негдје посвађају и потуку с неким, да му саспу живу ватру у лице, као што трчи наш матичар кући јер му је неко турио бубу у ухо како се поштар задржао нешто више у његовој кући, све је то Крстану тешко падало као кришка дуње на гладан стомак изјура....

Лела

...Ко није видио како Ристан, као породиља, прима на руке козлиће у прољеће кад стижу на овај свијет, како их чисти и умива, ваљушкајући их по росној трави, како им послуже тепа и игра се са њима, ко није чуо како Душан разговара са својом кобилицом, како је њежно, некако родитељски милује по врату, тимари и покрива кад се озноји и ко није видио како «Тугомирова Сремица» прти и носи у нарамку прасе, како га купа и како му тепа, како му намјешта мјесто у своме крилу, тај сигурно не зна шта је то љубав између човјека и животиње. Има људи који изгубе повјерење у друге људе и који се тада окрећу животињама и тамо налазе утјеху и разумијевање.

На другом крају села на једном брдељку изнад ријеке стоји фино срезана и скројена камена кућица Тугомирове удовице Леле, са само једним прозорићем кроз који се вјероватно не би могао провући ни наш школски друг Бранислав Глиста, који је био танак ко врљика. Под кровом мало непопођено предсобље и једна собица увијек чиста. Под изрибан, опрано суђе лијепо сложено по полицама, преко кревета бачена серцада, на прозорској дасци руковет бејтурана, на зиду икона и испред ње кандило које се никад не гаси. Предсобље је уствари дрвљаник са цјепалом на којем лежи мала сјекирица са сломљеном дршком и два три нарамка исјецканог и лијепо сложеног сувог грања. Ту је и

повећи сандук за брашно, на њему наћве и лопар, иза улазних врата бурило за воду и једна мала кантица објешена на танком ланцу и поклопљена бакарном тепсијицом. У собици оскудни намјештај: кревет прекривен шареницом, на полици изнад шпорета два три бакарна суда, на зиду лампа, с једне стране кандила у дрвеном раму повећа фотографија, то је она и њезин покојни муж, с друге стране у истом таквом раму икона светог Прокопија са копљем у руци. Све је беспријекорно чисто, под изрибан и жути се ко восак, зидови окречени, прозорско стакло опрано, опран и цилиндар на лампи. То је све њезино покућство, та шачица ствари без којих се не може. Ту је до јуче било и прасе које је прољетос добила на поклон. Било и сада га више нема.

Прошлу ноћ украдоше Лели »Милована«, тако је на име она звала прасе које је било једина њезина радост посљедних неколико мјесеци, па несретница непрестално тражи, витеза и дозивље. Ако има ико на овом бијелом свијету који нема никога свога онда је то сигурно она, сама је као што је само оно једино дрво у нашем пољу. Рекосмо ли да нико није знао којој породици ово дрво припада, ко зна кад су јужни вјетрови донијели сјеме тога дрвета и одакле. Оно је на цијелом пољу једно једино и често служи као оријентир путницима. Пода њ се склањају путници намјерници, у његовој сјени пландују лети овце и по њему се пењу и пентрају чобани. И кад сељани понесу мртваца преко поља у Оцркавље пометну га први пут испод тога дрвета да му поп Богосав почне молитвом отворати пут у рај или пакао. Тако је и Лела сама, како је дошла из Манђелоса никако није успијевала да се помијеша и изравна са осталом сеоском чељади. Е, мученица.

У моме сјећању стоји ниска и пуначка женица са снопом ланене косе изнад чела, крупним очима и избезумљеним и празним погледом звјерке која се ухватила у ступицу, као сеоска дјевојчица која је доведена у варош и остављена да причува натоварено коњче док јој отац

посвршава неке послове по вароши. Као да се у Тугомировој удовици наталожило толико страха да није смјела како ваља ни уста отворити да нешто каже а камоли да се са неким препорекне и посвађа. То су она изгубљена створења која немају снаге да начине само један једини корак по својој вољи, та чељад су толико намочена у тугу да их је просто непријатно погледати.

Није имала никога свога, чак никада није чула да је неко у селу гласно изговорио њезино име него су је сви ословљавали: «Сремица покојног Тугомира». Па кад неко упита како је име «Сремици покојног Тугомира» многи се замисле и не знају. То јој је било и име и презиме, јер то несретно чељаде као да није имало ништа друго на овом бијелом свијету, гдје је живот случајно донио и оставио, као што планинска ријека на обали остави суву грану или, још тачније, као борова гранчица у санти леда, јер је сва била зазидана у неку своју ледену самоћу и несрећу. Родом је била из Манђелоса, изгледа да јој је отац био шабачки Циганин, а мајка весела Сремица. Дјевојчица није ни осјетила кад је утрчала у двадесету годину, само је осјетила како њезино здраво тијело тражи нешто, али није знала шта је то све док те јесени – а јесен је била мокра и тешка – није срела сезонског радника из Херцеговине, који је брао кукуруз, жулила је тада кувани кукуруз и бленула у тог незнанца, који је опет капом отирао зној са лица и гледао у њу некако отворено и топло. Гледали су се као што се гледају двоје сирочади, нијемо. Она је гледала његове грубе руке и преплануло лице, а онда оборила поглед на његове херцеговачке опанке, преплеташе, које раније никада није видјела.

«Опанак», рече он.

Она не рече ништа, само подиже поглед са његових опанака и погледа га равно у очи, они крупним, крављим очима, тај поглед се Тугомиру учини као да му ова дјевојка пружа своје руке да га загрли.

Његов тврди поглед се заустави на њезиним грудима, уствари на великом изразу неке ружичасте хаљине, која јој је била мало тијесна као да је припадала млађој сестри, поглед је пао на ону линију на грудима, која раздваја дојке, и дјевојка осјети неку нелагодност, плану у лицу као булка, као да је на то мјесто незнанац метнуо своју мушку руку. Била је у оним годинама кад се младо тијело налијева здрављем и радости, па се чини да ће сва одјећа на њој попуцати по свим шавовима или ће можда чак изгорјети од погледа овог младог Херцеговца. Настаде нека необична тишина која потраја доста дуго, јер је у том тренутку у њезиним мислима као вихор пролетио цијели њезин несретни живот, живт сирочета које је рано остало без родитеља и које до тада никада у своме животу није осјетило такву топлоту људског погледа, као што је сада гледао тај сезонски радник из Херцеговине.

Кад би се он увече враћао са бербе излазила је на сокак и тако је почело. Млади радник није био од велике приче, јер кад срце завеже језик човјек заниједи. Само је Лелина тетка примијетила да Лели сада чешће испадају тањери из руку и да јој јело чешће покипи.

Удала се на брзину као што би ујутру излазила на бунар да се запљусне хладном водом, удала је уствари тетка, мајчина сестра, која је и одгојила и подигла на ноге. И као да је тада кренула сва њезина несрећа, несретни Тугомир није дочекао да се назове оцем, јер се утопио седам мјесеци пошто се оженио, кад је био спремио све да се врати у Брштаник, утопи се у некој сремској мртваји поред Босута. У седмом мјесецу трудноће млада удовица је дошла у црнини у новим црним ципелама и са мртвачким сандуком у коме је био њезин Тугомир, и са двадесет врећа тврдо завезаног кукуруза у кућу слијепој Тугомировој мајци Томани у Брштаник. Дочекао је лавез сеоских паса, радознали погледи сеоских жена које су се затекле испред кућа, жене су одмах примијетиле да жена у црнини носи у

срцу дубоку тугу и да јој је лице посуто ситним жутим пјегицама, које су личиле на зрео јечам. Старица је дочекала оним ужасним лелеком који се откида са мајчиног срца: «Кукуууу синееееее...» Па и ако је била сломљена тугом, старица је снаху дочекала раширених руку, у наручје као своје дијете. Међутим, младој Сремици никако није полазило за руком да тврдо стане на ову посну херцеговачку земљу објема ногама, и да се помијеша и изравна са осталим сељанима, све је одвајало од овог свијета и одјећа коју је носила и говор, па и начин како је метала крст на се, та млада жена је била сама као миш у цркви. Тај тврди и некако опори свијет који јој је некако личио на јечмене мекиње, није радо отварао своја срца за њу. Јесте, она је била ту међу њима, али као да није уопште била, пролазили би поред ње као што се пролази поред обореног плота, сељани су били ћутљиви и затворени, и, како јој се чинило, некако пуни неповјерења. Другачије скројени и другачије сашивени од њезиних Сремаца. Па и ријечи које се одвајају са њихових усана као да су некако другачије опоре и тврде као овај љути камен изнад села.

Након два мјесеца роди мртво дијете, које је на порођају удавила пупчана врпца, потом јој умрије свекрва, слијепа и као паучак болесна и наглува Тугомирова мајка, коју је убила туга за сином јединцом. Па и сељани су некако гледали на младу Сремицу као што се гледа на ислужену алатку, која је остављена под плотом да иструне. Пролазила је свако јутро поред наше куће тако тихо као што пролази вријеме, иначе је ходила по овој земљи нечујно ко сјенка, као сјенка на зиду једне од оних мушица које облијећу око наше лампе, опрезно и пипаво као да страхује од сваког наредног корака, мени је некако одувијек личила на болесну кокош која куња под плотом, сиротица коју је судбина пометнула у наше село и заборавила, међу људе који су били другачије скројени и другачије сашивени, тиха као равничарска ријека у предвечерје, свакоме се уклањала са

пута и свакоме градила мјесто, извињавајући се као да смета што се ту затекла, ситна женица ко зрно проса, са неком сјенком туге која јој никада није силазила са лица, па се чинило да ће сваког часа заплакати.

Све се могло очекивати у Брштанику и више ништа није било изненађење чини се да се сељани више не би изненадили ни кад би краљ Петар дошао у Брштаник на вечеру, али су се сви запрепастили кад неко украде несретној сиротици Лели прасе и стрпа у гузицу. Није јој било теже ни кад су јој сеоске бабице рекле да је родила мртво дијете.

Кад се на неког обори несрећа онда се тешко ископрцати испод ње, а њу је притисла несрећа оног дана кад јој се утопио муж. Прољетос Лели Илија Митровић даде прасе, кад му је крмача опрасила тринаестеро, даде јој оно последње и најмање, које је било ситно ко миш, она га је залијевала млијеком као бебу, којој је мајка умрла на порођају, купала и његовала, зли језици су чак говорили да га храни из својих прсију, јер би је заиста сељанке понекад видјеле како прасе држи на прсима као новорђенче, и живинче више није знало ни за кога него само за њу, пристајало је за њом као штене, трчкара и рокће задовољно, сито и окупано. Па кад би за њим сунуо наш Гаров оно би побјегло њој у крило: «Не да тебе мајка,» говорила је тада. Пошто би га нахранила и окупала, «чешће се Лелино кизме купа него Младен», говорило се у селу. Метнула би га тако у крило, замотала у своју котулу и ту би оно боктало и расло, па како је расло и дебљало тако су расли и проблеми, јер га више као некада није могла метнути у крило, а оно би окупано облијетало око ње, скичало и тражило да га узме у крило као некад, а како ће га узети кад је сада било тешко ко ђумле, крмачина. Није се одвајало од ње куд год пође оно за њом, шта год ради оно поред ње. «Не да тебе мајка,» говорила је. Ко га је и како украо и стрпао у врећу то се не зна, узалуд је Лела обилазила све буцаке, звала и дозивала, и

увече сама туговала, њезина туга је била дубока и искрена, јер јој је то кизме било све што има на овом свијету.

«Ко јој украде прасе, украла му се срећа дабогда», рече наша стрина, а Лела је тражила и дозивала, па као што је сулуда Танкосава чекала да јој се из рата врати најмлађи син који је погинуо на Иван планини, тако је и Лела чекала да јој се врати крме. Неко рече *да свако има некога кога нема.*

На велику жалост наших родитеља то љето је у Брштаник стигао прави правцати фудбал, кожна ногометна лопта, донесе је један млади техничар, лопта је одскакала са земље као козле у игри, није то била она наша мртва лопта коју смо ваљали од говеђе длаке или правили од украдених вунених чарапа, није то била наша крпењача, која се лијепила за босу ногу као Милада за поштара. Данас могу рећи да нешто нарочито нијесам слушао мајку, само јесу ли радници поподне изашли и изнијели лопту ја сам ту, сретан што бар могу доносити фудбал кад га неки деран распали преко плотова у кртолиште, или чак преко ријеке. Колико сам само пута скочио у ријеку да извадим фудбал. А што мајка зове и витеза, нека зове, то што сам заборавио исписати задаћу или што сам заборавио савити јањце па отишли пашом у Бобановиће, као да уопште није важно. Узалуд би ме сваку вече мајка клела: «Дабогда те мајка у хладно чело целивала», ја сам био на игралишту не само на јави него и у сну. Све сам рјеђе скакао у сну из кревета и бјежао из куће, и све чешће у школу одлазио без домаће задаће.

Мајка стоји на обали с ону страну ријеке и зове ли зове, псује и пријети, може звати док занијем, ја сам на игралишту и само чекам да неко од играча избаци лопту ван игралишта па се онда нас неколико млађих натиснемо за њом као вјетар да је донесемо. Боже, како наша мајка личи на нашу Грахорку која је прољетос извела петеро пачића, наиме, тетка је однекуд донијела десетак пачијих јаја, које је

стрина метнула под кокош, па кад су се пачићи излегли и докопали нога похрлили у ријеку, узалуд је кокош квоцала, трчала за њима и сатима и сатима их чекала на обали, мајка као мајка, они по своме, пливају и завлаче се по врбаку, а кокош стоји на обали и чека ли чека, пукнуће јој мајчино срце. Ту ће и окончати свој несретни живот, покупиће је једну вече лисица док је чекала да пачићи изађу из ријеке.

...И, ето, сад на њезином мјесту стоји Лела и витеза, дозивље своје прасе, а не зна несретница да су га украли минери, заклали и метнули у гузицу. Требало је видјети оне тврде руке као клијешта шкорпије, које су дохватиле прасе за њушку да не скичи и скуљале га у врећу. «Украдоше ми прасе», жалила се Лела Комнену. «Украшће ови и вечеру са стола светог Петра.»

«Боже, како је ова несретница сама, мисли Комнен, зар може тако човјек бити сам на свијету без игдје икога свога. Сузу за њом сјутра кад умре неће имати ко пустити.»

Њезин живот могао би стати дивљем голубу у ухо. Отац јој је умро оне године кад су доселили на добровољачку земљу. «Отрова ме ова вода», говорио је. Мајка јој се преудала кад је она проходала, за неког коњокрадицу из Руме и нестала заједно са њим негдје у бијелом свијету. Ко зна куд их је живот одвео. Њу је подизала тетка, мајчина сестра, распуштеница, која је такође живјела са својом мајком, распуштеницом. Баба је живјела таман толико у браку колико јој је било потребно да роди само једно дијете, њезина кћерка ни толико. Лела је расла као што расте биљка која је никла на погрешном мјесту, међу тим женама које су дјевојчицу доживљавале као најамницу, коју им је сам Господ послао. Лела је жељела само мало да је тетка или баба, која је била наглува, само једанпут метне у своје крило и да је помилује, да метне на њу своју руку. Тетка је била удата за неког жељезничара, који је био увијек дужан и богу и народу и кога су стално јурили повјереници, али му то није сметало да у кућу

навлачи стари намјештај, кревете и ормаре, столове и столице, који је набављао од Цигана на бувљим пијацама, тако да је теткина кућа више личила на неки магацин старог намјештаја, са великим изрезбареним огледалима, гломазним креветима, шифоњерима који су били тешки и чађави као стари зидови. «Теткова слабост», како је касније говорила Лелина тетка, су биле оне фаћкалице, које су се мотале по возовима, оне су му дале и неку болештину од које је умро далеко од свога Манђелоса.

Тетка је дјевојчицу држала чврсто у шапи као да је ухватила риједак примјер неке шарене птице, па не смије да јепусти ни за тренутак, кад би негдје излазила, а излазила је ријетко само у крајњој нужди, дјевојчицу би закључавала: «Немој да те змија уједе па да коме отвориш. Никоме, јеси ли разумјела, јер ја сам давно једном тако отворила неком путујућем трговцу, који је откупљивао коњске репове, па сам се грдно покајала.» Тетка је иначе била болешљива и тешка жена, по кући су се вазда вукли неки мелами и неки чајеви, и ујутру никако да се дигне из кревета и да потпали пећ, дјевојчицу би јутро измамило у хладну кухињу, тако да је на њезина нејака леђа рано пала теткина кућа, наложи пећ, орибај, опери, скувај, донеси, однеси. Лело дај ово, уради оно, јеси ли заборавила то и то, колико јој је само пута из руку испао тањир или чаша и сада носи опекотину на нози јер је по себи просула врелу супу, преварио је сан док је доносила на сто велику чинију вреле супе. Неман хиљаду рука», мислила је, па кад би је негдје послала рекла би: «Док си тамо да си вамо» и вазда јој је тукла на глави: «Дјевојка је ко стаклена чаша, ако падне ни комадиће од ње не можеш покупити», дјевојчица је била малокрвна, слаба и нејака па кад је напунила двадесет и неколике године изгледала је као пуко дијете, коме је господ узео све а није дао ништа. Тако се и удала за непозната човјека, ћутљивог и затвореног сезонског радника из Херцеговине.

Вече клонуло, смирило се, легло на село као сува рука наше бабе која мирује на сингастом покривачу. Пијетао који је сишао са грахорасте кокоши скочи на плот и запјева, као да саопштава цијелом селу гдје је био и шта је радио, поносан због тога, пошто скочи са плота огласи се оно: ко... ко... коооооо..... као да просипље златне дукате око себе. Пун је себе и своје среће, мисли Комнен који чује како Лела дозивље своје прасе. А онда му се јави мисао: «Ко што упрти, носи до смрти.»

Сремица завирује испод врба на обали само што још не стоји на једној ноzi као наша Грахорка док чека да пачићи изађу из воде, које је љетос на своју несрећу извела из гнијезда, јер је стрина насадила кокош на пачија јаја.

«Ту је нађе», каже Комнен да је утјеши, а њој је то слаба и никаква утјеха, него по цијели дан тражи и витеза, а кад јој падне сан на очи ето и тог њезиног прасета у сну, па њезиној радости и весељу нема краја, чује се како му у сну тепа: «Благо мајци, благо својој мајци.» И само је ли испливала из сна упливала је у тугу, која је толико била поклопила њезино тијело да се кретала као утопљеник који је овог часа извађен из ријеке, па га некако вратили у живот и подигли на ноге. Нико озбиљно не схвата њезину несрећу, само је у стопу као керче прати Радован Томов Вишак. Радован је дошао на овај свијет као шести син сеоског пољара и његове болешљиве жене. Кад се дијете родило пољар је рекао: «Ово дијете нам је вишак» и тако је метнуо на сина надимак који ће чак избрисати и часни крст и крштено име. Дијете је било лијепо ко слика, «као копиле» отуда је вјероватно сеоским кучкама пало на памет како дијете уопште није пољарево него га је правио онај талијански војник, који је послије капитулације Италије остао у селу као тифусар неколико мјесеци. Дијете је заиста дошло по врху и тако су се у празној кући нашла још једна уста, болешљива мајка као да више није имала материнске љубави, па је дијете остављено, као што се оставља

тринаесто прасе, ако претекне претекне. Мајка би га додуше увече нахранила, повила у грубе ланене повоје и дијете је цијелу ноћ спавало тврдим сном одојчета. Нико око њега није савијао руке, тако да је без ичије помоћи преболовало све оне дјечије болести и савладало их без великог плача и дерњава. Расло је некако у инат као што у инат расте дријен у тврдој литици, тамо гдје се чини да би се и црни ђаво за час осушио и увенуо. Из колијевке је након годину дана искочило здраво једро дијете, које је некако одмах знало да се само забавља, само ако није гладно по цијели дан би знало пресипати из руке у руку суви пијесак пред кућом или слагати жуте сламчице сламе које је вјетар донио под плот и оставио. Дијете је чврсто и отресито, док се његови вршњаци снађу он је већ завршио тај посао. Ту је шта год коме треба као да једва чека да некога нешто послуша, као кремен је. И у школу је отишао сам и никада не би завирио у туђу свеску да нешто препише или да се окрене да му на часу неко нешто шапне. Кад нам је учитељица објашњавала сочива он је први скинуо стакло са цепне батерије, намјестио га тамо према сунцу и запалио ватру кад смо се враћали из школе и тек тада нам је било јасно како огледало прелама паралелне снопове сунчевих зрака и саставља у једну тачку и претвара у живу ватру. На часу ако зна-зна, ако не зна- не зна. Али је зато учитељица имала у њ неограничено повјерење, шта је год требало урадити или кад је требало нешто поручити родитељима, Вишак је ту под руком.

Како је нестало прасе Вишак се не одваја од Леле, заједно са њом претражује обалу, пожртвовано се завлачи у врбову честу око ријеке, тражи и претражује са неком мушком сигурности и одлучношћу, завирио је у свако ждуло и пукотину за које је знао, па кад би се извукао само би подигао руке и Лела је схватила. Сремица би га само понекад помиловала по коси, њежно као што се милује маче и то је било све. Вишак је одмах схватио да је прасе

украдено, али је хтио да се Лели нађе при руци и да је утјешу, чак је помишљао да негдје украде друго прасе и да га поклони Лели.

Протомајстор

...у Брштанику се отвори радилиште као жива рана, као оне ране што су се оварале на прсима нашег ђеда. Свако јутро један ће од камиона конијети у Брштаник нову пјесму и нову групу радника, а камиончине дрндају, реже и бљују чађ и смрад. Чини ти се да се у Брштаник искупљају сви они чије руке иду испред њих, сви познати занати и знане и незнане захатлије, али и они који од свега знања имају само широка плећа и снажне мушке руке, квалификовани и неквалификовани, зато је наш ђед говорио: "Колико је било потребно црних ђавољих рука да се сруши држава толико ће требати бијелих, анђелских, да се подигне и начини нова". Зато су се у Брштаник искупљали познати градитељи и зналци свога посла, људи који имају златне руке од надалеко познатих инжењера и техничара до дрвосјеча, фурмана, тесара, каменорезаца, зидара, армирача, бетонираца, монтера, лагумаша, углавном све оно што је било потребно да се отвори велико радилиште, да се заустави ријека и подигне хидроелектрана. Била је то година кречана, најприје је у Сточи изгорјело седам кречана под будним оком Ивана Далматинца, који је за ову прилику доведен из Сења, из оног Сења који је ушао у пјесму: "Тешко Сењу јер је на камену и камену јер је Сењ на њему." Тај Иван је цијели вијек само ћемерио кречане, испијао црно вино помијешано са водом - беванду, свако јутро поткресивао и уређивао жуте бркове,

који су личили на јечмено класје, и пјевао неке мрсне пјесмице, сваку кречану је потпаљивао вином и пјесмом, и сваку гасио такође вином и пјесмом. Једна од тих кречана оману, не изгорје како треба, ко је тада могао и помислити да је то мајстор учинио намјерно, наине, у сваком мјесту би оставио по овакву једну клачину, као споменик, коју би послије народ звао Ивановом клачином. Тако ће мајстор оставити да се његово име спомиње још дуго послије њега и овдје.

Дрвосјече су кидисале на планину, сјеча није престајала и поред тога што се планина бранила, чак је два пута пресјечено дрво усмртило дрвосјечу, најприје уби неког Стојановића из Кленка, а онда и Николу Радуловића из Громиљака, па и поред тога цијело боговетно љето они сијеку и обарају, кад пресјечено дрво падне и некако чудно јекне као рањеник који се растаје са животом, та сјеча изгони звијери које се сада, у паничном бјежању могу видјети тамо гдје их никад нико раније није видио. Отуда је јесенас у наше село залутала мечка са двоје мечића. Јечи планина и одјекују ривоточине и дубодолине, страда планина изнад села, нема светог Саве да стане испред њих и својим штапом начини рампу. Један дио тих балвана се гомила на лагеру око Ђавољег кланца, тамо гдје лагуми поваздан грувају, а други дио се товари на камионе и иде равно у Плоче гдје се увара на талијанске бродове.

Напоредо са том погибијом планине мајстори ћемере и подижу кречане, па кад су их напекон потпалили у једну од њих је наш стриц кришом убацио пушку, коју је наш отац донио из априлског рата са Скадарског језера из Вирпазара, стриц је пушку крио и премјештао из једног у други шкип стотину пута. Не зна се ко је и гдје крио ову аустријску мартинку, која док ово записујем стоји на столу испред мене. Кад потпалише кречане стрицу испале згодно да се једном заувјек ријешу братове пушке и капетана Паргана, и да тако уклони са себе зле Магдаленине очи и лукави поглед

њезиног мужа. Њих двоје су му стајали за вратом као млински камен. А кућа је у Брштанику глува без пушке. Колико га је само пута зауставио командир милиције и започињао с њим, као ђоја, невезан разговор, јер је био однекуд убијеђен да наш стриц негдје крије пушку. Магдалена која се увијек гурала свугдје као ждребе пред руду, па и ако није знала ни једно једино слово замрчити, све је догађаје држала у својој краткој памети, будно је мотрила на све у селу, као што је свакоме знала да узме ријеч из уста, јер, забога, она је била "другарица Магдалена", предсједница АФЖ-а, двострука ударница са радних акција и наравно матичарева жена.

Неко је записао али писац није сигуран ни ко је записао ни гдје је то записано: "Отворен је нови мајдан камена, али не тамо гдје се ваде камене плоче за гробнице него у Ђавољем кланцу, тамо гдје је природа салијевала камени град, литице и лелије од тврдог херцеговачког вапненца. Јер ће камена требати да се "озиђе нова држава", тако су ударени темељи Задружном дому, и тако ће се подићи костурница жртвама фашистичког терора. Међутим, ништа се не може замислити без помоћника управника радилишта Вида Галаме из Врдоља, то је човјек који никада није затварао уста и никада није изговорио ни једну једину ријеч шапатам као остали људи, него се надвикивао сам са собом, галами и дроби као дробилица камена која не престаје радити у Ђавољем кланцу како би осигурала пијесак и шљунак за грађевину и тампон за нови пут испод кога ће нестати турска калдрма и стари каравански пут од вароши до Брштаника. Тај Виде држи цијело радилиште у шапи, тако је обичан, а опет тако необичан човјек. Да човјек каже да има неку ману, нема, само псује и галами и кад треба и кад не треба, тако потегне псовку и саспе раднику у лице живу ватру. Не пије, не пуши, не коцка се. Није се женио. Виде је сушта супротност директору градилишта

инжењеру Гају Грковићу, који је тих и повучен, миран и раван човјек.

Гајо је рођен у занатлијској породици у Мостару, његов отац Васиљ, дошао је у Мостар само неколико мјесеци пошто су аустријске трупе ушле у овај град. Довео га је из Дебра чувени мостарски градитељ, царски миљеник Мустафа Комадина. Васиљ је у граду отворио дрворезбарску радионицу гдје је за потребе бечке господе израђивао масивни, изрезбарени намјештај, поред намјештаја у овој радионици рађени су и иконостаси. Посао је цвјетао, просуле се паре и Васиљ јединца сина послао на студије, најприје у Праг, а потом у Беч гдје је Гајо окончао студије на Грађевинском факултету. Отац није дочекао улазак усташа у Мостар. У великој и оронулој кућетини још је увијек жива болесна Гајова мајка, која се тешко креће. Кућа је претрпана старим намјештајем. Све те комодe, столице, столови, кревети стоје годинама на једном мјесту, мртве ствари на мртвом мјесту ништа друго. Старицу пази и покућство одржава нека удовица Стојанка из Ортијеша, жена сува ко грана и нијема ко риба, па ти се учини да и она није живо чељаде него комад старог намјештаја. Стојанка добро зна да ништа не смије помаћи и помјерити, пошто ујутру окупа старицу и намјести је у њезину фотелју, паје прашину са тих мртвих ствари. Само је ли се старица спустила у своју фотелју, стари мачак се намјести њој у крило, она га један душак мази и нешто разговара с њим, а онда пада у неко стање које није ни сан ни јава, него нека врста нарочите одузетости. Старица не држи мокрачу, па је слушкиња често пресвлачи и купа. Кад се син врати са радилишта сваки пут старица узима у руке јдну лијепо изрезбарену кутијицу са фотографијама, и ко зна по који пут вади једну по јдну и прича о своме животу. И тако старица живи у минулом времену, као да поред ње нијесу протутњала два рата и као да не чује партизанске корачнице са улице. Кад слушкиња ујутру дође укључи радио, али као да све то што долази из те

дрвене кутије старица уопште не чује. Кад се пробуди, дозивље слушкињу "Носи ми овог разбојника из крила." Слушкиња узме старог мачка и само га пренесе на другу фотељу. Старица ноћу не спава никако него по цијелу ноћ хода по кући од једног до другог комада намјештаја, као да врши инвентуру, да види да јој неко нешто из куће није здипио.

Галама и псовка су увијек најављивале долазак Вида Граховца и та његова псовка која је увијек ишла испред њега, не само да је мрвила дан у ситне комадиће, него као да се у тој галами потпуно изгубио и његов лик, па кад би упитали ма кога радника на радилишту како изгледа тај Виде нико вам тврдо не би могао рећи. Галама ко Галама. А Виде псује тако жестоко да се вјерницима леди крв у тијелу. Псовке је у дјетињству научио од свога ујака, који је, опет, тако жестоко псовао да га поп, кад је умро, није хтио опојити и сахранити, јер је вјеровао да је Видов ујак у устима на онај свијет однио једну од својих псовки, коју му је смрт заледила у устима. Видов ујак је био ратни инвалид, са укоченом ногом, рањен је на Мачковом камену. Галама никада не би слушао шта други говоре, па чак и кад га неко нешто пита, јок, он само галами, сатире и ломи све пред собом том својом поганом језичином. Са собом увијек носи неку купусару у коју уписује све, не само имена радника него и требовање потрошног материјала, казне које је изрицао, у тој његовој купусари наћи ће се и изјаве свих оних који су поткрадали предузеће, оних који су склонили шаку ексера или какву алатку да понесу кући. Понекад Виде у тај свој тефтер биљежи и имена светаца која је био заборавио и која му служе само за псовку, а псовао је тако жестоко да наша баба није могла слушати и била је тврдо убијеђена да је Виде из Врдоља копиљан и да га је начинио нико други до црни ђаво. "Јер нити ово зло може жена родити нити човјек начинити." Само је ли нешто забиљежио у своју купусару истог момента је то метнуо и у своје

памћење, па се не треба заваравати да је нешто заборавио или пропустио, просто се чини да зна гдје стоји сваки ексер на радилишту а камоли шта друго. Али када укекери своје модрикасте очи у неког забушанта и нерадника човјек се заледи: "Купи своје прње и вуци се одакле си и дошао. Сиктер." Ту више није било помоћи, нису помагале ни жалбе ни молбе, ни пријетње, тај радник је био брисан из Видовог тефтера, и главе, једном заувјек. Кад би чак и Господ клекнуо преда њ и молио га да тога радника не отпушта, не би било вајде. И, ето, тај жестоки шеф радилишта мањи је од макова зрна пред протомајстором Радом Грубачићем

Кад се пројектант инжењер Козачински срео са протомајстором Радом Грубачићем био је тврдо убијеђен да се рукује са француским грофом, познатим сликаром Тулузом Лотреком. И заиста било је велике сличности између њих двојице. Раде је једно вријеме растао као рахитично дијете, кад је имао десет година сломио је лијеву ногу, а нешто касније и десну, ломови су прерасли, али су му ноге престале расти, док је горњи дио тијела растао нормално, тако да је у зрелим годинама био само мало височији од плота, данас је водећи мајстор у изградњи спомен костурнице и задуженог Дома по руском пројекту инжењера Козачинског. У цијелом срезу нема дјетета које не зна ко је протомајстор Раде. А како га неће знати кад се причало како је само у Требињу озидео четердесет и двије куће, само је толико за свога живота подигао цркава и манастира краљ Милутин. Ко зна зашто га је заробила Друга аустријска регимента, шта ће јој овај богаљ? и зашто је одведен у сјеверну Италију, вјероватно као градитељ војних утврђења. Нерадо је причао о том, понекад би само наговјештавао како је у Италији подизао и градио насипе да заустави ријеку По, јер ко није видио кад се у прољеће та водурина стрпошта низ планинске врлети, ко није чуо како тутњи и ваља све пред собом, тај не зна која је то сила. Тамо је научио неколико италијанских ријечи, што га је послјије

овога рата могло стајати живота, јер се знало да је извидници талијанске дивизије "Мурђе" показао пут преко Кобечева за Главатичево, кад су Талијани ушли у село. Његови Грубачићи из Ковачића су од памтивијека познати зидари и каменоресци. Раде је уз глувонијемог стрица учио мајсторлук и рано почео градити куће, цркве, мостове, и све што је у селима околo сазидано и подигнуто то је озидео и подигао он: и нашу школу, и Соколски дом, и све до једне куће у Брштанику, сазидео је и љетникогвац у Заборанима мостарском трговцу Љупку Круљу. Само никада, ама баш никада, није градио и постављао надгробне споменике, па га брине како ће саставити и шћемерити лукове изнад костурнице жртвама фашистичког терора. Изгледа много старији но што има година, али некако као да тај његов изглед улијева неко повјерење, као да је протомајстор одувијек био ту, да су генерације пролазиле, а он остајао на овом свијету неким чудом. "Најмањи човјек, а највиши мајстор на свијет", ситан и неугледан као остарјели сеоски најамник, рано остарио и осиједио и толико ситан да се чинило да га Галама сваког часа може метнути у џеп са свим његовим алатом, кад говори муца и трокира, запни, одапни као да не говори жив човјек него као да пуца суво грање под ногама, или као да се руни пијесак испод његових ногу. Увијек је необријан, лице му је покривено ријетким чекињама црвенкасте боје, па кад предвече сунце баци сноп свјетла на ту његову црвену браду мајстор тада није ништа друго но свети Јеремије, те његове чекиње као да су израстале свега десетак дана па стале, тако да та његова брада изгледа као пламен на мокром дрвету, који никако да се разгори и распламса него тиња некако потмуло, али се не гаси. Обично се за овакве људе каже да су тешки и својеглави, јер не дозвољавају другим људима да им се примакну, а камоли да им се мијешају у мајсторлук. Ти људи углавном живе у неком свом свијету, који је тежак и њима, али богме и онима око њих.

Предсједник Мјесног одбора је на ватри, саставља списак имена страдалника која ће бити уписана на мраморној плочи, тако ће се заједно наћи и они који никада за живота нијесу били заједно, та мраморна плоча ће напoкoн измирити Вукадина и Јелисија иако је Вукан некада потегао нож на Јелисија око неке међе. Хоће ли ико икада начинити спомен костурницу онима које је постријељао Ударни батаљон? хоће ли игдје бити забиљежена имена Крсте Ђерића, Деска Буквића, Ђока Скоћајића, Маја Бендераћа, Милоша Шара, Петра Милошевића и других? хоће ли игдје бити забиљежено име Милосаве Аџић, партизанке чија је сва породица поклана на Божић ујутру 1942. године у Придворици? И данас се прича и препричава како су ти недужни људи поубијани. Прича се како је настрадала дјевојка Милосава Аџић у Мједенику, кад су је довели пред Петра Драпшина да призна како се светила, док су партизани нападали Мједеник, оним који су побили њезину породицу. Млада жена је тада видјела мрку уру пред очима и стала је пред команданта некако пркосно, као што никада раније ни касније нико није стао пред Драпшина, изазивачки, без трунке страха у очима. Остало је забиљежено: "Прва је уведена Милосава Аџић. Чим се појавила на вратима, Драпшин је скочио као опарен, изгулио из футроле своју пиштољчину, коју је отео Деску Буквићу из Убоска код Стоца, уперо дугачку цијев у Милосавине груди и дрекнуо:

"Говори ко те наговорио да начиниш тај злочин?"

"Нико ме није наговорио, извршила сам то убиство из osvete, прибрано је одговорила Милосава. Када је Драпшин још грубље поставио то питање, Милосава је снажним трзајем покидала сву дугмад на блузи и показујући Драпшину голе груди, викнула: "Пуцај. Моји су сви умрли, нећу ни ја да живим." Огласио се ливор, дјевојка је пала ко трстика ниско посјечена, а Драпшин је мирно вратио револвер у футролу.

Протомајстор полако урезује њезино име у гранитну плочу.

Седамнестеро чељади из Милосавине куће су поклале усташе из Мједеника. Па се зато немојте чудити што протомајстор Раде исписује полако њезино име на гранитној плочи, јер јасно види тај час смрти младе жене.

Протомајстор никада не спомиње своју породицу као да је и нема, а зна се да има једног брата и три сестре, као што се зна да се са братом разишао једном заувјек, и, кажу, да је само тада протомајстор изговорио једну реченицу, а да при том није запео и трокирао, рекао је брату Угљеши и сестрама тада: "Мање породице, а више курви и лопова нема под капом небеском од наше. Кад би се у нашој породици родило поштено дијете удавили би га као мачку."

Па кад би га ко упитао за брата само би рекао "Немам ја никаквог брата.... а нема ни он, каква црна браћа". Сада се сјећа како је слушао док је Исидор причао како је рођени брат на Голом отоку, у Петровој рупи, млавио на смрт пуковника Влада Дапчевића. Тако би мајстор нагло пресекао сваки разговор о својој несретној породици. А нико, ама баш нико није змогао снаге да га упита за кћерку која се окопилила.

Мајсторова мајка је била из најчувеније невесињске породице Радовића из Братача, јединица у мајке, која је такође била јединица у својих богатих родитеља Петковића, са Залома, зна се да су се коњи који су донијели њезино рухо поломили. Била је унука гласовитог попа Радовића, који је ушао у народну пјесму, а, богме, и у историју као један од перјаника у познатом устанку против турске царевине 1875. године, јер је његова рука била једна од оних руку које су тада заљуљале царску столицу у Истамбулу. Тада је, наиме, турски султан почео озбиљно да поболијева од неке чудне болести за коју нијесу имали лијека ни француски доктори ни индијски врачари, а југоисточни вјетрови са Босфора су доносили смрад који се ширио око болесника на Босфору, како је неко тада назвао турску царевину.

И, ето, из те породице и те куће је дошла одива у Ковачиће у породицу Грубачића, који су, опет имали "своје мушице", јер су сви до једнога, једнако старо и младо, тврдо вјеровали да воде поријекло од оног средњовјековног клесара Грубана, који је уклесао своје име на једном надгробном споменику - стећку испод њиховог села: "А се писа Грубан". И данас изнад Ковачића стоји мајдан из кога је вађен камен за стећке у коме стоји један недовршен стећак сљеменик, који мајстори нијесу стигли да заврше, вјероватно су побјегли пред јаничарима, које је у Херцеговину довео најмлађи син Херцега Шћепана, кад је прешао на ислам. Биће да је тај клесар Грубан свој алат додао своме сину, а овај опет своме и тако с кољена на кољено преноси се, и алат и занат, неколико стотина година у породици Грубачића у Ковачиима, као што се преносе наследне особине: кратка, трупинаста тијела, велике главе и ситне очи, као што се преносе болести. Сви су Грубачићи помало тврдоглави па кад на нешто навру, као јуне у затворену појату, не може их нико зауставити, или по њиховом или никако. Па као што су вјеровали да им је онај Грубан далеки мушки предак тамо су били поносни на своју прабабу Марту, која је дала да се прије неколико стотина година у камен уклеше: "Стећак вукла Марта за свог брата Марка, мјесеца вељаче, преко Свињаче, вукло сто волова, изјело се сто овнова." У тако Грубачићи из Ковачића као да неколико вијекова сједе за трпезом на којој стоји сто печених овнова, бране своје претке, своју старину и своје имање, које је још само остало уклесано на том стећку. Од тада стоји у тој породици клесарски алат и клесарско умијеће, као што изнад Ковачића стоји мајдан тврдог камена од кога су израђивани стећци, и стајаће док је кика и вијека.

Кад је Радова мајка доведена у Ковачиће није баш дочекана на руке, сељани је нијесу вољели али су је цијенили, јер само што се изула у Ковачићима одмах је стала тврдо ногом на земљу и у кући и пред кућом. Када се

Радовића одива која је била тамне пути и жестоке нарави, која је имала очи боје липовог меда и мушки сноп тијела, изула у кући Грубачића, као да је одмах узела за се право да влада и оклада, поготову што је за њом дошло у мираз седам рала зиратне земље и исто толико коса сјенокоса, што је опет њезин свекар примио као дар од Бога, али се старац никако није могао навикнути на тамнопуту невјесту, коју је звао Бугарком и која је одмах тврдо ногом стала не само у кући у коју је доведена него и у цијелом селу. Свекар јој је био доста тежак човјек, један од оних људи којима човјек никада не зна шта мисле, па кад је једном свекар ошамарио да јој је испало дијете из нарамка она му скресала у лице, што није обичај у овом крају. Рекла је тада:

"Да сам црна, јесам црна, али је црња твоја неимаштина Уроше Грубачићу, црња је твоја кућа у којој немаш ни смотак опуте опанак да сврнчаш, бјељи је коњски покровац у мог ћаће од твога губера што се покриваш. Што нијеси своме сину тражио какву голопичку." Кад је чуо ову ријеч старац се обезнанио, а она је наставила, "што сину нијеси тражио прилику према њему па да јој за вечером мореш бројати zaloгаје." Касније су се свекар и снаха гледали углавном оним режећим погледима којима није требала ни једна једина ријеч, али је и једном и другом све било јасно, јасно као бијел дан, чија се игра игра и чија се пјесма пјева. Ту се и завршио овај породични окршај снахе и свекрва, старац се повукао у страну као стари и ислужени коњ, а невјеста је стала да претреса кућу и меће све ствари на своје мјестом, да намјешта кућу стварима које је донијела у руху. Сеоске торокуше су причале како је тада снаха свекру рекла: "Од сада ће се моја игра играти у овој кући ако се буде играло, па ко није спреман да игра ту игру нека се не хвата у коло."

"Губи се", рекао је тада старац.

"Куд да се губим, ја сам овдје дошла да останем. Ако буде по реду ти ћеш први из ове куће", одсјекла је тада она.

Не зна се колико је у своме срцу свекар носио мржњу на снаху, али се зна да се она понашала онако како доликује да се понаша снаха према свекру, одавала му је прву чашу ракије и први филцан кафе, први комад хљеба и први грумен сира, први тањир и прву кашику.

"Добре је душе само је кучка" превалио би некада преко трулих зуба њезин свекар, али више није улазио у окршаје са снахом. Кад је доведена, неко је примијетио како су јој очи "бистре и хладне као у козе", па и поред тога увијек су за њом пристајала сеоска дјеца и сеоски пси, јер је била мека срца и широке руке, болећива и дарезљива и никада није вратила просјака испред куће. Говорила је - *Подај ко проси па таман да круну носи.*

"Како се Бугарка попишала пред Урошевом кућом тако је подиже", говорили су у селу. И заиста Бугарка је била гром жена па и ако су је одмах посула дјеца она је стизала све да уради, а знала је да дочека и угости као што је знала да свакоме скреше у лице оно што треба. Изродила је петеро дјеце, три кћери и два сина, Раде је био најмлађе дијете које је на крштењу добило име најмлађег мајчина брата, надалеко чувеног косца који је на Моринама или Братачком лугу редовно био косбаша на моби пред сто педесет косаца.

Раде је одрастао поред такве мајке, која је била оштра ко бритва, и која је опет знала да свакога метне на своје мјесто, љута ко змија и праведна ко Јеванђеље. Говорила је: "Упамти сине, нема већег богатства од људи, а нема ни већег смрада од људског смрада."

Па кад јој у мајдану на Стокамену комите убише и опљачкаше мужа, Радовог оца, сама је упрегла коње под запрежна кола и довезла покојника кући, чак није никоме дозволила да мрца окупа него је сама опрала ране на његовом тијелу, окупала, и сама спремила за укуп на опште зграњавање сељана, а нарочито попа. "Да је ђаво није ђаво, да је опет жена није жена", говорио је поп.

Тако је и поженила синове, само би рекла: испросила сам ти ту и ту, и капак, дочекала унучад и умрла, па шта ако је њезин муж, Радов отац, свој кратки живот живио у њезиној сјенци, као што слијепи Илија Вучинић старост проводи у једној столици испред своје куће у сјенци исто толико старог храста. Протомајстор се често, врло често сјећа своје мајке, док длијетом одбија шкрљку по шкрљку са камена који обрађује чини му се да чује своју мајку.

Мајстор Раде је рано стекао име изврсног мајстора зато се вјероватно по цијелом срезу причало да је он својим рукама подигао Бели двор у Београду, и заиста ако би човјек пажљивије погледао како мајстор ради, као да то више није било грубо обликовање тврдог херцеговачког камена него нека врста лијепе пјесме коју мајстор пјевуши ударајући ритам шпицом и чекићем, том приликом сви његови покрети су били лијепо сложени и синхронизовани до те мјере да су личили на сноп пожњевеног жита, па и кад иде, кад се креће, ишао је некако ситним и уједначеним ходом, као уосталом што уједначено трепери јасиков лист под руком вечерњег дашка вјетра. У сваком случају његово име је било много веће од њега, па ако би његово име у непознатом свијету начинило себи неко велико мјесто, кад би се мајстор појавио сви би се изненадили, *Боже, како је ситан тај велики мајстор.*

Протомајстор је од свога срца имао само једну кћерку која се окопилила и која никада није признала чије је дијете. Било је то неке године, најприје је дјевојка изгубила и сан и апетит, и памет богме, чинило се да је пала у неки бунар тупости и одузетости, и повукла се у своје снове тако да више није трпјела ни рођену мајку, која јој је доносила храну и враћала нетакнуту. Дјевојка се повукла у своју дјевојачку собицу и закапијала, па пошто су је једног поподнева скинули са вјешала живу, мајка је више ни једног тренутка није остављала саму:

"Боже, дијете, шта је с тобом?"

Остави ме, иди, иди молим те. Само иди."

"Сине мој, прекрсти се, помоли се Господу да ти пружи руку спаса."

"Иди, само ти иди", понављала је дјевојка као да само зна тих неколико ријечи и ништа више: "Иди, само иди, остави ме."

Дјевојка је свако јутро и свако вече редовно ријечним пијеском прала зубе.

Мајка би невољно затварала врата за собом као да их затвара последњи пут са оном мајчинском бригом у срцу, и тако остављала кћерку да се копрца у својим бригама као утопљеник, само је мајчинско срце осјетило да је дјевојка изгубила образ. Није то више било тијело њезине кћерке, на лицу су јој се појавиле пјеге, па и ако је скоро оставила храну изјутра би повраћала и само је мајка на дну кћеркиних очију јасно видјела онај чудни пламичак материнства.

"Реци, мајци, слободно реци својој мајци, шта ти је?"

"Није ми ништа, иди молим те, остави ме. Иди, само иди."

Ни мајчино срце није тако поуздан суд па често и из њега процури тајна, тако је попустило и мајчино срце и тако је тајна провалила у село и почело се шушкати како је Танкосава Радова бременита, и као што то обично бива на крају је то шушкање дошло и до мајстора, који се свему осталом могао надати само не томе, зар његова Танкосава? Зар његово једино дијете да му пљуне на образ? Питања су се слагала једно преко другог, а одговора није било.

"Крстиња, шта се то шушка по селу?" зовну једну вече жену, а лијепо чује како му крв навире у лице и како му играју дамари као затегнуте тетиве.

"Шта се шушка, не знам, лају сеоске кучке."

"Ко зна ако ти не знаш? Ће ти је оно штене?"

Као да је дјевојка слушала разговор родитеља, упаде у собу са великим емајлираним лонцем у рукама који је била прислонила на трбух и тај нестварни приказ као да својом

тежином поклопи и притиште протомајстора, да га је звекнула тим ланцем по глави било би му лакше.

"Шта то би кћери?"

"Ништа, шта ће бити?"

"Шта ништа, курву ти мајку јебем?" врисну отац.

Крстиња стаде између њих двоје оном мајчинском одлучношћу да заштити кћерку.

"Немој, Радоване, светог ти Василија Острошког, удри мене."

"Тебе?"

"Мене", рече, а дошла у лицу бијела ко креч.

Раду нестаде даха или ријечи, а био је заустио нешто да каже, па умјесто тога он развуче коњском оглави, која му се тада однекуд нађе у рукама, и по једној и по другој, касније је мајстор дуго размишљао како му се тада у рукама нашла коњска оглав, са ланцем и великом жељезном алком на крају тог ланца. Само је у тој ватри чуо како звечи ланац и њих двије вриште.

Развукао је тим ланцем дјевојку по глави, као што се удара непослушни коњ, најприје дјевојци из руке испале лонац и одјекну тупо као да паде одрубљена људска глава, кћерка се занесе и наглавачке паде преко мале клупице испод које излеће мачка и суну испод кревета, избезумљена дјевојка уграби да зачепи врата.

"Шта учини, скочиће у ријеку?"

"Нека скаче, свака гуска зна пливати."

Ко зна колико је тим синциром млавио жену, зна се само да се послје дуго њих двије нијесу појављивале на бијел дан, а мајстор је ту ноћ побјегао из куће, натоварио свој клесарски алат на кобилу и изашао из куће у биједном стању горке усамљености и кајања, колико је само пута помислио: "Боже, колико се само копилади излеже на овом бијелом свијету, колико је колијевки у којима се налази кукавичје јаје? Ко све кога зове сином и оцем? Шта би му сад рекла покојна мајка? И сада му се по памети врти оно

што је чуо када су ланеном крпом подвезивали уста покојној Стани, неко је тада рекао: "Подвежи јој уста како ваља, јер није знала ћутати на овом свијету, да их не може отворити на оном свијету па ће нас осрамотити." Зато ваљда покојницама подвезују тврђе уста него покојницима... Удавити штене од кучке, удавити него шта" мислио је, док је нијемо корачао за коњчетом на коме је био натоварен његов алат и у том магновењу доста грубо опаучи кобилу неким јасеновцем којим се поштапао, животиња се окрену и погледа га као да га пита што је удари, и тај поглед животиње као да га врати и извади из дубоког бунара мисли. Коњче је ишло испред њега мирним, уједначеним кораком и само се чуло како кује ситан новац потковицама по тврдом макадамском путу. Заиста, шта му би и што му је требало да бије недужну животињу? Је ли и та његова кобила курва? Крива је и она утолико што зна да се намјести под пастуха.

И пратомајстор се није враћао кући док женско дијете, његово унуче, није проходило, тада је поправљао цркву негдје у приморју и гомилао тугу у срцу.

Мала копилица која дође на свијет је била лијепа ко анђео, са снопом златне косе и анђеоским лицем, и то је био повод да се по селу развезују различите приче да се нагађа и погађа чије је копиле, неки су говорили да му је отац Бошко Кнежевић, краљевски гардијски поручник који се крије и бјежи пред Удбом и капетаном Парганом, други су опет тврдили како је дијете оног Вучуревића оперативца Удбе који се убио у касарни у Крушевљанима, неки су опет тврдили како је дијете начинио неки задружни чобанин, уствари краљевски официр родом из Чајничка, који се вјешто сакрио и камуфлирао као пастир, па кад му је постало вруће под ногама, оставио стадо и побјегао да се више никада не врати, али дај ти сада знај, тајанствени су путеви сваког доласка на овај свијет. Прича као прича, никад јој правог краја, па су чак сеоске торокуше ишле толико далеко да су негдје ишчепркале како јој се и баба Бугарка, Радова мајка

копилила прије него што је доведена у Ковачиће. Наша страна је све то протумачила на свој начин, и спомињала неку Видосаву са Раткамена, која је рекла: "Ја собразна, а свијет безобразан, па ми отуда расте трбух."

Притиснут том несрећом протомајстор се склањао у свој свијет у коме се само чује како чекић звони и како одговара длијето, то једино чује и то једино разабера, као што под руком осјећа како се влада камен који обрађује, тако у том звуку длијета и чекића јасно чује своју несрећу, јер тај звук као да из његовог срца равно извлачи нити туге које га сапињу и вежу, као да ти звукови упредају црну пређу бола и неспокоја, зато се измиче од људи и склања у ту своју тврду тишину као звјерка у свој брлог.

И ево сада протомајстора Рада пред нама, сеоскиом балавурдијом, како клеше и обликује камен за задружни дом, масивну грађевину која ће се увалити између ових брада као рањена звијер, и скуљати тамо на Барносе гдје раније нико није подизао ни торарицу, па кад преврне камен некако лако као што тек доведена одива окреће накоњче прије него што сиђе са коња, и затвори једно око да нанишани како је извукао ивицу нама се учини да он уопште није од овоземаљских људи, него као да је дошао са оног свијета гдје је испекао и усавршио свој занат. Па и тај звук који долази испод његовог длијета као да долази са другог свијета или се то тако нама чини, мајстор личи на испосника на бјелосвјетског пустолова и путника кога је живот бацао свукуда. Никада, ама баш никада не прича о своме послу, а камоли да развезе какву шупљу причу и лакше би начинио цркву него испричао какву причу. Тишина је била његов свијет.

Још негдје крије српску шајкачу и подрезану талијанску пушку, није признао капетану Паргану да је има па је сад крије ко змија ноге и чува ко очи у глави, дао је за њу јуницу неком Костићу из Грдоња, коју је он донио из Миљевине оне године кад су партизани Седме муслиманске

бригаде начинили покољ тамо над голобрадим србијанским младићима. Капетану је рекао:-Да ти кажем да немам пушку нећеш ми вјеровати као што ми нећеш вјеровати да кажем да је имам, него ти мени, капетане, реци шта ја треба да кажем и ја ћу рећи-. Изгледа да је капетана то збунило и оставио га је на миру. Кад би поново заузало бели би знао на коју ће страну оружје окренути и против кога ће се борити. Убио би и ову врону Васику која се пропела на прсте па гледа преко зида шта он то ради, заборавила је опрати руке јер је управо малочас замијесила хљеб па га пометнула да кваса кад се огласио мајсторов чекић, па истрчала да јој што не промакне и да се што не изгуби зато је одмах излетјела као дјевојчица пред сватове.

Знало се да је пратомајстор неком Драганићу из Кленка исклесао очеву бисту у камену. Тај Драганић је прву половину свога вијека провео бјежећи пред жандарима, финансима и повјереницима, јер је шверцовао туђим новцем и туђом робом, који је спавао отворених очију као зец и увијек обувен, јео неслану храну и пио само сок од брезе, отуда је вјероватно био бијел у лицу као папир. Знао је из сваког невесињског села више излаза него улаза, сада је директор у неком предузећу за прикупљање секундарних сировина у Мостару, и негдје намлатио паре, начинио очеву бисту од камена, на коју сад падају птице, па кад је супруга тога покојника видјела гранитно лице свога мужа, Драганићевог оца, вриснула је и пала као љеса, јер јој се учинило да ће њезин муж сваког часа проговорити и нешто је питати, ако је упита шта је са Стеваном тражила у конопљишту само неколико мјесеци пошто је он промијенио свијет, неће му знати одговорити.

Директор који није скидао тамне наочале са носа ни црвену кравату испод врата и који је главу држао високо као да је краљев сестрић, дуго је мјеркао бисту, није био задовољан, јер му се учинило да то лице личи на сјекиру, са великим орловским носом и тврдим челом:

"Није ово мој отац", рекао је.

"Па, и није", рекао је протомајстор.

Касније се причало како је протомајстор начинио главу општинског цестара, неког Ђурасовића из Бишине, кога су шуцкори убили у оном рату на цести и који је, уствари, и био прави отац тога Драганића.

И заиста камена глава је била некако оштра и плосната ко сјекира са малим ушима као да се цијели живот провлачила кроз некакве рупе и пукотине са доста дугим вратом, јер је цијели живот покојник гледао уз цесту кад ће се неки путник појавити и пружити му дуванску кутију да запали, или је гледао преко Грепка да му се није вратио брат из Америке, па да једном баци цестарску крампу и лопату. Зна се да је тада наручиоцу протомајстор рекао: "Биће да ја нијесам погодио лице твога оца и можда твој отац и није изгледао овако, а како ће изгледати један сеоски најамник него овако, али једно сигурно знам да сам ја њега направио боље него што је он направио тебе."

"Боже, мислио је касније мајстор колико труда треба Господу да начини човјека кога је свака сорта и будала у стању начинити."

Све нам је ово испричао Стојко који примиче мајстору необрађен камен.

Стојко који је најјачи човјек у цијелом крају. До данас је остала прича како је преко цијелог поља пренио четири вреће брашна из задруге за опкладу, а потом од радости прескочио плот. Стојко приноси мајстору каменчине под руку некако лако као да се игра, иначе, цијели живот провео је крчећи и ограђујући долине и дубодолине по планини да посади кртоле или посије варећак јечма, и тако прехрани пуну кућу дјеце, јер неће посадити и посијати у пољу, не бој се, јер му отац није оставио циглу стопу зиратне земље, а како ће му је и оставити кад није ни његов отац оставио њему, зато гради и подиже камене бедеме око тих својих долиница да се не увале у кртолиште дивље свиње, ако се то

догоди, а догађало се, онда свеже боле са лица у некакав тврд чвор изнад очију, међу обрвама и тада седам дана не отвара уста не само да нешто поједе и попије него ни да каже циглу једну ријеч, тада му се обично и жена уклања са пута, јер ће је ни криву ни дужну млатнути оном његовом ручурдом која личи на рударску лопату Алије Сиротановића, као најжешћег душманина. Протомајстор зна да је и данас Стојко љут чини се да му сијева ватра из ноздрва као у оног змаја из народне приповијетке, кад плане неко ће изгорјети ко нарамак сламе. Стојко узима камен са Реџове гомиле причало се да су ту рођена браћа Стевановићи давно каменовали најмлађег брата који се потурчио и узео име Реџеп, те да су касније Турци на тој гомили посјекли браћу, као што се причало да је тај његов брат прешао на ислам ради неке младе буле. Овај податак ће касније ући у књигу професора Јефта Дедијера који је испитивао поријекло породица у Херцеговини, и јасно показати да нам је и љубав подметала ногу.

Па кад Стојко мајстору под руку доваља камену громаду исправи се и заузме неки витешки положај као да чика и позива на двобој цијели свијет, па ако треба и Господа, па још ако стоји у сјенци каквог дрвета толико личи на шумског медвједа као да га је медвјед правио, изгледа као звијер која се ухватила у кљусе па не зна шта ће са собом.

Кажу да само лукава лисица зна кад јој се ова жељезна справа састави и закључа око ноге, прегристи своју ногу и тако спасити главу као онај тесар Зломислица који је себи одсјекао лијеву шаку кад га је у Думачи ударио поскок. Ноћас ће му поново у сну дивље свиње проваљивати у кртолиште, не дају му мира ни у сну гдје се свако чељаде склања из овог несретног живоа. Јутрос му је црна мачка прешла преко пута, није то никаква мачка него комшиница Илинка која насрће на његову кућу, лаје и оговара његову жену, да је ухвати негдје у тијесну кланцу набио би јој главу

у земљу као налетници. Та је Илинка прва плънула и протомајстору у браду кад се почело шушкати да му је кћерка трудна. Посло би је на онај свијет па нек тамо лаје колико јој је год воља. Тешко је било на његовом лицу ухватити осмјех у ријетким приликама појави се на том лицу смијешак једва толико видљив као да је само један часак на то лице пала нека вечерња сјенка и одмах нестала.

Много прије него што се језеро поче пунити водом нестале протомајстор као да у земљу пропаде. Неки су говорили да мајстор негдје у свијету лежи на самртној постељи, други су опет говорили да је мајстор побјегао у Војводину тамо гдје нема камена, дај ти знај шта је од тога истина, само мајстора нема на бијели дан, био па га нема, само су дјеца на обали ријеке нашла његову фрулу. "Одњијела га вода", говорило се." Вода или вјетар, јер је био лаган ко сув јасиков лист. Нема штете давно је био затворио своје срце за све људе."

У моме сјећању и сада стоји, јасно га видим како сједи на једном обрађеном камену, бијел као миш који је преноћио у брашну јер није знао измаћи, руке су му биле испод њега, подвукао их испод бедара, тако да је изгледало да сам себе држи у нарамку. Нијем је, као што је нијем и онај камен на коме сједи. Ријетко је сједио, углавном је био на ногама, кад би се затекао у затвореној просторији на каквој конференцији никада не би сједио, него би се леђима наслонио на зид, једну би ногу савио у кољену као Вук Караџић, прилијепи стопало уза зид и тако увијек мало повијен напријед па се чинило не само да нема те ноге до кољена него да ће сваког часа побости нос у земљу. Или још тачније тада је мајстор изгледао као орао који се спрема да полети. Зна се да је неколико пута на њ потезао пиштољ Душан кад је градио спомен костурницу у Билећи.

Штета што Стојко није жив иначе би вам он кудикамо више испричао о протомајстору. Он једини зна како је протомајстор, кад је побјегао из куће једно вријеме

трчао као да га гони смрт, како је помишљао да скочи у ријеку и да са себе спере сву ту муку и животну прљавштину.....

Прије него што се пратомајстор вратио кући његова кћерка побјеже од куће и однесе женско дијете на рукама. Говоре да се у Београду удала за неког каменоресца.

Мирко-Ђавоља Мотик

...Сви нешто траже и нешто прижељкују, не траже само несретне Црногорке своју браћу и синове који изгубише на Сутјесци, не тумарају оне само по врлетима Маглића и Зелегоре и искуљају оглодане кости које су кише испрале и вјетрови исушили. Ко није слушао те јауке и лелеке по планинским врлетима Маглића и Зелегоре не зна шта је туга. Чује ли се то како куну и проклињу Саву Ковачевића? То је било вријеме тражења и трагања, многи тумарају и нешто траже, не тражи само Мирко закопано благо Херцеге Шћепана. Сестре траже браћу, мајке синове, вјеренице вјеренике, несретне Косовке дјевојке, траже и дједови унуке, црне удовице своје мужеве. Било је то вријеме трагања и посртања. Рецимо: Главна куварица у радничком ресторану Мађарица Ержика тражи свога бандоглавог Мађара, Емилија тражи миран кутак у коме ће се савити као уже на дну вреће и чекаати старост, Ремо тражи какво било женско да му се ували међу ноге, одборник тражи свједока који ће му посвједочити учешће у партизанима како би се докопао борачке пензије, и тако редом. Мирко Вучетић - Ђавоља Мотика, мотика, па још ђавоља, тридесет година тражи закопано благо Херцеге Шћепана. Е, онај који не зна како мирише земља нека само сједне или мине поред Мирка Вучетића, који час личи на мјесечара, кога је сова пробудила на крову, час опет на кртицу коју је

Крстан будаком избацио из земље, па је ошамутило сунце и дневна свјетлост, па као што никако из ваздуха у селу не излази мирис паљевине и тежак задах рана које се не замиривају, тако и Мирко носи са собом мирис земље, коју свакодневно копа и прекопава. Све је на њему било подређено томе, отуда је и његово кретање подсјећало на кретање ловачког пса, наиме као што пас њуши траг по земљи тако се могло чути како Мирко увлачи зрак у ноздрве, као да вјетар котрља стару крошњу. Наша баба каже да је кртица постала од човјека који се криво закleo па га Бог казнио и стрпао под земљу. Мирко толико доноси на гомилу ископане земље, са којом се рве цијели живот, да кад неко мине поред њега као да је прогазио кроз орање, уствари, као да је овога часа извађен из земље... Увијек му звече ексери у џеповима које му дају тесари, па је ли само сјео тури руку у џеп и пребира ексере, јер га тај хладни додир жељеза смирује, говори брзо тако да га је тешко пратити и никада не слуша шта онај други говори, али говори само о закопаном злату и ништа више. Кад га понесе та идеја као орла струјање ваздуха не зна стати и кажу да тада по цијели дан ништа нити једе нити пије. И не само да није заједно са својим укућанима, него као да не припада ни селу у коме се родио и из кога никада није излазио, није чак служио ни војску, пробуђени мјесечар ништа друго. Не придаје никакве важности наму и угледу који његова породица има у селу, која је како изгледа прва наложила ватру у Британику па ради тога увијек узимала себи за право домаћина у селу, Вучетићи су први пуштали бразду у пољу, први уносили косу у сјенокос, у њиховим рукама је углавном био барјак у процесији око цркве, и њихово се прво мљело у воденици, па ако би се догодило, као оне године када су за сеоског кнеза изабрали Илију Митровића, српског добровољца и солунског ратника, куку и наопако, ето дебелог разлога за свађу и међусобну омразу између Вучетића и Митровића. Ко се то усудио да иза својих леђа

метне кућу Вучетића? Мирко се није мијешао у те неспоразуме само нека га оставе да ради свој посао и тражи закопано благо Херцеге Шћепана, то и ништа више. Као онај цестар Ђеклић са Морина који је свако јутро својој лопати називао: добројутро, тако и Мирко често разговара са својим будаком. Понашао се као човјек за кога не само да нема мјеста у његовој породици и у његовом селу него на цијелој земаљској кугли, увијек је мало занесен и одсутан, то што се други с њим шегаче и збијају шалу на његов рачун њему ништа не смета, он гони по своме, заробљен је у своју опсјену и то му је довољно.

Нијесу више на овом свијету оне жене које су биле свједоци његовог доласка на овај свијет, а дошао у кошуљици и отворених очију, чак се једној од њих која га је примила на руке учинило да је тада новорођенче погледало некако дрско, јер би се опкларила, ставила руку у ватру, да се новорођенче окренуло и на једну и на другу страну да види ко га то дочекује. "Ђаво", помислила је кума док му је српом пресијецала пупак. Дошао је на овај свијет као трећи син у својих родитеља и само што је помилио о земљи одмах је ручицама прчкао и копао неке рупице у земљи. Кад је стао на ноге нико га никада није видио без будака у рукама, отуда су га сви звали Ђавоља Мотика. Нико га никада није зовнуо именом чак ни покојни поп Манојло Говедарица који је метнуо крст на њ, него сви: Ђавоља Мотика. На његовом лицу које је само унеколико повукло оштре и грубе црте предака, стајале су немирне очи које су некако пливале као кап уља на води. Не зна се колико је Ремо подерао опанака обигравајући око туђих прозора и сеоских чобаница, као што се не зна колико је Мирко промијенио будака.

Требало га је видјети кад се ували у један од тих својих "мајдана" и тада не само да нема времена да нешто каже него нема времена ни да човјека погледа, са трнокопом у рукама, обливен знојем, толико је био срастао са тим трнокопом као да је са њим дошао на овај свијет. Човјек,

трнокоп и земља као да су завезани у један тврди чвор, у неку тврду гуку напора и надања. Ако га је неко хтио ујести за срце само би рекао: "Хајде да још некога зајебемо." Можда су ову причу измислили сеоски докоњаци и сеоске барабе, али би Мирко тада плануо ко ватра. Ко зна је ли било све тако како се прича, а прича се како је Мирко у том своме копању и прекопавању, ко зна гдје и ко зна када, јер прича нема свједока који би стао иза ње, елем, прича се како је Мирко наишао на споменик на коме је било уклесано ово: "Боже, како сам давно легао и веле ту ми је лежати. Путниче, тако ти Господа Бога окрени ме." Мирко је подигао камену поклопницу, копао цијелу седмицу, па кад је напосок дошао до плоче на којој је стајао стећак, и кад је тешком муком преврнуо на другу страну, видио је на поклопници са доње стране уписано: "Сад ме лијепо врати да још некога зајебавамо." Ко зна је ли то уопште било тако како се прича, зна се само да нико није нашао тај гроб из приче, али је ова прича пратила Мирка цијели живот.

Био је ожењен неком нероткињом из Братача за којом је дошло најбогатије рухо које је икада дошло у Брштаник. Само је овако рухо из нашег села изнијела Нађова сестра. То рухо је било узрок жестоких свађа између њих двоје, јер Братачка никада није пропуштала прилику да каже: "Узми оно што сам ја донијела" или "Дај то моје", па кад би се Мирко окренуо по кући све је некако било њезино, и простирка и покривка. Тако је то трајало неколике године све док једном Мирко послјије жестоке свађе није све то рухо избацио на једну гомилу пред кућу и запалио, и као да је са тим рухом изгорјела и његова жена, остала је у кући као нека заборављена ствар, која више нема своју употребу, и која је чак тада изгубила и своје име па су је сви ословљавали Братачка. Само када би отворила уста и у њима један златан зуб укућани би се сјетили да је и она ту међу њима.

Тако су изгледа оба двоје били избачени на породично сметљиште, он је прекопавао земљу, а она мијењала ракијаве крпе којима је замотавала главу и шутила као египатска мумија, као да су заједно са њезиним рухом изгорјели и њезини снови.

Не зна се кад је Мирко почео копати и тражити Херцегово злато, био је још дјечак кад је неки Костић из Живња, који се неким послом затекао у Брштанику, па му невријеме није дало да се врати кући, причао о Херцегу Шћепану и његовој несрећи, о његовим синовима који су оцу радили о глави, један се, причао је тај Костић, наслањао на Млечане, други на Мађаре, а трећи ће довести Турке у Херцеговину и примити ислам, који ће се касније спомињати у турским документима као паша Ахмет Херцеговчић. Тада је младог Мирка тај старчић из Живња отровао, и већ тридесет и седам година Мирко прекопава градине, подиже старе плоче, врти и дуби земљу, и нада се како ће се једном отворити земља и показати му закопано благо Херцега Шћепана. То су они људи који су тврдо везани за своју идеју да их нимало нема изван те идеје, опсјенари и једноумци, па ти се чини кад би му неко извукао ту идеју испод нога да би се истог часа распао као паучина. А он је цијели живот прекопавао градине, подбрдице и ривоточине и тражио закопано благо Херцега Шћепана, само црни ђаво зна колико му се кошуља на леђима распало од зноја, и колико је насада трнокопа сломио и колико трнокопа промијенио, причало се како Циганин Топоран на Некудини на посебан начин кали његове трнокопе, неки су чак причали како их кали у мокрачи трудница или у мокрачи здребних кобила, јер му је то предложила нека врачара у Разићима која је скидала чини и учинке са људи, гатала и бајала. Иначе, тај Мирко је крупна и незграпна људескара, незграпно скројен и сашивен, тако да се чинило да је састављен од туђих дијелова тијела, као да Створитељ није стигао да га доради и завши како ваља, без оне fine дораде.

Није га било изван његовог убјеђења да ће једном ископати злато, мало се дружио са свијетом још мање причао и шта друго осим о закопаном благу. У његовом погледу било је нешто празно то је, уствари, био поглед који не види и поред тога што би гледао у човјека тај његов поглед никада се није, као код осталих људи, спустио равно на жива човјека. Био је мјера за нешто узалудно. Говорило се: "Кад Мирко нађе злато онда ће се удати Смиљка", а та Смиљка је уша у пету деценију живота. Знао је све приче које су говориле о закопаном благу. Био је тврдо убијеђен да је оно ту негдје, јер је несретни Херцег кад је бјежао испред Турака, које је водио његов најмлађи син, управо овдје растоварио мазге које су биле потковане тако да се по трагу чинило да караван није изишао из града него као да је ушао у град, јер су потковице на мазгама биле окренуте наопако. Све оне који су закопавали злато Херцег је одмах посјекао, а своме штитоноши који је руководио овим закопавањем извадио је језик, и тако је тајна осигурана. Знао је Мирко да на закопаном благу лежи змија и чува га, те да се оно не да видјети, додуше, бакарни казани полако испливавају из земље, чак је Мирко вјеровало да је истинита прича коју му је ђед причао како је један казан на Златишту толико испливао из земље да му се јасно види поклопац, али се злато крије, не да се видјети, јер га чува црни ђаво. Био је убијеђен да га само уочи љетног Светог Јована може видјети само дјевојка која се родила у кошуљици и која није ни у сну згријешила, а дај ти нађи такву која је и у мислима чиста. Редовно је обављао све оне обичаје који су били везани за овог свеца: увече би ударио сјекиру у пањ пред кућом и покрио је бијелом крпом то је био дио обреда који је редовно обављао да се додвори светом Јовану, а пошто је у народу стајала прича да се и свети Петар мало понапије, на Петровдан би се и он налио ко црна земља и кажу да сви они који умру тај дан иду равно у рај, јер свети Петар тада мало гледа свакоме кроз прсте, јер је и он мало више гуцнуо црног вина. Колико

је само пута у сну стајао пред отвореном Херцеговом ризницом и колико је само пута у рукама држао позлађено посуђе, златне токе и кондире, па кад би се пробудио, а што се морао будити, био је дозлабога зловољан и никакав. Отуда је говорио како се чељадету ништа добро ни лијепо не може догодити на јави него само у сну, па кад би некако могао да заспи и да се никада не пробуди и тако вјечно остане поред ископаног злата.

И као што Ремо, који се свако јутро буди са укрућеном жилом, тражи женско тијело да угаси своју ватру, тако и Мирко тражи закопано злато, ко зна хоће ли несретни Ремо икада метнути своју руку на врело женско тијело, било како било Мирко не нађе закопано Херцегово злато.

"Злато је у рукама, говорио му је у брк наш стриц, у чистим рукама, а твоје су прљаве и нечисте."

Како су му прљаве и зашто су му нечисте наш стриц никада није рекао, али је однекуд знао да је управо тај Мирко пред рат довео шверцере дувана из Пресјенице с ону страну Бјелашнице у своју кућу, нахранио их и напојио, а онда спремио туђе дијете у Крушевљане и пријавио их жандармима, који су их половили ко зечеве за вечером.

Знао је стриц Милан да Мирко има своје прсте у уклањању и закопавању лешева недужних људи које је ликвидирао ударни батаљон, знао исто тако добро као што је препознао кожни капут Ђока Скочајића, свога саборца и секретара партијског комитета, јер је Петар Драпшин посумњао у Ђокову оданост партизанском покрету. Тај Ђоко је био београдски Неимаревић начинио себи мјесто у којмитету. Наша стрина која је била родица Ђоку рекла је: "Ено на ономе кожног капута Ђока Скочајића."

"Шути, рекао је тада стриц, јади те убили, не играј се са мојом главом." Стриц је добро знао да свака жена зна сачувати тајну само онда кад јој није речено да је то тајна.

Мирко је сваку ријеч коју је чуо у свом животу о злату, "остављао у цеп", вјеровао је да закопано злато

једанпут годишње "гори" да се ноћу уочи светог љетњег Јована јасно виде два три пламичка, тачно у поноћ, па кад обори друга половина ноћи, злато гори. Колико би само пута ноћу сијевнуо са будаком у поље испод села, попео се на Градину која је сва била прекопана његовим рупетинама и мајданима.

Све нешто завирује, загледа пита и испитује, све би да чује и све да види, али од њега нешто да чујеш: хоћеш мајци, ни гдје је био ни шта је радио, шта је чуо или шта је видио, па чак и кад га је змија дохватила, хтио и то сакрити али му рука букну и помодри као чивит, па га једва доктор Бркљача спаси. Завлачио је руку у неку шугару и тражио Стеванов митраљез. Однекуд је знао да је Стеван из рата донио митраљез и да га није предао у станицу милиције. Ко зна је ли тражио митраљез или злато.

"Не звао се ја Мирко Вучетић ако га не нашао" говорио је док би се предвече враћао кући уморан и несретан, не да га земља, а ја сигурно знам да је оно ту неће, чујем ја њега, чујем." А не зна јадник да се закопано злато претвори у пепео оног момента кад га дотакне људска рука.

"Кад на врби роди грожђе" сасуо му је у лице наш стриц, али то није ни мало обезхрабрило Мирка, он гони по своме зато би увијек наш стриц кад га види са будаком на рамену како се враћа из тог његовог "злато копао" обавезно напоменуо: "Нема коња, што не роди мајка."

Копео је Мирко у току рата и по Јеловцима цијело једно љето и ту су га ухватили Талијани који су одмах видјели да се ради о занешеном човјеку и пустили. И тамо га је одвела једна прича, јер му је неко причао како је својим очима гледао како миш из једне камене пукотине у прољеће износи по један златник на сунце да га сунце обиђе па га поново врати на своје мјесто а донесе други. Колико је само тражио то мјесто и ту пукотину, гдје се све завлачио и завиривао ризикујући да га удари змија, па све узалуд. Сам и остављен као мамац у мишоловци, како је залазио у године

све се више зазиђивао тим својим сном, и ако ишта има лијепо у његовом животу онда је то сан, па кад се пробуди из тог сна и још чује како муче у појати затворена крава, коју су јутрос оставили, јер тражи бика, савије му се око срца нека мучнина која га гони на повраћање.

"Шта би било да га нађеш, као што га нећеш никада наћи, задиркивао га је наш стриц, морао би дати двије трећине за откуп?"

"Дао бих им курац мој."

"Дао би дао Миркане, не би они тебе ни питали", не престаје стриц да га барка, једино га он зове именом нико други у селу, јер га је толико био поклопио тај његов надимак да му тврдо није знао крштено име ни поп који је на њ метнуо крст на крштењу.

"Е, виђећемо....."

"Немаш ти шта гледати, све је виђено."

Па кад би му још неко рекао како закопано благо има ноге и како бјежи испред оних који га траже, плануо би ко ватра и напао тога паметњаковића да му очи извади. Разгулио би од саговорника са тврдом надом у срцу, са том надом ће и вечерас лећи у кревет, навући стари губер преко главе и ушушкати се, ништа му не смета што из губера удара жесток мирис херцеговачке шкије и мушког зноја, јер зна да ће у сну видјети Херцеговачко злато. Губер доноси и на коњски зној, јер га често ујутру пребаци преко коња, ако често служи и као коњски покровац. Тако се у Брштанику мијешају и мириси, они тешки сеоски мириси стајског ђубрива са мирисима љета које дозријева, као, уосталом што се мијешају јужни и сјеверни вјетрови и као што се мијешају пјесме и тужбалице. Па кад, рецимо, Стеван уђе у апотеку да жени узме лијекове млада апотекарка зачепи нос, а потом дуго кише. Губер је остао на плоту кад су усташе запалили село, још му се покојни отац с њим покривао и оставио мирис свога тијела у њему. Тада му се учини да у мраку нешто плази и вуче се, повлачи се испод кревета, то је

вјероватно она змија покућница која се сваку ноћ увлачи у кућу или му то можда Господ шаље неке тајне поруке и орјентире гдје ће сјутра копати и превртати старе темеље. Колико је пута само ноћу у сну држао пуне руке жутих дуката, па кад би се пробудио лијепо му криво што сан није потрајао до краја његовог овоземаљског вијека.

Док је био млађи браћа су га сметала са тог узалудног посла, али он није слушао њихове приче, а потље су дигли руке од њега и више нико од њега није очекивао да уради какав други посао као остали људи. Па ако видите какав јазмак на Лијешћу или на Кобачеву можете бити сигурни да је то Мирко тражио Херцегово благо. Копао је и затрпавао, поново копао и поново затрпавао, све док га није затрпала земља која се унутра обурвала у једном од тих његових налазишта, које је народ звао златокопима, гдје и данас даниле стоје његове кости, јер се на несретника сурвало поткопано брдо земље и камена. То је био повод за причања и нагађања, причало се и овако и онако, али су у једном све те приче биле једнаке јер се вјеровало да је напоскон Мирко нашао закопано благо, неки су тврдили како је ушао у земљу седамнаест метара, и да га је удавио господар блага кад је Мирко пружио руку да узме само један дукат, по другима није то никакав господар блага него огромна змија која неколико стотина година лежи на закопаном благу и чува га па је тако прогутала и Мирка као врапца. Касније се причало да он уствари није тражио злато Херцега Шћепана него кости свога оца кога су 1917. године убили шуцкори и стрпали у неку јаветину.

Треба рећи да је Мирко цијели живот постио, причало се како му је нека испосница из једног од оних седам манастира из Кабларске клисуре давно наредила да може мрсити само Велики петак и Бадњи дан, а да цијелу годину мора постити тврди пост, што је Мирко и радио. Неки су причали како му је то дошапнуо црни ђаво, јер се добро зна да се од страха пости Велики петак и Бадњи дан.

Обично око сваког десетог у мјесецу, кад на радилиште бане благајник с пуном торбом пара да дијели плате, тај благајник опет зна свој посао тако да му свака исплата донесе најмање још по једну његову плату, јер дуго тражи ситнину по својој торби тако да радник изгуби стрпљење и одмахне руком или још чешће благајник каже како нема ситнине и како га они у банци не разумију. Тада у Брштаник навали "шупљи батаљон", бјелосвјетске фитмије и фаћкалице - пичкодаванице, рададајке, женско шарено друштво оних које је живот гурнуо под пут, има међу њима и младих дјевојака које су тек стале на несигурну даску лагодног живота, али има и оних старијих које добро памте младе краљевске официре, уштиркане и намирисане државне службенике, жандаре који су увијек заударали на бијели лук и жестока пића, и наравно младе и голобраде војнике, које је позобао рат.

Тада радилиште плане ко ватра, више се пије, свађа и туче, више се троши и расипа, тада и стари Никола, ноћни чувар извуче своју кесу са новцем из њедара и троши, иначе је циција и стокамен, па се чини да би лакше потегао срце из груди него новчаник, али кад на радилиште груну ове даме и Никола се некако исправи, и ако има гуту на леђима од рођења, и укочи ко аустријски каплар. Креше тада мушким погледом и само негдје на крају мушких и његованих бркова стоји нешто као једва видљиви смијешак.

Најстарија међу тим женама је Кореја коју зову Стара, педесет јој је и неколико, и ако увијек каже да је десет година млађа, крупна и стасита жена, чак се причало како је једно вријеме накратко била законита жена неког банкарског службеника, па кад је једанпут свога мужа затекла на гомили са кућном помоћницом, преврнула лист и пошла с руке на руку. "Извадила сам му, говорила је, бели трн из ока. "Ова жена као да држи све послове "шупљег батаљона" у својим рукама, њезина се игра игра и њезина се пјесма пјева, и, углавном, остале дјевојке су је слушале као

мајку. Било је: "како каже Стара" или "питај Стару", а стара је непогрешиво знала навике муштерија, знала је ко је од њих циција и стокамен, а ко шире и отворене руке, ко је у стању да извади гуту пара на кревет па узми дјевојко колико ти драго. Знала је ко новчаник вади тако тешко као да га гули из срца. Зна се да је управо она отворила Николину камену руку. "Ти си, Никола, рекла је тада давно острмокурио, па коме несретниче чуваш паре?" Стара је знала за кога од муштерија вриједи вересија, као што је знала кога од радника на вересију не би пустила ни да уђе у бараку. И, ето, управо та Кореја је однекуд знала толико необичних прича о закопаном злату не само Херцега Шћепана него и о закопаном злату краља Петра, тако да је Мирко слушао отворених уста као што слуша мало дијете необичну бајку.

Био је јунски дан као овај данас, недјеља, радилиште је мировало, па и ако је сунце било искочило на тврди гребен Зимомора, и покупило јутарњу росу, у селу је све спавало. Они млађи су сањали ноћашњу лумперајку и уживање, а они старији које би преко ноћи мучиле костобоље и који би тек пред зору "мртвима воду однијели", спавали су тврдим сном уморних људи. То су они тврди јутарњи снови болесника, када обично бол умине и тијело се напokon смири и пропадне у дубок бунар сна. Чак спавају и ноћни чувари, сви осим ковача Гојка Мањака чији се чекић чује од ране зоре. Гојко не пије него саљева, за њ се говорило да пије све осим воде, спава врло мало и буди се рано, тако да се никада није догодило да није на вријеме у ковачници подложио ватру, распирио угаљ и отворио посао. Лијегао је кад лијежу и кокоши, а будио се кад се буде пијевци. Па и јутрос се чује како његов чекић дроби у ситне комадиће стакло јунског дана. То јутро се Мирко није вратио са Кобачева. Неће се више ни вратити.

Оде и Парган

"Ето, оде и Парган", рече то јутро у нашој кући Јагош, али некако важно као да само он сигурно зна да нас све Господ држи у својим рукама, па кад Господу падне на памет, пометне овога овдје онога ондје. "Ничија није до зоре горјела", рекао је тада наш стриц. И заиста оде и капетан Парган, а остаде Пилипов магарац Ђорем, додуше без јаја и богме паде и иње по њему. Зар није мало необично име за ту несретну животињу? међутим, добро се знало како је магарац добио име, тако се, наиме, презивао Пилипов зет, који је пунца Пилипа ишамарао као најамника и отео му из куће најмлађу кћерку. Пилипова кћерка више никада није прекорачила родитељски праг, али је пунац магарцу дао зетово име, тако да се сваки дан то име редовно спомиње у Пилиповој кући, кад треба магаре извести и припети, кад га треба напојити, натоварити или отоварити.

Остаде и капетанова збирка оружја које је скупљао десет година, од онда кад је у свога газде гдје је изучавао ременарски занат здипио неку стару кратку пушку кремењачу и побјегао са заната у партизане. Они који су имали прилику да завире у његову собу касније су причали како по зидовима у капетановој соби висе старе ствари, углавном оружје: једна крива османлијска сабља, два средњовјековна мача какве је опасивао нико други но Стеван Лазаревић, у оној чувеној бици код Анкаре, ту су и

сабље и ножеви светих ратника, причало се како је један од тих ножева плаћен сувим златом, наиме те ножеве је израђивао надалеко чувени ковач у Фочи и сваки је плаћен тако што би на један тас теразија метнули нож, а на други дотурали златни новац док се теразије не би поравнале, ту је чак био и један черкешки кинџал, који је капетану дао неки пијани Козак за флашу црногорске препеченице, кад су јединице генерала Жданова у октобру 1944. године ушле у Београд, ту је и неколико призренских ножева, старе кубуре кременаче, острагуше, берданке, ливори који су израђивани у истој њемачкој фабрици у коме је начињен пиштољ Гаврила Принципа, и ливор Богдана Жерајића, све врсте пушака и нови руски аутомати па чак и једна индијанска сјекира томаховка, коју је капетан у Љубомиру узео од неког повратника из Америке, Бокића неког. То му је био сав кућни намјештај са једним јединим креветом и једном столицом поред њега. Ко зна гдје је све капетан налазио ово оружје и колико је дуго састављао ову своју колекцију, која ће касније неко вријеме бити изложена у Музеју револуције као оружје са којим је начињена нова држава. Као на неком отпаду.

Чију главу његова жељезна рука није држала под водом да изнуди признање, не зна како црни ђаво зна да људски живот доведе на ону танку линију раздвајања смрти и живота, обично би докопао осумњиченог за врат, као штене, гурну му главу у воду и непогрешиво га држао под водом толико да жртва својим очима види смрт, а онда би га поново враћао међу живе и настављао ислеђивање.

Парган је вјеровоа да је његов пут пут праведника и да све што ради ради како треба, служи својој народној држави без остатка. Синоћ је заночио као капетан Удбе, а ноћас ће ући у ноћ као сужањ - народни бандит и издајник. Није могао ни сањати да су његови другови из рата дошли да му метну лисице на руке. Лежао је још у кревету, будан кад су га изненада притисли и разоружали као што су

низамима под командом потурченог пољског грофа Илинског притисли херцеговачког везира прије стотину година у његовом Конаку у Мостару.

Ако је вјеровати Иву Типурићу из Прислона, а нема ни једног јединог разлога да му не вјерујемо јер он никада није испречао нешто што није својим очима видио. Како се и зашто затекао ту ноћ у касарни у Крушевљанима ко то зна, углавном његова је прича изгледала овако:

"Патрола која је дошла одозго притисла га је на спавању тако да није стигао да извуче аутомат испод јастука."

"Шта је ово другови" питао је док су му стављали лисице на руке.

"Наређење", само је рекао један од њих.

"Какво наређење.... Ко је наредио сунце вам криво јебем.... Ко ће мене везати?"

Момци су били ниједи као анђели смрти. Кад један од њих потегну лисице да му стави на руке тек онда видје да капетан нема на лијевој руци шаке, и врати лисице за опасач. Онда му свезаше ноге, вјешто као да их је томе учио Ђулбо Чагаљ.

Да се црни ђаво изуо у Брштанику мање би се сељани изненадили и запрепастили него кад је неко донио глас у село да су одвели и капетана Удбе друга Паргана.

"Зло рађење, готово суђење", рекао је наш ђед, у криво се коло ухватила та злица.... Лијао па долијао. Отишли су многи. И у једном моменту ђеду би жао људи на овом свијету јер је био сигуран да ће овај капетан и тамо радити зло и наопако, овдје је смрт сијао десетак година, а тамо ће цијелу вјечност. А замислите како би се тек капетан изненадио да је могао прије двије године завирити у књиге живих и мртвих, које на овом свијету води свети Петар гдје је стајало записано да ће на овом свијету остати још само једну годину, једанаест мјесеци и тринест дана, толико му је свети Петар оставио да на овом свијету положи рачуне, јер

како је могао и помислити да ће доћи неки нови вјетрови који ће и њега однијети тамо гдје је капетан многе послао.

Много година касније један бивши партизански официр, који је писао биографију народног хероја Пера Илића Драпшина, на основу извјештаја и депеша, записао је да је иначе крајње неповјерљиви Драпшин имао неограничено повјерење у капетана Паргана, у тим извјештајима ће наћи и капетаново конспиративно име Шкене. Додуше биограф се мучио да одгонетне шта значи ова ријеч и одакле је узета, али узалуд. И сам биограф се изненадио како је крвав траг Драпшин остављао иза себе, какав траг? ријеку кви. Зна се да је управо капетанова мисао, коју је додуше раније казао црвени поп Милун Никић Мирон, иначе Парганов блиски рођак по мајчиној линији, стигла у уши врховног команданта и која је записана у једном извјештају да треба тући четнике свим расположивим средствима, "па чак и метлом којом куће метете." Обадвојицу су, и попа Мирона и капетана Паргана, тада билећански четници Милоша Куреша били ставили под крваво слово "З". Заклати. Црвеног попа Мирона су, замислите, касније стријељали партизани Друге личке ударне бригаде. Остало је забиљежено да је Мирон раширених руку дочекао команданта Друге личке бригаде, па кад га је политички комесар те бригаде упитао: "Одакле си, попе?" "Ја сам, другови, калуђер Милун Никић Мирон из херцеговачког села Врањске." Комесар га је прекинуо: "Завежи, пасји сине, какви смо ти ми другови?" и наредио да попа прислоне уза зид. Довољан је био само један метак, али је остала ова мисао, како треба четнике тући свим расположивим средствима па чак и метлом, на коју ће у своји истраживањима наићи и Владимир Дедијер, биограф врховног команданта. Милун Никић је давно заборављен, чак га се није могао сјетити ни политички комесар Друге личке бригаде, а некако у исто вријеме и Миронов саборац Парган је изгубио лијеву руку на Вилића гувну код Прозора.

Ћелија у коју су спрцали капетана Паргана била је без прозора, сва некако закапијана и затворена, да му се чинио да одавде не може изаћи ни људска мисао, а камоли жив човјек. То је била иста она ћелија у којој је неко вријеме чамио Чедо Милић и у којој се недавно објесио Васкрсије Вучетић.

"Грешка, другови грешка, знате ли ви ко сам ја? Нијесам ја тамо неки луди калуђер, објаснићу, а шта ту има да се објашњава, зар се нијесу сломили објашњавајући и сви они које је он приводио и саслушавао? Е, мој луди капетане, другачије се уста отварају кад наређујеш, а другачије кад слушаш, другачије се објашњава кад се човјек нађе с ону страну браве. Мој капетане сада је твоја ријеч мртва као мртва птица. Не може да схвати то он који је циједио мајчино млијеко из својих жртава, и који је знао да изнуди признање какво му је одговарало, сада се нашао с друге стране. Знало се да је у његовом ислеђивању било нешто језовито, неки ледени мир, тако да су жртве често мислиле да овај капетан уопште није жив човјек као други него неко зло у људском лицу, прерушени ђаво, ништа друго. Никада није падао у ватру, никада да повиси глас, да опсује, него кад би довели жртву преда њ, он би се поздравио са њом као са старим познаником или чак пријатељем, а онда би забио главу у некакве папире пред собом, и слушао, слушао и само слушао без ријечи, миран као да је глув, па да једним покретом или ријечи стави до знања да се у њему гомила и кваса бијес, а то никако. Жртва би стајала тако пред њим по цијелу ноћ, а онда би, кад се дијели ноћ и дан, позвао стражара и рекао "Води ТО.

Парган је добро познавао двије врсте људи. Једни су били они који одмах проговоре и причају и оно што знају и оно што не знају и тако се заплићу у кучине које ни сами нијесу у стању размрсити. Други су били грађени од другачијег материјала, обично они који су били ситнијег раста и тјелесно лакши, е то су дубровачка врата, ту је

требало много више умјешности, више батина и пребијања па се често догађало да ти однесу у земљу своју тајну, а капетан је био потпуно сигуран да носе на души оно што су му доушници рекли. Мајор Пувача је био чврсто убијеђен да би у његовим рукама проговорила и египатска мумија, зато му је давао на обраду теже случајеве и слао га тамо гдје је најтврђе, у ватру.

Сада се у хелији сјећа неког Радојичића, четничког јатака, који је свезан скочио у ријеку Заломку у зиму 1942. године и однио лисице на модрим рукама и још увијек у његовим ушима звоне Радојичићеве ријечи, "Ухвати ме за курац капетане".

Капетан који је био вјеран Партији без остатка као керче, који је Бога погазио и који је био готов сваког тренутка да да живот за партију, "нема погађања са партијским задацима", говорио је. Кад би неко споменуо Бога, плануо би ко ватра. "Бог, какав Бог и трице, да је такав каквог га попови приказују зар би начинио овакав свијет пун гадлука, у коме се све живо коље и међусобно сатире и уништава." Ни у сну није могао помислити да ће пасти и његова звијезда. Најмање се овоме надао, чак је у једном моменту помислио да неко са њим збија шалу, највјероватније мајор Пувача, човјек који се знао често нашалити и који му је прољетос рекао да је мушки радио и да је боље од свих осталих напунио затвор народним непријатељима: "Нема више мјеста ни тамо", рекао је, зато је помислио да је ово само неслана шала па и кад су га спутали као живинче, у име народа, и угурали га у "марицу" као купљено јуне, и тада је мислио да је то нека маскара.

Сада се сјећа како је младог поручника питао "Шта је ово другови?" Поручник ништа не одговори, а онда један од њих, голобрадо момче са неким тврдим изразом на лицу, само рече: "Напокон." Та га ријеч пресијече, шта напокон сунце ти крваво јебем, нијесу ме ваљда метнули у исту врећу са државним непријатељима? и осјети снажну потребу да се

раскриви: "Живио друг Тито", али шта ови жутокљунци знају шта су партијски задаци? А онда се нагло исправи и заузео став свога команданта из Ударног батаљона, као да је заборавио гдје се налази и да га чека дуг и напоран пут са кога се никада неће вратити.

"Требао сам пуцати себи у уста као што је урадио друг Драпшин, а не да ме ова гамад вуче и гази као задњу крпу, и затвара, а можда је ово нека забуна која ће се разјаснити, па ћу тек онда јебати мајчину матер Гојку Граховцу који ме овдје спрцао", мисли капетан. Ноћас је цијелу ноћ слушао крикове и јауке у хелији поред његове, то је Мијо Мрковић ислеђивао свога стрица Јоксима, предсједника среза, болешљива и стара човјека, који је сједио за истим столом са Ђуром Пуцаром. "Ваљда ће овај неспоразум разријешити његов ратни командант друг Владо Шегрт, неће Владо дозволити да му најбољи борци чаме у затвору." Уз пут га је тукао Гојко који му је до јуче био вјеран као пашче, обори га кундаком на земљу, а онда га ногама диже "Дужи се, вели, бандо стаљинистичка, јебо ти он матер, а ти њему." "Видјећемо на крају ко ће коме јебати матер?" мисли Парган. Познаје добро Јоксима, болешљива и нервозна педесетогодишњака, предратног ливца у зеничкој жељезари, ратног политичког комесара и човјека од мјере. "Знам ја да је ово неки неспоразум. Кад би му сад ко дотурио оловку написао би писмо никоме другоме до Ђуру Пуцару Старом, јер он најбоље зна ко је капетан Парган." Кад би сад неко могао да уђе у његове мисли тамо би затекао неки чудни кошмар, јер у таквим моментима човјек посегне и за оним добро чуваним и добро скривеним садржајима у своје срцу. Мислио је: па и мисли су му некако поцијепане и разасуте, нестало је оне жељезне логике и свега онога што га је чинило тим што је био.

"Сада им је важно ко су му родитељи, мисли капетан, мајка ми није проститутка коју је мој отац сезонски радник покупио из неке јавне куће у Суботици, како су ме олајавали

док сам био дјечак, чак се причало како је мој отац том приликом зарио нож у груди власнику те јавне куће и побјегао са мојом будућом мајком. То није тачно нити је моја другарица мајка била проститутка ни мој друг отац коњокрадица и коцкар, напротив, мој отац је био сеоски бирташ, а мајка сестрична попадије Сидоније. Није тачно ни то да ме направио сеоски нотар који је уствари био неки далеки рођак мојој мајци и који је редовно навраћао у нашу кућу и онда кад је отац био жив и последице, нотар је по цијелу ноћ играо карата у нашој биртији. Оца је ударила кап за шанком, само се скљоко иза шанка као претурена врећа, мајка је његов леш у кући држала цијелу седмицу и с њим разговарала све док није почео заударати и онда су дошли жандари и отац је одмах сахрањен отворених очију. Мајка је непрестано разговарала са мртвацем све док неко није читав случај пријавио и дошли су жандари и наредили јој да га одмах мора сахранити, што је и учињено на брзу руку. Моја мајка се утопила у Морачи кад се претурио чамац који је возио пијани нотар и тако се утопила и она и он. Иза нотара је остало седмеро сирочади и јетроболна жена. Мене је одгојила и на ноге подигла баба, која је сва била зарасла у сало као крмача и која је имала зле и ситне очи, као двије незреле дрењине, тешка и болесна жена, која је вјеровала да сам ја узрок свих њезиних несрећа, и тукла ме на смрт, као што ме сад туку ови ислѣдници, од којих један личи на моју покојну бабу као да јој је рођени син. Ја сам задуго мокрио у кревет ноћу све док ми неки лијек није донијела бабина сестра, једна сува и весела старица, удовица која није имала дјеце. Није тачно ни оно што је писао политички комесар друг Максим да сам полуписмен, не знам шта је он тим хтио рећи, али је истина да сам завршио четири разреда основне школе, додуше, нијесам био ни најбољи ни најгори, него онако осредњи ђак. Тачно је да нијесам завршио ременарски занат како стоји у мом досијеу, јер сам са заната побјегао након једну годину и три мјесеца. а што сам побјегао? Газда

ме млавио кожним ремењем по глави као непослушна коња, тако да ме и данас бриде образи од тога, тукао ме душмански као да ме ухватио на својој жени. Није тачно ни да ме газда најурио јер сам га поткрадао, нијесам био од те пређе." Све му се то сада врти у глави.

"Крив сам утолико што је за ме партија била све, и родитељи, и кућа и окућница, и једини пут у животу, па кад је Партија стављала преда ме задатке то је за ме била част и велико признање, да сам судио и пресуђивао по кратком поступку јесам, а како другачије са бандом." Тако капетан мисли, и мисао му се врти на његовог замјеника поручника Маузера.

Тај поручник је такође млад човјек, једва да је имао тридесетак година, изгледао је доста мађи, као дјечак или чак као дјевојчица, за њим је ишла прича како је у рату био суров и немилосрдан нарочито према предратним трговцима, учитељима и поповима, због неких грешака два су му пута скидали чинове. Два пута је рањен и оба пута с леђа, шушкало се како су на њ пуцали његови саборци, те како је поручник у некој родбинској вези са Милованом Ђиласом. Ко зна колико је поручник кумовао затварању капетана Паргана?

"Не сједи више онај целат у Крушевљанима" рекао је неко сјутрадан, па као што то обично бива сада су проговорили они којима су уста била запечаћена леденим страхом, и тек се тада знало колико уствари сељани знају о капетану Паргану. Неко се чак сјетио и оне језовите приче коју је причао онај Бабић из Пиве, како је овај Парган везивао гола гоцата свога ујака за мравињак, како га је намазао медом, и како су тога несретника разлијели мрави. Пивљанин је причао: "Нагледао сам се бели свакаква зла и грдила у своме вијеку, али кад сам видио својим очима костур Паргановог ујака то је нешто што се не може испричати. Кости су бие тако сјајне као да су од стакла, чак су се сјајкале на сунцу као леденице."

Тако се у Брштанику помало отварала биографија човјека који је три године сијао страх у овом крају. Тачно је било да је изучавао ременарски занат у Подгорици и да је рано побјегао у партизане, здипио је у газде неку стару пушку и разгулио. Додуше, по Подгорици се говорило кад су старог ременара нашли убијеног у својој радњи да то нико други није учинио но његов одбјегли шегрт, јер то му је била уписница у партизане. Као и сви фанатици и он је био до краја одан комунистичкој идеологији, извршавао је наређења, али је често знао да учини нешто и на своју руку. Не зна се какве су то биле грешке, али се зна да су га два пута његови другови осуђивали, јесте, два пута му узимали чинове и враћали. Та зар он први није плуноу у браду попу Перишићу у Вилусима? Сада је у хелији имао времена да прави свој животни биланс, да сабире и одузима:

"У току рата сам рањен два пута и то једанпут у Румбоцима код Прозора тада сам остао без руке и ока, а други пут ме ранио неки метак који је прошао поред срца и поцијепало ми срчану марамицу, био је то један од оних метака луталица за које се никада није утврдило ни одакле долази ни ко га је испалио, било је то у неком селу код Зиданог Моста у Словенији, Њемачка је потписала капитулацију, тада се шапутало да ме то гађао један од наших, али тада нијесмо имали времена ни за какву истрагу, ја сам завршио у болници, а шта је с њим било ко то зна. Жалосно је да се сада размећу људи ранама по пркну, стрефило их у бјежању. Јесам ли се ја за ово борио, мајку вам крваву јебем, да ми овај слинави иследник каже: "Ни ријечи више, говори само кад ти ја дам ријеч." Он да ми да, био је у ћаћиним мудима кад сам ја био активиста, кад сам ја разносио комунистичке летке по Подгорици."

Зна он ко би га сада извадио одавде, његов ратни командант Петар Драпшин. Види га сада јасно, његово ситно тијело и немирне нервозне руке, види и његов велики пиштољ "Маузер Вестингер, футролу никада није

закопчавао". Овим пиштољем је укокан краљ у Марсеју" хвалио се Драпшин. Капетан сада види јасно - боље него икада - свога команданта како нервозно пуца у поручника Крста Ђерића, невесињског змаја који је зауставио усташку бојну на Хргуду и убио усташког часника Мија Бабића. "Мијо Бабић, вођа од усташа на Хргуду паде од бомбаша." Сјећа се добро да је тада Крсто питао: "Зар сам ја ово заслужио? и да му је Петар одговорио метком у чело.

Нико се тада није смислио да младом поручнику Ђерићу затвори очи у Раковском кланцу на Трусини. Очевици су причали како је Крсто, прије смрти, скинуо са руке прстен и извадио из џепа сат и дао их Ненаду Васићу: "Дај ово мојима, молим те", рекао је млади поручник, Васић је послје носио на руци Крстов златни прстен, а у џепу сат, који је кажу стао онда када су Васића повели на Голи оток, па и поред тога тај сат још увијек два пута у току дана показује тачно вријеме.

Зар би Драпшин дозволио да га сад ова рђа затвара, али и он није међу живима. Да је сад жив покојни Илић курац би се они овако понашали, нијесам ја народни херој Калта из Чапљине који је сва своја ратна одликовања и медаље свезао пашчету око врата, па тако одликовано пашче сијева око са орденима око врата, а Калта чами у затвору.

Сада се капетан сјећа, јасно се сјећа, кад је последњи пут срео Драпшина у Пустољанима почетком 1942. године, било је то послје оног покоља у Љубомиру. Комесар је био у грубом сукненом одијелу тврдо опасан и утегнут, са руским аутоматом у рукама, који је лакше потезао него ријеч, нарочито лијепу ријеч. Право је чудо како је овај шпански борац избацио из свога рјечника све оне топле и помирљиве ријечи, и како је вјешто руковао оним тврдим, пријетећим ријечима. Тада га је Драпшин упитао:

"Шта радиш ти, друже Парган?"

"Кољем четнике, друже Драпшин", одговорио је тада.

"Кољи, кољи само кољи." И потапшао га је по рамену у знак одобравања, као што се награђује послушно ловачко пашче.

А онда је Драпшин додао: "Остави нешто и оном горе", упирући подигнутим руским аутоматом у небо. Од тада је Парган у свако доба био готов да потегне оружје и на Господа бога.

"Да је сад жив покојни Петар, курац би се мој они овако понашали, постријељао би их све као бијесну пашчад, зар мене да помијешају и ставе у исти џак са народним непријатељима, да ми се сад у лице смију оне гњиде? Јесу ли ово дунули неки нови вјетрови који су одували многе револуционаре, копа ли се то гроб новој држави коју је он стварао". Понекад би се у његовом сјећању појавио жижак кајања, колико је само својх другова, пролетера послао с ону страну браве. Та зар му Мајо Бабић, док га је ислеђивао, није дрско рекао: "Доћи ћеш и ти капетане за мном, јамчим ти животом."

Капетан се очито прерачунао, није несретник знао да више никада неће видјети Крушевљане. Причало се да му је на светом Гргуру неки затвореник размрскао лобању жељезном шипком, просуо му мозак по врелом камену, који су купили галебови и кријештали, никад се није утврдило ко му је размрскао лобању, највјероватније један од оних које је капетан Парган некада ислеђивао и газио у истрази прије неколико година.

Касније када је Парган био само број седам хиљада осамсто двадесет и седам, осумњичен као руски шпијун и непријатељ у кога су у мостарском затвору трпали шакама со, а онда налијевали водом, а у сарајевском затвору су му држали главу по шест сати у кибли, и који се вјероватно тада, сломљен и испребијан, налазио у оној познатој композицији која је државне непријатеље транспортовала из Сарајева до Бакра.

Касније се Јагош присјетио једног детаља који је најавио капетаново страдање, наиме, неко је Јагоша пријавио да је на изборима пјевао: "Изиђимо на изборе не море нам бити горе", додуше није као Пеко дао глас краљу Петру, али је пјевао. Кад су га увече привели капетан је сједио за грубо истесаним стоом, на столу велики револвер, комад сланине и нож. Једна мува говнара час би слетела на ону сланину час капетану на нос, а ко зна по каквим је говнима падала, пошто је неколико пута покушао да је убије на своме лицу, мува се вјешто варакала па кад паде на сланину капетан потегну оном тврдом ручурином и спљеска је на стоу. Јагошу се тада учинило да капетан није сам и да га изнутра нешто једе и поткопава. И он ће несретник окончати свој тамни живот на Голом отоку тамо гдје је спремио многе. Посљедњи пут је Парган виђен на степеницама у "Великој жици". Иследник Анте Раштегорац који га је саслушавао у свој нотес је забиљежио и ово: "Потпуно отворен за сарадњу. Искрен и ништа није прећутао. Ваљда му се учинило да је мало што је рекао па ето га сваки час код мене. "Шта је сад? питам. Заборавио сам прошли пут једно име. Милена. Која Милена? Милена, моја сесра. И она је била у кући кад сам слушао Радио Москву."

Оде капетан, само никада из Брштаника неће отићи његов начин мучења и изнуђивања признања. Како је ревносно скупљао оружје тако ће неке методе његовог ислеђивања остати упамћене као онда кад је одвео Стевана са свадбе Гојка Жерајића, најприје је несретном Стевану напријед спучио лисице око рука, а онда је кратком кајасом те лисице везао себи око лијеве чизме, тако да је Стеван као керче које иде за газдом четвероношке ишао за њим са главом пободеном у земљу и тако га одвео преко цијелог поља у Крушевљане. Капетан је иначе имао обичај да осумњичене привезује што ниже па би тада човјек личио на домаћу животињу која је одвојена из тора и на коју ће кидисати касапски нож, као онај наш пијевац што му је

стрина одрубилa главу или као теле које је заклано да се Андријини укопници набокају лешо телетине. Колико је само тада несретни Стеван личио на Пилиповог магарца.

Стеван се четвероношке вукао за капетаном, само су му у лијевом џепу звечали ексери, дао му мајстор Милош на радилишту шаку ексера који сада звече како Стеван пуже за капетаном. У неко доба капетан се окренуо:

"Што ти то звони у џеповима?"

"Ексери."

"Какви ексери?"

"Дадоше ми на радилишту тарабе да начиним."

Сјећао се сада у притвору капетан и тога необичног догађаја и никако да скине Стеванов поглед са себе, па као да и сада стоји тај поглед на њему, није то био Стеванов поглед који је стајао пред револверском цијеви, није то био ни поглед скршена и изломљена човјека, било је то нешто страшније, уствари поглед звијери која се ухватила у ступицу. Сада кад је и сам јадан и немоћан и кад његов живот други држи у својим рукама тај поглед га пече као жеравица. Сада кад његов живот није ништа друго до малокрвна свијећа која догоријева у туђим рукама и коју сваког часа може утрнути најмањи покрет ваздуха, јасно чује како живот затвара врата за њим.

Из другого угла

Говорим мачки

...Нека ова прича отвори серију казивања једином живом створу који је имао разумијевања и снаге да ме саслуша, иначе људи немају времена за ме и моје приче. Нисам могао да ћутим, а, богме, ни да говорим, кад ћутим таложу се у мени чемер, опет кад говорим пече ме свака ријеч ко жеравица. Отварају се онда у моме животу неке ране и пукотине као што су се десет година отварале ране по тијелу солунског добровољца Максима Шћепановог. Причају да је Максиму српски патријарх Варнава пољубио руку умјесто он њему.

Ако је икада људско срце потпуно празно онда је то послуже рата кад га страх потпуно испразни. У часовима чамотиње, послуже ратне изгубљености, своје сам срце отварао мачки Нади, којој нисам случајно дао баш ово име, јер, кажу, да нада потоња умире у човјеку, па било да је писана великим или малим словом. Нада је нада. Није то била једна од оних прсатих и гологузих мачака које нас гледају са страница модних журнала, била је то обична мачка. Дакле:

Моја мачка Нада је бијела као пахуљица, која се тек откинула са свијетлог тавана поднебесја, Московско јеванђеље сребром оковано, ништа друго, она ће сигурно најавити моју смрт и остати сама у овој чамотињи времена и простора кад мене више не буде. Донио сам је овамо из

Београда крајем 2000. године и са њом ушао у трећи миленијум људске патње и страдања. Јесенас сам шездесет и шести пут испратио ждралове на југ, значи да памтим шездесет и шест злих зима и исто толико врелих љета, дакле, дупло сам више на овом душманском свијету од Исуса Назарећанина, и, заиста, немам ни једног јединог разлога да будем сретан и задовољан, јер срећа је давно дигла руке с мене, а задовољство нема мјеста у срцу несретника. Често ме остави и сјећање, нестане и онај пламичак сјећања који изнутра грије старачке кости. И да није ове мачке са којом дијелим сваки преостали тренутак не знам шта бих са собом. Кажу да је и мој ђед Алекса, кад се вратио из француске болнице, послјије тешког рањавања на Солунском фронту више разговарао са животињама него са људима.

Овдје и сада је Српско Сарајево, мало српско, мало источно и мало Сарајево, углавном Сарајево ратних војних инвалида, бескућника, удовица и ратне сирочади. Алтернативни смјештај, мали собичак који личи на сандук из кога је извађено укупно рухо моје бабе Савице. У собичку: гвоздени кревет, који личи на мртва паука, нахерен сто, сакат је у једну ногу, нашао сам га на сметљишту, мала хуманитарна пећица, то су оне пећице што су нам давали хуманитарци да се откравимо послјије смрзавања од хуманитарних бомби. И, наравно, ту је и војничка врећа за спавање, која ме прати већ петност година. То је све што сам ушићарио у овом рату, ако се не рачунају ране оне по тијелу и оне у души. Како да не споменем моју бијелу мачку Наду, јер она је једино живо биће у овом простору поред мене, разумије се, ако ме рачунате у живе. Уствари, ово је само једна прича коју сам испричао њој, а причао сам јој сваку ноћ и пијан и тријезан, више пијан него тријезан, испричао сам јој дакле толико прича колико је било постдејтонских ноћи. Већ 15 година не узимам перо у руке. Последњу сам пјесму написао кад је погинуо мој братић Горан, а имао је

само двадесет година и био је лијеп као ђевојка, данас његова мајка у далеком Мелбурну свако вече разговара са његовим ратним орденима и одликовањима. Тада сам, наиме, схватио да најбаладичнију баладу још нико није написао и да је, уствари, Горан однио са собом на онај свијет или су можда ту баладу однијеле у земљу оне дјевојчице са Грбавице, Милица и Наташа, које у игри пред школом уби муслимански снајпериста.

Сам сам и остављен, као онај из Сријема Рајко, из народне пјесме. Моји су пријатељи углавном промијенили свијет, додуше, неки одоше и преко бијела свијета, а неки на онај свијет. Немам никога, чак ни успомена јер је сјећање привилегија сретних људи. Ријетко излазим међу људе, а још рјеђе неко повири у моју чамотињу. Ноћу, кад утрнем свјетло и кад мрак прогута ово мало сиротињског намјештаја, кад се завучем у војничку врећу за спавање и чекам да се поред мене увуче моја мачка, да се намјести тако да својом малом њушкицом додирује моје сурово лице и почне да преде, тај унутрашњи рептај у њезином тијелу као да начини простор за причу, уствари, то мачије предење пада равно у моје срце, дамари ми се смире, то ме некако та свилена жица мачијег предења мало озари изнутра.

Дакле, ова књига је састављена од прича што сам причао мачки, у врећи за спавање:

- Био сам у рату, а у рату зна се шта се ради, ратује, не сије се бејтуран. Сто пута сам од страха умирао на ватреој линији, било на сарајевском, херцеговачком, оловском или горажданском ратишту. Народни хероји су сигурно измишљени. У рату ме оставила жена и умјесто ње, изгледа, да ме пратила ратна срећа. Кад сам се вратио са игманског ратишта у јулу 1993. године нашао сам на столу цедуљицу: "Душане, мени не треба капетан, мени треба муж. Немој ме тражити. Анђа." И нисам је тражио. Оставити ратника исто је што и оборити цркву. Тако се моја жена поравнала са оним усташама што обореше Саборну цркву у Мостару. Два

пута ме смрт руком дотакла. Причају кад сам се први пут будио из коме да сам споменуо равно 37 имена. То су била имена мојих мртвих сабораца, имена моје дјеце из моје јединице, јер сам толико пута говорио над отвореном раком и Гордану, и Саву, и Младену, и Жељку, и.....

Кад је потписан Дејтонски споразум саборци су ми отели оружје из рука, да и ја својом смрти не овјерим тај договор, јер су мироворци помакли међе преко граница које смо ми крвљу цементирали.

Преживјеле је центрифугална сила времена разбацала по свијету од Новог Зеланда до Исланда, од Перта у Аустралији до Орегона у Америци.

Нико више нема времена за ме и за моје приче из рата. Када сам у Лукавици, поред једног лијепог парчета зиратне земље, на комаду шперплоче прочитао: "Издајем земљу", адреса та и та, телефон тај и тај, помислим: поштен неки човјек, а колико их је издало кришом ову земљу? Тада тврдо одлучим да се иселим, што прије и гдје било, само да побјегнем од мириса барута који се још осјећао у ваздуху и да побјегнем од успомена, које сам носио у срцу као врело олово. Тако сам се нашао у просторијама ИОМ-а преко пута Београдског гробља, и док сам испуњавао неке папире: име оца, мајке, мјесто и годину рођења, занимање, мислим: како су сретни ти смртници, они бар знају гдје им је гроб, а гдје ћу ја себи наћи вјечно почивалиште? Мислим: има ли ишта тужније од исељеничког гробља? Вјероватно ћу се и ја смирити на неком сиротињском гробљу, негдје на периферији неког велеграда, да ми пашчад припишавају гробну хумку док се не поравна са земљом.

И да ти скратим, сестро моја, након неколико мјесеци, покупише нас у аутобусе са Скадарлије и равно у Темишвар, хотел "Централ", десети спрат, соба 1010, чекамо неке разговоре у америчој амбасади. Чекали и дочекали. Мјесец дана су нам некакви инструктори објашњавали живот; како се повлачи вода из клозетског водокотлића, како

се прелази улица, како се улази у продавницу, како треба чистити ципеле, како правити дјецу, како ово и како оно, што ме ужасно вријеђало, они ваљда мисле да смо ми јуче сишли са гране. Шта заиста мисле ови људи ко смо ми? И ко је ова земља из које бјежимо? Зар шпански пилот, који је бомбардовао ову земљу, такозваним хуманитарним бомбама, није рекао одозго из свога бомбардера: "Лијепа земља, страшно лијепа, бомбардујемо баш лијепу земљу."

Тако сам се једно јутро довукао у америчку амбасаду на интервју, уствари, на саслушање: За столом сједи један ситни Креолац, скупио се у кожној фотели као миш у брашну, једва је нешто виши од стола, пред њим мој досије, поред њега стоји преводилац, крупан темишварски Србин. Креолац ме дуго, дуго гледа својим ситним и косим очицама, као да ме набада на иглу, као да никада није видио тврдо лице ратника, опором лице херцеговачког сељака, као да сам тада држао крвав нож у зубима. А онда поче да чепрка по мојој биографији као пиле по грудини.

- Професор?

- Био сам.

- Резервни официр?

- Био сам.

- Ми смо демократска земља, не требају нам српски ратници.

Знам, мислим, видио сам ту вашу демократију кад сте касетним бомбама убијали дјецу пред школом, телад на пољопривредном добру, сељаке на њиви, ону малу Милицу у Ташмајданском парку. То је за вас колатерална штета, а колико смо се ми бојали тих ваших бомби видио је цијели свијет. Пјевали смо и играли као у сватовима, бранили смо пјесмом мостове који људе састављају.

Креолац ме поново фиксира оним својим змијским очицама, као да је прочитао моје мисли, и повремено биљежи нешто у блок пред собом. И да ти скратим, да не би прича отишла у другом правцу. Вратише ме натраг, јединог

мене од неколико стотина несретника, који су сваку ноћ у темишварском хотелу пјевали завичајне пјесме. Вјероватно се моја појава није могла утрпати ни у један шаблон, који гради та нова демократија. У једну ми руку драго што ме вратише натраг. Царински прелаз, а надула се бура као да ће са земље однијети све, и преко Вршца у Београд.

Стара оронула кућица под Авалом, неког мађарског Нијемца Милера, ковача и поткивача, око кућице жива ограда, на једном мјесту пред кућом велика жељезна капија, око куће повелики комад земље, клин између два пута, десетак старих воћака. Сам сам зазидан у тишину те старе куће, одвојен од свијета зеленом оградом. Мора се од нечег живјети, сјетио сам се свог резбарског алата и почео резбарити иконе. Сам сам, сам са ратни успоменама. Једно јуро угледах како ме из живице гледају мачије очи, јавих се животињици, а она шмугну као звјерчица у зеленило. Наредних дана свако јутро су ме те очи гледале из живице. Трајало је то подуго. А онда, видим како се полако примиче импровизованом банку, и гледа ме равно у очи. Несрећа је хтјела да баш тада са тог банка падне длијето, мачка сину натраг као пред пламеном. Сјећам се, радио сам тад икону Богородице тројеручице, кад је мачка смогла снаге, савладала страх, и примакла ми се. Најприје ми се мотала око нога, опрезно, разумије се, а ја сам се градио да је уопште не примјећујем. Онда се једно јутро усуди и лако ђипи на мој банк и поче да се игра иверјем које је одлијетало испод мога длијета као врапци. Тада сам први пут метнуо своју руку на њу. Гледала ме равно у очи и њезино мало тијело је дрхтало под мојом руком. Није ишло лако то узајамно зближавање, али смо напокон прешли ту границу неповјерења која стоји између два бића, усамљене мачке и усамљеног човјека. Кад бих се уморио сјео бих на пањ и припалио цигарету. Морам признати да сам се изненадио кад ми је мачка скочила у крило, дуго ме гледала равно у очи, а онда се намјестила и почела да преде. Једна сусјетка

која је пролазила туда, кад видје мачку у моме крилу, врисну: "Господине, забога шта то радите? То је дивља мачка." Нисам ништа одговорио, а жена побјеже крстећи се. У сеоској продавници се причало, то су ми касније рекли, како у Милеровој кући живи неки пустињак, који је, замислите, припитомио дивљу мачку, која се овамо спустила са Авале. Углавном, ја од тада нисам био сам. Свако ме јутро мачка чекала пред вратима. По цијели дан сам уз рад разговарао са њом, исповиједао се као пред Богом. Негдје у љето нестане је неколико дана. Тражим је и дозивљем, нема па нема. Ватила се нешто мршавија. Нешто ми је хтјела рећи али шта? Након петнаестак дана видим хоће нешто да ми каже, гледа ме равно у очи и иде према дрвеној шупи у дворишту, кренем за њом, отворим шупу, она лако скочи на полицу на којој су биле сложене неке старудије, и исто тако лако ускочи у једну повелику лимену канту. Повирим унутра: двоје мачића, бијели ко двије грудве снијега. Онда се догоди несрећа. Изгледа да ме смрт прати, увијек је ту поред мене. Једно јутро мачка ме чекала на прагу, са мртвим мачетом у устима. Закопао сам га испод једног шимшира. Ту ћу закопати и њу два мјесеца касније. Убише је пси луталице. Поубијао сам пашчад. Полиција ми је тада одузела трофејни пиштољ.

Сестро моја, то је, дакле, била твоја мајка. Ујесен сам се ватио натраг у Српско Сарајево, тебе сам лијепо спаковао у картонску кутију, кондуктеру дао кожну јакну да те не избаци из аутобуса. И ево нас сад ту, ту смо ће смо, у алтернативном смјештају, у војничкој врећи за спавање, заједно. Топло нам је и лијепо.

Морам вам рећи, драги моји читаоци да сам овом истинитом причом отворио ову збирку, јер сам изјутра почео записивати оно што сам говорио мојој мачки Нади, јер она је једина била у стању да јасно чује те моје глуве јауке, а тонску подлогу ових казивања чини искључиво предење моје мачке.

Страх од униформе

...Одувијек сам био опчињен капима које се откидају са стрехе, које се понекад чују као стројеви војнички корак, а, опет, понекад као да се круни презрело просо на суву земљу, као да још увијек у уху носим та ритмичка и равномјерна откидања кишних капи са стрехе, и не само то него се увијек узнемирим кад чујем ријеч: кап, увијек ме та ријеч озари изнутра, као што леденице које висе са стрехе у мени гомилају неку студен и лед. Колико сам само пута, бос, у дјетињству јурцао по мокрој трави или прескакао мокре откосе из којих се пушило, кроз љетњу кишу, као у сну. Отуда вјероватно и леденице и кишне капи са стреха отварају понешто из мога живота. Ко није видио младу сељанку како се купа у љетњој киши и трчи боса по мокрим откосима, бојим се да није видио ништа, такође ко није видио леденице, као сабље посјеклице, изнад улаза у нашу кућу, не зна шта је страх и несигурност. Дакле, кад год осјетим како ми се примичу те двије ријечи: кап и леденица, нађем се пред отворено причом, која сеже у минуло вријеме и тражи да је турим на папир, али се искрено бојим да ће је прождријети ово чудо од технике које се зове рачунар, јер ма колико настојао да руком дохватим неку од прича, које су залеђене у овој кутији, не успијевам, јер ми се чини да су ријечи тамо мртве. Вјерујте ми на ријеч: кад год извадим причу из рачунара и метнем руку на њу, осјетим под руком

неку хладноћу као да сам метнуо руку на леденицу. Луче су освануле леденице испод стреха, као мачеви светих ратника, што у мени буди сјећање на рано дјетињство.

Сјећам се: кад год се у селу појави патрола милиције село се повуче и затвори у се као спуж у своју кућицу, чељад се склањају у куће, чак и дјеца нагло прекидају своје игре и бјеже испред милиције, јер увијек неко најави њихов долазак. Тако ми стругнемо са улице као миши из запаљеног амбара, куд који мили моји, посебно кад се појави неки водник Гамовић, мени се заледи крв у жилама, јер се бојим његовог погледа као небеске жице. Милиционери ће банути у село у свако доба, једнако љети и зими или ноћу и дању. Њихове посјете ноћу најави вриска и куканција женске чељади, јер ће ту ноћ нечија постеља остати празна. У селу нема ни једног пашчета, нешто су поубијали милиционери, а нешто, богме, и шкрипари. Ја сам тада свезао неки страх од униформе па ми ни данас није драго срести униформисаног човјека, па био то шумар или поштар, војник или полицајац. Ти полицајци су углавном голобради, млади људи, али им оружје, које носе, даје неку озбиљност, да их не помијешамо са сеоским клипанима. Немојте се ништа чудити што ме и данас униформа прибоде за неки невидљиви зид, као што је наша учитељица чиодом прибадала кукце тврдокрилце и опнокрилце у нашој учионици док је на плишаној подлози правила збирку тих мртвих кукаца. То је опет било неко нарочито гробље у нашој учионици.

Ја сам, опет, често сањао вођу те патроле, водника Гамовића и будио се обливен хладним знојем. Два пута сам у сну искочио кроз затворен прозор, пролијетао кроз стакло као онај камен којим сам разбио прозор на задружној продавници, јер ме недавно продавач опаучио метлом и напрцао из продавнице, ваљда мисли да му ми школарци крадемо тврде медањак са прљаве полице.

Мајка ме послуже замотавала у сингасти гуњ и гријала ме својим рукама, које су биле топле као лепиње извађене

испод сача. Бојао сам се, уствари, Гамовићевог погледа као црна ђавола, јер није то био обичан поглед, једно му је око било бијело и изнад њега бијела обрва, а друго црно и изнад њега црна обрва као кантарска кука, па се никада не зна куд гледа. Причало се како види једнако и дању и ноћу, те да тај његов необични поглед може из сваког човјека извадити и највећу тајну, као што се вади канта из бунара. Кад ме то његово бијело око притисне уза зид не могу да дишем ни уста да отворим, завеже ми се језик у сто мртвоузлици, спетља ми се и замрзне памет, а све то јер сам разбио прозор на задружној продавници. Камичкали се са драмишевском дјецом, и у том љутом боју и окршају ја заждијем рипом и у задружни прозор, то је била освета задружном продавачу, који ме једном опаучио метлом по глави и најурио из продавнице.

И да је само то? Има још једна тајна закопана у моме срцу.

А Гамовић, курвин син, како каже наша баба, као да само гони и прогони мене, више у сну него на јави, куд год се помакнем он преда ме: а ту си мали? Као да је гледао кад је мајка узела још врућ хљеб између нас троје, замотала га у неку шарену крпу, и изашла у ноћ, а ми смо гладни чекали да га извади из пећи и да нам одломи по комадић. Наравно, ја тада нисам знао да је мајка однијела хљеб у ноћ и дала своме брату Максиму, гардијском поручнику, коме није падало на памет да се преда, јер се закleo краљу па ће до самртног часа остати вјеран тој заклетви и остао је, убили су га наредне зиме у Злој бари. Било је то оне године кад смо ми дјеца покупили и задњи клас на стрњишту. Сјећам се кад смо се вратили на згариште тада је наш стриц Милан извадио из цепа велики кључ од наше куће и рекао ђеду: «Ево, тата, ово нам је све што је остало од наше имовине.»

Прогоне ме ноћне море, оца су ми убили док је мене носио у нарамку, мајка је касније причала како је тада

пјевушио: «Кукавица гору разговара, ко ће тебе моја мајко стара?»

Два пута ми је поп Богољуб читао молитву против злих очију, записивао ми је и неки хоџа из Разића, салијевала ми страху Ружа Тодорова са Заборани, мајка ме водила под Острог да се поклоним моштима светог Василија Острошког, али све је то било узалуд. Баба је говорила да сам нагазио на нешто, како је дијете стало на вражји сугреб и да ће све то престати кад дјечак свеже снагу. Била је у праву и престало је.

Молио сам Бога да гром удари тога Гамовића, као, уосталом, што је ударио оног шумара Буквића, који је глобио народ за облицу дрвета, за нарамак пружа, за јасенови колац, за јасиков остан, за тељиг. Он је једнако чувао планину изнад села и Јагошеву удовицу, једну једру и здраву дундачу, облог пркна као зрела тиква, и великих прстију на које би сигурно могао атерирати авион.

Ја сам се завлачио у ждула и пукотине у лелијама изнад кућа, сакривао се у трап гладан и жедан и чекао да патрла оде из села. Тако сам сакривен у трапу чуо како Гамовић пријети Стевану: «Зна се шта ко зна, зна се ко крије и закопава краљева одликовања и признања. Зна се шта је ко од вас донио са Скадарског језера кад сте се враћали из рата, као што се зна да чекате краља, а нећете га дочекати, прије ћете дочекати смрт. Грдно се варате. Зна се ко храни и подупире одметнике, те кукавице који немају ни толико снаге и образа да се предају па да им се суди. Скочиће вам на нос, па ви гледајте шта ћете и како ћете.» И његов говор је необичан, и најмекша ријеч у његовим устима постаје тврда и опора, ватра и псовка ништа друго, или не зна другачије говорити, или неће, тако да и оне ријечи које су, иначе, лаке као сјенке у његовим устима постају тешке и опасне.

Стриц шути. Побјегао је испред ножа у Миљевини, гдје је муслиманска источно-босанска бригада поклатила

неколико хиљада голобрадих србијанских младића из Краљева и Крагујевца. Иначе, наш стриц често стане и послушкује неке гласове који долазе с ону страну: капи кише са стреха, пуцкетање таванских греда, шапат потока у глувој ноћи, шкрипу врата на појати, обично тада каже: «Стани... Чекај... Да чујем.» Он је читао и тумачио те гласове на свој начин. Знао би да стане и гледа како жут лист пада са гране и у томе је видио неку немушту поруку. То му је помогло да побјегне испред партизанског ножа у Миљевини. Тада су партизани бацили летке голобрадим четницима, многи су тада још у рукама држали партизански летак који их је позивао на предају и у коме је стајало да ће сви бити амнестирани и пуштени својим кућама И, ето, тај летак који је шушкао у његовим рукама тада као да му је рекао: бјежи несретнице. Лешеви су скуљани у Понор, а касније ће пројектант пута Миљевина-Фоча, трасу окренути преко тога Понора и тако сакрити масовну гробницу.

И ту вече, а било је вече уочи Крстовдана, момци су се спремали да сјутра ваде Часни крст из ријеке. Напољу мраз. Село оковано ледом и снијегом као Московско јеванђеље. Само је ли неко отворио врата унутра наваљује мећава, не да ока отворити. Као да та мећава, која пишти, убаци у нашу кућу Гамовића. Ми се дјеца шћукали око шпорета као пилићи око кочке, он нас размаче смрзлим рукама, наднесе своу коњску главу изнад шпорета. Снијег који је донио на глави отапа се и крупне капи падају по врелом шпорету и цврче. За дивно чудо Гамовић ништа не говори, а знало се кад он шути, као мачка на мишијој рупи, или је нешто нањушио или ће поново стрица одвести свезана у станицу милиције у Крушевљане на испитивање. У неко доба ће нашем ђеду: «Знам ја Алекса, ће кријеш краљеву слику.»

Кажу да сам ја тада рекао: «Знам ја», али Гамовић то није чуо. Стрина ме тада звела у вајат, звизнула ми шамарчину ко најамнику и рекла: «Шути, главом платио.»

Мени се чини да Гамовић не скида поглед с мене, узалуд се заклањам иза мајке, Гамовић само оним бијелим оком нишани као да ће ме стријељати.

Ћед не рече ништа само поново припали лулу која се била угасила и стаде да вуче дим у плућа, гдје се годинама слаже никотин и чемер живота. Онда Гамовић однекуд издрије половку ракије, у зеленкастој чутурици, говоре да се не одваја од ове чутурице ни кад се пење на жену. Воли да потегне. Ракијски мирис се просу по кући и помијеша са тешким мирисом мокрих дрва која је стриц малочас унио и турио испод пећи да се суше. Гамовић трља руке, поправља и намјешта опасач, али не ради опасача него да се види његов велики војно-државни леворвер.

- Што убисте малог Луку Булајића? упита ђед.

- Хм... Што убисмо? Нашли смо му у торбу врућу кукурузу коју је понио шкрипарима.

- Онако мене нашла смрт, рече ђед преко луле.

Забога како му смједе то рећи? Гамовић сигурно зна да наш ђед има пролаз код предсједника среза Јоксима Мрковића, јер су наше куће кумовске.

Лука је дванестогодишњак, једини брат међу десет сестара, уствари полубрат, јер се његов отац Милко женио два пута и из првог брака има десет женске дјеце, а из другог брака, само једно, мушко, овог Луку. Ако је икога имао на уму народни пјесник кад је испјевао ону народну пјесму: «Двије сестре брата не имале, па га виле од бијеле свиле», имао је Луку. И, заиста, дјечак је био свилен, танак и висок за своје године, црноок и њежан као стручак босиока који је израстао у хладовини. Сестре су савијале руке око њега као што се савија бршљан око старе крушке пред нашом кућом. Сада из куће Милка Булајића излази свако јутро једанест чавки, несретна мајка и десет сестара.

Након два мјесеца зима обори наниже. Капљу стрехе. Снијег се топи. Иза поноћи удари југовина, ти јужни вјетрови су душмани снијежном покрову, који нестаје као да

га нека невидљива неман ждере. Нестаће га до сванућа. Мајка ме извела напоље. Све чешће мокрим. Ђед сједи на кревету миран као привиђење. Негдје се у селу огласи псето, ко зна дакле су га донијеле пасје ноге и довела пасја памет.

Ту је ђед сједио и прије седам-осам година кад га је фотографисао неки талијански војник. Та фотографија ће изаћи у неким талијанским новинама, одакле ће је узети професор Саво Скоко и метнути у једну своју књигу која се зове: «Покољ херцеговачких Срба».

Гамовић је сваки дан у селу, држи на оку нашу кућу, ја сам, опет, за сваки случај начинио себи логу у јаслама, изнад мене стоји велика кравља глава и чува ме. Сањам како је крава на рог натакла Гамовића и пробуразила му слезену.

«Шта ћеш ту, мали?», упита ме стриц кад ме затекао ту.

«Ништа, онако», велим.

«Нека, нека», рече стриц и изађе затварајући врата за собом.

Када сам касније отишао на ослужење војног рока у Пожегу код Ужица, и нагулио на се војничку униформу, осуо сам се ко препеличије јаје. Узалуд ме батеријски љекар мазао неким црним мастима и ударао ми ињекције, моја кожа није била ништа друго до храстова кора.

Четнички курир

...Половином августа, лицем на Преображење, умрије дјечак Васо Тодоров, «четнички курир», а не дочека да за живота обује нове ципеле и обуче шарену кошуљу са цвјетићима вилине косице. А само је у његовом срцу горио пламичак наде да ће поново најесен сјести у своју школску клупу. Више никада неће дочекати јануарски снијег који му је заледио крв у тијелу.

Већ неколико мјесеци дјечак се не диже из постеље, само би га понекад баба подигла, намјестила поред прозора, зазидала јастуцима, да гледа кад се стока враћа са паше, да чује веселу чобанску пјесму, која се мијеша са лупањем чактара и мједеница. Љетос би га ђед износио пред кућу, простре серцаду у траву у хладовину старе крушке и, наравно, огради дјечака јастуцима. Тада би се кокоши искупљале око њега и редовно би се поред њега савило маче.

Дјечак је тежак болесник, танка и прозирна кожа на његовом лицу је модрикаста и прозирна, руке суве, испод коже на рукама су се назирале тамне жилице. Зна се да је у њему крв залеђена, да су га оперативци удбе зимус гола затрпавали у снијег. Једанпут седмично баба му по тијелу пушта пијавице, да испију затровану крв. Не могу да гледам кад их баба чупа и гули са јечаковог тијела, црне су ко угарци, надојене и наквасале. Кад их баба ишчупа на

модрикастој кожици остане кап тамне крви. Баба се иначе не одваја од њега, дуго му у ноћ, док дјечака не превари сан, прича бајке о Јовану чобанину и вили Равијојли, о огњеним змајевима који уочи Ивањдана прелијећу са Црвња на Вележ или са Зеленгоре на Волујак, прича о закопаном злату Херцега Шћепана, које се не да смртнику видјети, «а ту је оно негдје на Барносима. Говоре чак да је ћуп у коме је сложено злато толико испливао из земље да коњи често копитама ударају у тај ћуп, али се то не да видјети људима. Баба се куне како је једне године уочи Ивањдана својим очима видјела гомилу жара на Барносима, а кад је ујутру тамо отишла нашла је само шачицу пепела. Прича му и о светом Сави, који је прерушен у просјака ходао по земљи и исцјељивао болесне. Кад би дјечак заспао баба би се дуго молила пред иконом Трновске Петке за његово оздрављење.

Само би се Васова мајка молила Господу да га узме да се дјечак не пати: «Господе, молим ти се, или га узми себи или метни своју руку исцјељења на њ. Смилуј се несретној мајци, тако ти овог и оног свијета.»

Доводили су му докторе и врачаре, правили су му и хоцине, кљукали га лијековима и горким чајевима које је справљао неки равар из Рисна, али све је било узалуд. Љетос га је ђед три пута метао у сепет и гонио светињама, једанпут под Острог светом Василију Острошком, а други пут у ЧајничеЧајничкој Богомајци, чудотворној икони испод које је отац на рукама пронио дјечака, а трећи пут у Обаљ, преко Бака и Трешњевице.

Зимус је дјечак настрадао, а само неколико мјесеци раније Васо је био покретан као вјетар и весео као козле, увијек спреман на игру, као што је, уосталом, увијек био готов да сваки догађај у селу метне у шаљиву пјесму, па било да је наш поштар затечен код удовице Филомене, било да је сеоска љепотица Јелена вратила прстен нашем учитељу. Све би Васо то метнуо у пјесму исти дан.

На дјечака се оборила несрећа зимус. Живко је причао:

«Враћао сам се касно из Драмишева, мало поднапит са славе тетка Симата Килибарде. Други дан Јовањдана. Завалио снијег. Мећава не да ока отворити. Негдје у Дреновој љути завијају гладни вуци. Подилази ме језа. Хајде, велим, да се склоним у Тодорову кућу. Мећава однекуд као да нанесе најприје дубок мушки глас, а онда јецање.

«Ко ти је дао писмо?»

Таман што сам руком дохватио смрзле тарабе на огради око Тодорове куће, кад имаш шта видјети. Познадох Мија Мрковића у кожном капуту, поред њега стоји Ђуро Ковач, а испред њих дјечак закопан у снијег, само му из снијега вири глава. Васо Тодоров, познао сам га. Чујем: «Само ти нама реци ко ти је дао писмо, па лијепо иди, завуци се под пећ и уживај.»

«Не знам», цвили дјечак.

«Добро, ако не знаш ту ћеш дочекати зору и мајка ће те ко леденицу унијети у кућу. Мртвог.»

Дјечак јеца, све слабије и слабије. Побјегао сам у мећаву.»

Тако је причао Живко, а сјутрадан крену шапат по селу, како су оперативци Удбе у дјечаковој школској торби нашли писмо војводе Петра Самарцића, како је писмо било насловљено на дјечаковог оца, који је исту ноћ одведен у мостарски затворе, одакле се жив неће вратити.

Иза поноћи, Мијо куцну у замрзло стакло на прозору и само рече: «Узмите оно штене.»

Дјечака је ђед унио у кућу у бесвјесном стању, био је модар као чивит, најприје га истрљаше ракијом препеченицом, онда његово тијело обложише топлом сјерном вуном. Дуго није давао знаке живота, а онда пред зорутвори очи. Више се није дигао из постеље, само се топи и нестаје, смањује се.

Прољетос му је ђед донио нове ципеле од којих се не одваја, ту су у кревету поред њега, под покривачем, често их вади из картонске кутије и брише дрхтавим рукама, неком бијелом крпцом. Тетка Аница му је љетос донијела свилену кошуљу, са неким необичним цвјетићима, чини се цвјетићи вилине косице. Још само да му ђед купи штофане панталоне, обећао је, па ће најесен, акобогда, поново у школу, у шести разред. Нада се да ће стати на своје ноге, да ће се помијешати са својим вршњацима и да ће поново јурцати за лоптом крпењачом. Та нада је била једини жижак који је горио у његовом срцу и који би га понекад изнутра озарио тако би се на његовом лицу појавио малокрвни осмјех.

Мајка је кришом плакала, баба се редовно молила Богу за Васово оздрављење, а ђед је био нијем ко мумија. Дјечак би понекад само рекао: «Не дај ме ђеде, молим те.» Касније се причало како су му то биле последње ријечи које је изговорио на овом свијету.

Сазријевало је љето у Брштанику. Дјечак је умро у свитање, кад се одваја дан од ноћи. Зора је силазила низ обронке који су се меко спуштали у село као магла. Мајка је вриснула, баба је бацила неку тамну крпу преко иконе свете Петке Трновске, ђед је припалио свијећу коју је донио испод Острога. Душан је негдје бацио даске за мртвачки сандук. Кад мртваца спремише, ђед га узе у нарамак, као руковет суве траве и метну у сандук. Поред врата је стајао прислоњен поклопац. Његово мршаво тијело се напокон смирило у чамовом сандуку. Мирис чамовине се мијешао са мирисом ракије која је служена за покој душе «четничког курира» Васа Копривицу. Видио сам како му баба облачи свилену кошуљу и како му ђед обува нове, црне ципеле, које су личиле на два црна гаврана. Наравно, нико није видио ту поред њих светог Арханђела Гаврила, који је чекао да дјечакову душу одведе равно у рај.

Бед Алекса

...Само јесам ли узео оловку у руку плине сјећање. Стоје ли то тврђе људи и догађаји у сјећању него игдје? Можда, управо тамо сазријевају, слегну се и смире, намјесте у причању као откоси. Јесам ли узео оловку у руку, а одмах бане унутра покојни ђед Алекса, солунски добровољац и носилац Карађорђевог звијезде са мачевима.

Чује се како препињу тор, нагони колац у земљу а потом се дуго рве са плетеном љесом док је подигне и намјести. Често му лула испадне из уста, а он је довати и тури брзо натраг. Кашље и тако изгони чемер из плућа.

Теле пред нашом кућом лиже камени праг, који ми дјеца ноћу запишавамо, јер не смијемо изаћи у ноћ, но онако са прага. Крава стоји пред вратима и чека да изађе наша мајка и да јој с руке да прашку соли. Ми, дјеца посједали на велики кућни сандук у коме се држи свечано рухо. Сандук је изрезбарен руком нашег покојног оца Мила, кога убише усташе. Наглува баба Савица сваки час нешто припитује час нашу маку, час тетку Аницу, која је такође удовица, мужа су јој Бранка и његовог брата Дејана усташђе бациле у јаму у Шурманцима. Баби нико не одговара, по цијели дан нешто тражи по кући. Однекуд извуче вунене чарапе и обрадова им се као мало дијете.

- Ће сам турила опанке, куд их ђаво однесе.

Овдје се распада слика и ђед се појављује ко зна колико године послѣје кад сам већ био као бајаги писац.

- Шта чиниш то? упита ме.

- Изгубио сам се као ждрал у магли па не знам шта ћу са овим људима и догађајима који наваљују у овај рукопис, не знам како да их изведем на чистину, велим ја.

- А куд ћеш их изводити и на какву чистину? Мислиш ли да је само у причама могуће изаћи на прави пут? Само припази, синко, кад уводиш у казивање оне са оног свијета, јер само онај одозго зна колико смо пропали на овом свијету и какви смо све излазили преда њ, а излазили смо, богме, свакакви: и без руку и без ногу, без очију, излазили смо пред његово свијетло лице са лисицама спученим око руку. Зар се капетан Парган није жалио, кад је Рајко скочио у Неретву и утопио се са лисицама на рукама: «Однесе ми овај лисице, оца му очинског јебем.» Неки су, опет, излазили пред Господа огуљени као брави, мој покојни ђед Милика је изашао такав пред Господа, јер му је невесињски муселим Реџепагић живу огулио кожу са леђа и од његове коже начинио седло, јер је вјеровало да ће га такво седло заштитити од сабље посјеклице. Није само честити косовски кнез изашао без главе пред господње лице, изашао и Карађорђе, чију главу продаде богомдани кум Вујица туском султану, и Богдан Жерајић, и Бирчанин Илија, излазили су многи.»

«Не труј ћецу, Алекса, зар им немаш што лијепо рећи?»

«Нема ни господ, а камоли ја.»

Наш ђед под креветом држи француски кофер, то је нека врста светиње у нашој кући, кофер је донио из Лиона кад се 1921. године вратио кући из болнице. Ко зна шта се унутра држи? Додуше, на њему нема никакве бравице, али никоме од нас не пада на памет да завиримо унутра, као да тамо лежи црностриг. Понекад отуда извади једну од три књиге и нешто чита, и обично му се тада одријеши језик и

прича о некој француској болничарки, која му је превијала ране» а била је љепша од оне прелијепе Холанђанке, која је у стопу пратила гласовитог војводу Мићу Љубибратића.»

Као што изненада, кад му се најмање надам, ђед уђе у моју причу исто тако изненада и нестане, и тако ме остави да се сам рвем са његовом причом, уосталом као и све опсјене које за часак изроне из сјећања, тако ради и он. А кад отвори причу нико се никада није усудио да га заустави и прекине. Додуше, чак се и мени чини да понекада мало превише соли своју причу, да је тако учвршћује и тврдо плете. Понекад удари и у страну и мени се чини да су то оне мале лажи које су истинитије од сваке истине. Не да да му неко дирне у причу као да си ударио на његов живот, и тад је у стању да плане као жива ватра. Једном ногом је већ у гробу. Десетак година држи на тавану борове даске од којих ће му Душан начинити мртвачки сандук, као што је Јосиф Панчић двадесетак година чувао даске од Панчићеве оморике за мртвачки сандук. Пеко га слуша отворених уста, тај Пеко је у стању да све метне у пјесму, да остави презрело жито да капље само да чује нашег ђеда. Кажу да Пеко није сав свој, отуда кад неко упита: Како је Пеко? редовно људи одговарају: оно његово. Повукао је мало на Папиће, на ујчевину, а они су сви занесењаци и сањалице.

Ђед често зна да нас својом причом изненади као да нас све побаца у бунар. Креће се кроз историју тако сигурно као да мути кроз искласало жито на нашој Подворници. Све може да схвати и све разумије, само се никако не може помирити са чињеницом да дубровачки списи и листине не спомињу ни једног његовог предка, а стотину пута спомињу робиње из нашег села које су продавале у Дубровнику за десет перпера, спомињу ти списи и имена магараци која су купована на пијаци. А био је сигуран да је само његов прајед био у стању заложити златан појас на име трошкова које је учинио са неком танком Млечанком. Па кад му Стеван Митровић у лице саспе чињеницу како је неки

Митровић опљачкао дубровачки караван, и како је жена тога Митровића носила златан појас који је био намијењен султанији, наш ђед се поједе. Умјесто одговора Стевану ђед наставља своје казивање. Тако хоће да нагласи да смо сви женскароши, а ја знам да неки из наше породице бјеже од женске као од ватре, шта ће женско Крстановом брату Ристану кад нема оне мушке спреме и алата како треба. Није му помогло ни то што је цијели живот провео јурцајући за козама и што је гледао у крупна јарчева муда. Наравно, његов брат Крстан је задовољан јер његови потомци неће имати са ким дијелити очевину.

«Е, видиш, у нашој се породици родио Стојан Чупић-Змај од Ноћаја, старином Добриловић, који је београдским хахијама задао доста муке и белаја. Стојан је удављен у Зворнику исти дан кад је онај несретни Новаковић сјекиром одрубио главу Карађорђу.»

Сјетих се: Цијелу ноћ се порађала Косара. Никако да се од ње одвоји нови живот и падне међу нас. Сјатиле се жене око ње као мачке око вруће каше, неке су дошле да се налију ракије – залијевају и породиљу – неке, опет, да се набокају врелих ушטיפака и кајмакчине, неке су опет ту да изнесу из Косарине куће прљав веш, да би је могле послије оговарати, међу њима се нарочито истиче Спасенија, која завирује у сваки кутак, подиже сваку стварчицу и загледа, шта је чисто а шта прљаво. Зна се да је Вуле, Косарин муж, једно лјето ову Спасенију ваљао по откосима и шумским пропланцима.

Узалуд Стана баје изнад породиље, развлачи неке конце и пређетине, раздваја гаргаше и гребене и наређује да се одбраве сва врата и у кући и у појати. Стана шапће неке чудне ријечи док широм отвара сва врата и прозоре. Спасенија нађе вулове рајтозне и раскопча шлиц на њима. Женама није промакло како јој руке дрхте и како јој у образ удари пламац. Кад је дан оборио наниже Косара донесе на свијет мушко дијете. Наша стрина која га је примила на руке

реклаје тада и ово: «Куд ћеш црни сине? не знам шта те овамо чека?»

Не би ваљало одмаћи причу од Косаре, јер се знало како се и она удала. Доведена је на превару у наше село. Ако је вјеровати Стевану, а нема разлога даму не вјерујемо, било је то овако: Прогулило десетак Брштаничана, уочи Савиндана, преко цијелог поља, газећи дубок и тежак снијег, на сијело у Шипачно. Данило Ремо започиње пјесму: «Пушко моја и у теби меци, то су моје године и свеци.» Данило није служио војску нити је кад имао пушку у рукама, али је кажу имао пун сандук чаура, које је сакупљао послјије рата. На очиглед мутног неба и заробљене земље момци газе дубок снијег, њихову момачку пјесму носи међава преко поља до самог краја. С пјесмом су ушли и у Шипачно: «Нема кола без мене сокола, ни играња до мога пјевања.»

За тили час се начини коло дјевојачко. Младе и стасите сељанке одмах спучише коло и просу се пјесма: «Тихо пјевам, тихо се извијам, тихо драгог на срце привијам.» Бацио око Вуле на једну од њих, мјеркао дуго, а онда се ухватио у коло до ње, измијењали неколико ријечи, а у неко доба Вуле ће:

«Би ли се ти ђевојко удала?»

- Бих, а за кога?

- Како за кога? За ме.

- Нећу богме, ја сам чула да си ти мало на једну воду.

- И ја сам чуо да си се ти копилила, шапну јој Вуле на

уво.

Ни Стеван не зна шта се све тада у дјевојачком срцу ковитлало и мутило, углавном, пред зору момци поведоше Косару, преко поља, кроз дубок снијег, да се предвече угрије поред пећи у Вуловој кући. Прича се како је Косарин отац Томо Шиповац, кад га је кћер погледом упитала: шта да ради рекао: «Иди, шћери, нека ти је са срећом, нема мушких глава колико би вама удавачама требало, само је сине, у њемачко заробљеништво одведено двјеста педесет хиљада

српских официра и војника, а ко зна колико је погинуло.
Иди, нек те Бог чува.»

Браћа Милићи

...Знам, како да не знам браћу Милиће, говори Урош, ко их још у Херцеговини не познаје. Зна их свако дијете одавде до Дубровника. Близанци су и толико личе један другоме да је тешко рећи ко носи име Душан, а ко Радослав. Отуда би људи често Душана ословљавали Радославом, а Радослава Душаном, што њима уопште није сметало. Нису то обични људи, нису бар кад се мјере аршинима овог краја, јер су стасом високи и покретни као сјенке, за разлику од осталих људи у овом крају који су трупинасти и тешки као да су за земљу привезани. У њима је било неког нарочитог херцеговачког мира и мудрости. Браћа су надалеко чувени мајстори, каменоресци и зидари. Њихове златне руке су ишле далеко испред њих као што су се њихова имена спомињала и тамо гдје никада нису били. Били су радо виђени на сваком мјесту и у свакој прилици, једнако у веселу или жалости, свати у сватовима, којима се увијек градило мјесто. Не знам колико су везивали кумстава, колико крштених и колико вјенчаних, али су радо прихватили понуђена кумства. Иначе су били мирни и повучени људи, чак би се могло рећи помало затворени. А зидали су и подизали куће, школе, соколске домове и цркве по цијелој Херцеговини и, наравно, у Дубровнику. Док би градили цркву, прије него би почели радити, цијели мјесец постили би тврди пост, тако би и радили о пријесном хљебу

и води. Међусобно би се договарали и споразумијевали само погледима.

Мајка им је била родом из Требиња, од Паприца, руکورучица и домодржица, ткаља и везиља којој није било равне у цијелој Херцеговини. Кажу да таква љепотица није доведена у Брштаник. Многа је удавача у своме руху однијело било њезину серцаду било извезене кошуље или нарочито исплетене џемпере. Рано је обудовила, мужа су јој убили шуцкори на Папратној њиви код Доброг Поља, а она је подизала синове златним рукама и топлим мајчинском ријечи. Душан је био нешто затворенији, болешљив у дјетињству, одличан ђак у основној школи, касније човјек од идеја и углавном сва грађевинска рјешења су била његова. Све би он то најприје скројио у својој глави, било да је ријеч о градњи моста, школе или цркве. Ако, рецимо, у неком приморском граду видите оригинално озидан мост, то је Душанова замисао. Радослав је био нешто спорији, али радозналији, он би, опет, у посао уносио прецизност и темељитост, пажљиво би испитивао сваки камен прије него што га почне обрађивати, тражи му неке унурашње пукотине како би га лакше обрадио, а истовремено му налази и најпогодније мјесто у зиду.

Браћа никада не би потписивали никакав уговор нити би узимали предујам, но кад посао заврше само би рекли послодавцу: «Ми смо своје урадили, сад је ред да и ви урадите свој дио посла». Нису трпили приговор на свој посао, причало се како су пред рат на приговор неког сеоског кнеза на Дивину, кад су градили школу, покупили алат и напустили радилиште без ријечи. Тада су из свога џепа исплатили помоћне раднике и напустили посао, а да нису узели ни динара иако је било завршено скоро половина посла. Узалуд је било извињавање тога кнеза, молбе школског одбора, преклињање сељана, они су остали при својој одлуци. Само је тада Душан рекао: «Кад ти знаш, кнеже, што ћемо ти ми?»

Били су широке руке и меког срца, нарочито осјетљиви на неправду и сиромаштво. Наравно, није им падало на памет да се дијеле и парчају оно што им је отац оставио, рађе су куповали земљу, једнако сјенокосе и оранице.

Изградили су себи велику кућу, ту поред старе очеве куће у којој су се родили и коју су одржавали да је не нагризе зуб времена. И, ето, управо у тој кући браћа су једанпут годишње давала себи одушка. Родитељима су подигли лијеп споменик, додуше, мало необичан у односу на друге споменике, али лијепо срезан крст у једној каменој громади чији облик нису дирали. Оженише се исте године. Изродише дјецу, Душан два сина и три кћери, а Радослав пет синова и једну кћер. Њихова је кућа увијек била отворена једнако просјаку и среском начелнику, шумару и жандару, званом и незваном, предсједнику среза или одборнику.

Браћа су, међутим, имала једну необичну навику. Наиме, напијали би се једанпут годишње и то увијек уочи светог Тирила и Методија, 23. маја. Затворе се у стару очеву кућу и пију седам дана и исто толико ноћи и тада нико од кућне чељади не би смио помолити нос да види шта раде или да их нешто упита. Замраче просторију, упале кандило, примакну буренце црног вина, сједну за мали сточић напремасе и пију у тишини. Око њих стари намјештај њиховог дјетињства: очев и мајчин кревет покривени серцадама, велики сто што је некада дочекивао и угошћавао друге госте, очеве гусле поред старе иконе светог Јована Крститеља, мајчин недовршен плетер. Кажу да се само једанпут одборник Обрен усудио да их упита зашто то раде и да му је Душан одговорио: «Гледај ти свој посао, одбрниче.» Пошто би се отријезнили излазили би међу чељад, блиједи и изнурени, као послвије тешке блести, али некако лаки и прозирни као сјенке, знатно осјетљивији, у послу прецизнији, као што кажу да нарочито жени иде вез од руке у вријеме кад дијете у њезиној утроби оживи, јер су

јој тада, веле, покрети лаки као сјенка. Ови ,иначе, затворени људи, који су мало и нерадо причали, само би се тад отвараили и причали један другом надуго и нашироко, евоцирали успомене, а, бели, имали су се чега сјећати из живота у њемачком логору или оно што су препатили на Голом отоку. Тада би повјеравали један другом своје мале тајне, ако су их имали. Сјећали се родитеља. Наравно, сељани су знали за то њихово пијанчење, али се никада нико није усудио да их упита зашто то раде. Обично би се рекло: «Милићи пију.» Неки су говорили да су се тада браћа непрестано молила Богу, да су се исповиједали пред иконом светог Јована, крсне славе њихове. То је био повод сеоским торокушама да пуне причу како браћа на тај начин испаштају неки смртни гријех, чак су однекуд знале, како браћа на души носе смрт неког помоћног радника Миращевића, кад су градили мост преко ријеке Мораче у Црној Гори. Неко се чак сјетио како су им и ујаци много пили и кратко живјели, сви до једнога, и како су одлазили на онај свијет, ако не пијани ко земља, онда сигурно мамурни.

Истина је била на другој страни. Наиме, знало се да су браћа рат провела у њемачком заробљеништву равно четири године. Заробљени су у Бенковцу у мају 1941. године, одатле под жестокиим усташким батинама одведени у Загреб, а из Загреба у логор Сталанг, «17 – А», код Беча. Ту су их Руси ослободили 23. маја 1945. године, одатле су у запрежним колима стигли у Мађарску, а потом 1. маја 1945. у Суботицу. Ижљубили су се са коњима који су вукли запрегу од Беча до Суботице. Потом су седам дана возом путовали до Мостара.

Кад су стигли у Невесиње, неколико пута су привођени и саслушавани. Били су осумњичени као њемачки шпијуни, чак су три мјесеца провели у истражном затвору у Мостару са неким усташама са Ширког Бријега и са онима који су у Шурманцима бацали српску нејач у јаму у том мјесту. Крајем љета 1948. године су поново затворени

у затвор у Билећи, одакле су пребачени на Голи оток. Ту су одробијали тридесет и шест мјесеци као руски симпатизери, јер се однекуд знало да су у бечком логору били заједно са заробљеним Русима. Браћа никада нису причала о свом ходу по мукама. По повратку са Голог отока, вратише се свом занату. Само се однекуд сазна да је у Билећи Душан рекао иследнику: «Сви су ме тукли, а ти си ме дотукао.» Иследник је инсистирао на именима Руса који су са њима били у логору и шта је са њима било пошто су ослобођени, ко је од њих ушао у нашу земљу и гдје је сада.

«Шта би ти, друже, да ти ја кажем?»

«Истину.»

«Не знам.»

Браћу Милиће, говори Угљеша, сам потоњи пут видио крајем љета 1991. године у Пребиловцима, довршавали су крипту пребиловачким мученицима, у коју ће бити похрањене кости оних које су усташе живе побацали у јаму у Шурманцима. Просули се и остарјели, наравно, постили су тврди пост. Личе на старозавјетне апостоле. Ко зна хоће ли живи дочекати светог Ћирила и Методија и хоће ли се више икада затварати у стару очеву кућу да се изопијају.

Ђока

...Јасно га видим у мислима као у огледалу: сјео на оборен зид очеве куће и држи звоно у рукама, али некако тврдо и грчевито као да у том звону стоји његов живот, па ако га попусти из руку све ће се џомбосати. Унутра је турио руковет сијена и тако зашушкао звечак да се звоно не би огласило, иначе би му срце препукло кад би још једном чуо ово звоно које је слушао педесет година. То звоно, јасно и препознатљиво у односу на сва остала сеоска звона, донио је његов отац из Граца. То је обично звоно са говеда. Прошлу ноћ су му вуци на Помаковцима заклали последњег вола Дивоњу, остаде само гомила костију и ово звоно. Тај во му је био све шо је имао од мала, а некад је пред очевом кућом било преко тридесет грла стоке крупног зуба и преко стотину грла ситног зуба. И вазда два три најамника. Сада је то оронuo старац, који живи од сеоске милостиње.

А некад, некад су му градили мјесто гдје год дође, био је син жандармеријског наредника Дана Кецмана, стаситог Личанина, који се прижени у наше село, узе за жену најпознатију љепотицу из најбогатије куће Савића, Јелену Лукину, јединицу у родитеља. Наредник је био предузимљив човјек и кад наслиједи имање Луке Савића, као да му то није било доста, зину оном људском незајажљивошћу. Наредник је куповао земљу, једнако косанице и оранице, често не питајући за цијену. Међутим, знало се да наредник даје

новац на зајам под камату и отуда се говорило да је управо тако долазио до најбољих комада земље. Тако је, веле, дошао до најпознатијег шљивика у цијелом крају, јер му Гавро Достић није био у стању вратити позајмицу за млин који је градио и који, узгред буди речено, никад није прорадио. Само је ли наредник бацио око на какав комад земље или на какав воћњак, посадиће се на главу да дође до њега. Узалуд му је Комнен говорио: «Господине наредниче, не треба човјеку ништа више него онолико колико му треба». Наредник куповао, куповао и умро. Отуда би Стојан, кад год би прошао поред гроба старог Савића, клео Луку у гробу: «Што нам остави овог паука, земља ти кости истурила?!»

Наредник и његова жена оставише иза себе двоје дјеце, кћерку Милицу, која се рано удаде за неког Мрковића у Пустољине, и сина Ђоку. Најприје умрије наредник, а неколико мјесеци за њим и његова жена Милица, нестале као да је вјетар однесе, а Ђока остаде сам. Кад му родитељи умријеше изгуби се у богатој кући. У дјетињству се заклањао иза мајке, био је једно од оне дјеце која се увијек држи мајци за котулу, а касније као да никако није знао закорачити у живот а да га неко не води за руку. Такав је био и кад је отишао у војску и кад се пред сами рат вратио. Као дијете био је њежне грађе као стабљика неког цвијетка који је растао у дебелој хладовини. У дјетињству никад се није помијешао са осталом сеоском дјецом, додуше, затекао би се тамо гдје се дјечаци играју, али би само стајао покрај њих и мирно гледао шта они раде. Дјеца су га звала Наредником, а он је најмање био то јер ликом је био на мајку. Тада је био увијек уредан, али са неким помало болећивим погледом. Кад су му родитељи помрли кућа поче да посрће. Кад остаде без родитеља пусти се да га живот носи као што бујица носи откинут лист. Напустише га најамници, а мал нагло поче да се смањује.

Онда дође рат. Не зна се гдје је Ђока био и шта је радио у току рата. Кад се вратио на згариште био јесув као грана и ђутљив као мумија. Кућа бијаше оборена до темеља, камен на камену није остао. Поче помало да подиже стоку, само говеда, једно по једно говече, па десетеро. На згаришту је нашао ово звоно, које је увијек јасно јављало ђе су наредникова говеда, наравно, без чобана.

Није то био човјек од иницијативе, увијек је нешто чекао као да ће неко други урадити његове послове. Треба рећи да је био добар косац, а богме требало је покосити седамдесет коса сјенокоса. Кућу није подизао. По цијело љето би косио, о сувом хљебу и води, па кад би се предвече говеда сјавила пред избу Душана Каришика, који је отпртљао у Гајдобру, и чекала њега да дође са кошевине, само би их упустио унутра, и намјестио се на свој лежај у јаслама. Како зими тако и преко љета. Ватру није ложио, а и да је хтио није је имао гдје заложити. Тако му је живот пролазио. Ако се говече у планини скуља у какав шкрип то је сигурно његово, ако вуци искаишају теле то је његово, ако во сломије ногу то је његов во: а како и неће кад тај мал нема чобана. А да прода једно грло стоке као остали сељанини мртав. Скоро сваке године је тако нестајало по једно грло, док књига није спала на једно слово, на овог јединог вочића Дивоњу. У последњих неколико година Ђока је остао само са њим. Животиња би предвече дошла пред избу, па ако не би затекла Ђока тамо, само би погнула главу и неколико пута рикнула као да га дозивље. Он би сваки пут доносио по нарамак свјеже траве и бацао пред вола. Сваког љета би саставио по неколико стогова сијена. Било је у том сусрету животиње и човјека нешто њежно: најприје би помиловао животињу по врату, а онда би отворио избу, пустио да животиња прва уђе унутра, он би се намјестио на свој тврди лежај у јаслама и дуго би вола чешкао и тимарио. Животиња се послушно предавала добро познатим рукама, онда би запро улазна врата, намјестио у јасле и дуго у ноћ

причао са животињом док га умор и сан не савладају. У изби је славио и крсну славу: уждије крсну свијећу, окади избу, измоли Оченаш и то је било све.

Ако је његов живот био везан и за што на овом свијету, онда је то ова животиња и, замислите, фрула. Још док је био мали, очев најамник Видак Џелет му је поклонио фрулу и научио га свирати. То је једини предмет од кога се није одвајао. Вазда му је била за појасом, па кад се умори и сједне да предахне, хити руком за њу и почне свирати. Па и то његово свирање је било некако другачије, као да се никада са тог инструмента нису откинули они весели тонови, него увијек некако дубоки и тугаљиви. Знао би понекада дубоко у ноћ да свира у јаслама своје влу. Често би на вратима затекао какву торбу и у њој комад хљеба и чутурицу млијека. Сељани су га хранили, нарочито Симана Комненова, старица која је имала пуну кућу унучади.

Међутим, за дивно чудо, Ђоко никада није пропустио ни једну једину конференцију, лијевало сијевало, он је ту па било да главну ријеч води другарица Јелка или наш одборник Јован Чакалица. На први поглед изгледа да упија сваку ријеч као спужва, боље од сенилног и непокретног одборниковог оца, некада сеоског најамника Мања Митровог, кога син сваки пут натовари на коња и доведе на конференцију. Он има своје мјесто на средини првог реда, па ако се догоди да неко сједне на Мањово мјесто, одборник ће: «Мичи се отале, то је Мањово мјесто.» Стриц је сенилан, често се без икаквог разлога церека, кад у његовој свијести пропукне каква пукотина и отвори ко зна какво сјећање. Понекад би га Јован упитао: «Је ли тако, тата?»

«Тако, ја никако», одговорио би старац кроз неки необичан смијех, као да се пошпрдује.

Ђока укекери очима у говорника, као маче у чирак, па ти се чини да упија сваку изговорену ријеч, али кад би га неко послѣје упитао шта је одборник говорио, само би одмахнуо руком и рекао: «Ништа.» Јер он, уствари, никада

није слушао шта се говори, него се забављао на свој начин, тада би све вријеме у мислима замишљао говорника као какву домаћу или дивљу животињу. Час одборника види као припетог коња, који се врти на сувој тратини, па га он зауздава као да се спрема на далек пут, онда га види како се преобукао у женску робу и бјежи пред четницима Баја Станишића, час га замишља као балегара који котрља лоптицу говеђе балеге у коју ће касније пометнути јаја. То Ђоку забавља, то му дође као нека позоришна представа.

Тако замишља и другарицу Јелку која увијек на конференцији сикће као змија. Тада је јасно види као црностуга који се завлачи испод кућног прага. Види је и као Стојанову кобилу која се намјешта да је опаше Пилипов магарац Ђорем. Те су слике у његовој свијести толико увјерљиве да чак чује како Јелка као кобила њишти. И сваки пут би те слике биле другачије и убједљивије.

Само је једанпут Ђока изашао из своје коже на тим конференцијама и пренерезио све присутне. Било је то онда кад га је предсједник среза упитао зашто се не жени, «јер му пролази рок употребе.» Тада се Ђоко исправи и некако изазовно испрси као да је пошао на мејдан Мустај бегу личком, као да пред њим није предсједник среза него задња фукара.

«Што да се женим, друже предсједниче? Да градим фукару, као да Господ није начинио доста несретника и биједника, па да му ја у томе помажем. Не пада ми на памет. Је ли вам мало пролетера и бескућника? Зар вам је мало гладних и жедних, голих и боси? Јесте ли ми у рату одвели коње? Јесте. Јесам ли за откуп дао краву и теле? Јесам. А шта сам добио зато? Од шаке до лакта. Мој је живот само мој, моја је биједа само моја биједа, па није лијепо да неко тура свој нос тамо, па чак ни ти друже предсједниче.»

Наравно, предсједник није знао да је Ђока дирнуо у живу рану коју носи тридесет година. Наиме, неколико година пошто је дошао из војске, Ђоко нали флашу ракије и

равно у кућу шумара Стевана Милићевића да тражи руку његове кћерке Косара, коју је кришом гледао, никада јој се није јавио нити са дјевојком проговорио једну једину ријеч. Извади флашу ракије и метну на сто. У џепу је имао златни прстен замотан у карирану марамицу. Кад рече што је дошао, шумар га тако ошамари погледом да више није било потребе ништа говорити, Тока узме флашу коју је донио са стола, стрпа у џеп и изађе осрамоћен и попљуван, па кад је био преко моста златни прстен баци у ријеку.

Кринка

...Често ми се учини да оловка не може да стигне догађаје који куљају из мога сјећања. Само што стигнем да одшкринем врата на једном од њих и да их метнем под оловку, а отуда провале други, навале један преко другог као овце на тијесну стругу, таман што сам некако успио да онај први турим под оловку, а оно ево другог, трећег, четвртог, па отуда изгледају као јесење лишће које опада, те никада нисмо потпуно сигурни да ли ће онај који се први откинуо са гране први и пасти на земљу. То ми се редовно догађа кад год узмем оловку у руке да забиљежим понешто из свога сјећања. Тако је било и сада. Бљесне сјећање као сунце иза градоносног облака, само часак, тек толико да каже да је још увијек ту, бљесне и кратко обасја крајолик, али брзо нестане иза облака, као, уосталом, и наша сјећања. Никако не умијем изаћи из приче коју отвори сјећање. Чини ми се јесам ли само помолио нос да видим шта се то ту, и сада, догађа, да ће ме неки враг опаучити по глави. Да ли је то познато, тврдо лице политичара са малог екрана или глас радио спикера који преноси ногометну утакмицу, или је то неко ко изненада упада у причу коју су сјећања отворила, ко то зна? Увијек ми је некако био ближи пепео од ватре која гори.

Ево сарајевске улице која је званично носила име једног народног хероја, који је, успут буди речено, словио као женомрзац. Данас је та улица познатија под именом

Улица часних сестара, од Катедрале до Башчаршије, уствари, од Беча до Истамбула, то је улица која спаја онај аустријски дио града – европских грађевина, са оним турским учерицама и дућанчићима на Башчаршији, ту гдје се додирује Исток и Запад, гдје се мијешају звона Старе православне цркве са звонима Катедрале, а све то као да прати завијање хоце са мунаре Бегове џамије, који упорно позива вјернике на молитву. То је ту гдје се наслања хотел «Европа» на источњачки Безистан. На башчаршијској пијаци можете купити урме из Смирне и романијски кајмак од истог трговца за једним столом, гдје можете набавити призренски нож или чешку «збројевку» испод руке, ако вам затреба. Улица часних сестара је уствари улица љубави и такве улице углавном имају сви градови на свијету, то су, уствари, тржнице љубави. На плочнику те улице се ваљају шибице за оне лаковјерне и наивне који приме игру и одустану кад остану без пребијене паре у новчанику. Нека вас ништа не зачуди ако овдје врисне жена којој су извукли новчаник, а она несретница дошла сину на заклетву који служи војску овдје.

Сјећам се кад ме тамо први пут одвео Закир Папијон, ситни сарајевски лопов и педофил, коцкар и трезвењак, који је занат испекао у Казнено-поправном дому у Стоцу. Тај Закир није пропуштао прилику да се сваки пут нађе пред Средњом техничком школом на игралишту гдје би по неколико сати стајао иза жељезне оgrade и гледао како се дјечаци скидају на часовима физичког васпитања.

Стајао сам пред излогом лијепо аранжиране текстилне продавнице која је носила име краља животиња и у цепу гужвао новчаницу од хиљаду динара, коју сам зарадио чувајући стражу док је Закир мазнуо бицикло неком припитом жељезничару из Рајловца. Жељезничар се сигурно вратио кући пјешке и пијан као црна земља псујући све по реду «лоповском граду». Као и остали сеоски дјечаци зазирао сам од града, од ових кућетина које су се наднијеле,

а посебно од уских уличица, сарајевских слијепих улица које овдје зову чикме, и градских мангупа, који, опет, некако увијек препознају сељачко дијете на улици.

Не знам колико сам ту чекао кад изнад мене забунгура мушки глас: «Дечко, хоћеш ли карат?» Поред мене је стајала жена крупна као планина, широко лице, ситне крмеће очи, црне мушке обрве и снажно попрсје, мушкобањаста као Петра Јагошева из мога села која се равноправно носила у свим надметањима са сеоским момцима, чак и у рвању или бацању камена с рамена. Кад се жена сагнула да завеже пертлу на ципели од змијске коже, дотаче ме ћелавим тјеменом. То је било прво ћелаво женско у моме животу. Збунио сам се као ухваћена звјерчица, заборавио зашто сам дошао овамо и сунуо као птица из отвореног кавеза.

Коју годину касније кад сам као студент радио у редакцији једног женског часописа добио сам задатак да начиним фелтон о продавачицама љубави. Тада сам много више знао о лаким женама, не само о онима које на улици нуде своје тијело, него и о онима које су ординирале по сарајевским хотелима, бившим манекенкама, фотомоделима, љепотицама, које су наручиване за угледне госте и за велике паре. Знао сам да су то обично биле угледне, удате жене, које су на овај начин допуњавале кућне буџете. Једна од њих била је и жена бившег трговца сировим кожама, који је банкротирао, некада позната сарајевска љепотица из хаџијске породице.

Из дана у дан сам прикупљао грађу. Ево ме у башчаршијском хотелу Стари град, чекам неког Сеју Главогуза, макроа, власника овог бијелог робља. Кад се тај балван појавио на вратима особље се с њим снисходљиво поздрављало, конобари су се утркивали ко ће му се прије наћи при руци, да му тркне и купи цигарете или да однесе неку усмену поруку ту негдје у комшилук. Сјео је за мој сто без поздрава. Пуцкета под његовом тежином стара стлица.

Крупна људескара, на његовом мишићавом тијелу које је било ишарано тетоважом као ускршње јаје, танка бијела мајица. На лијевој подлактици, с унутрашње стране, истетовиран нож. Изгледа да се старао да то умјетничко дјело видим и да ми тако да до знања с ким имам посла. Конобар му без питања донесе кафу са рахат локумом и шахбесу.

«Знам, све знам, а гдје сам ја ту, ви млатите паре на туђој несрећи, а ти се Сејо јеби. Е, видиш, неће моћи тако. Моје су жене даме, нису то оне дроце из «Дрине» и «Мошћанице» које пружају услуге крканима са Пала или са Сокоца, балванашима. Него, другар, да се нађемо, моје је педесет сомова, па ради колико ти воља, иначе ћеш имати посла са мном, што ти не бих препоручио.»

Диге се и оде без поздрава, ваљајући се као нилски коњ кад изађе из воде. Кад Главогуз изађе, приђе мом столу милиционер и легитимиса ме. Турио сам му под нос и новинарску акредитацију. Касније ћу сазнати да је то неки Јажих, најопаснији милиционер на Башчаршији, који је радио у тал са башчаршијским лоповима и шибицарима.

Ипак, не одустајем, тврдоглав сам као мазга, сељачка тврдоглавост ме тегли напријед. Тако сам натрапао на Мирка Мирошевића, жестоког сарајевског момка, пропалог апсолвента са Правног факултета, који је апсолвирао прије десетак година, а онда се пропио и тукао се тако жестоко да су од њега зазирали и најпознатији сарајевски разбојници. Често смо заједно, преко дана глуваримо по сарајевским улицама, или смо у «Истри» или Старом граду да ме са Мирком види онај Главогуз. Мирко много пије и често се макља, али наравно шакама, витешки. Ожиљак од ножа на његовом лицу с лијеве стране, као код Ал Капонеа, даје том сељачком лицу још тврђи израз. Мирко ми показује ожиљак од метка на прсима с лијеве стране. Захваљујући Мирку начинио сам подоста материјала, који ће касније уредница по својој вољи искаишати и сложити у фељтон, који је

објављен у часопису, а ја сам морао да бјежим и да се склањам са улице.

Кад сам касније листао моје новинарске забиљешке и тражио оне дијелове које је уредница бацила у кош, наишао сам на причу о Кринки. Ево тог одломка:

..... Недјеља је. Јутрос је град окован ледом. Цича зима, стегао мраз, ријетки пролазници на улици. Само на малом простору на углу гдје се спаја Доситејева улица са улицом која носи Титово име, Стјепан Мезе и голубови, облак голубова, који се свако јутро сручи на њ, поготову зими. Чини ми се да нема чељадета у Сарајеву које не познаје овог старца, помало необичног човјека, пензионисаног морепловца, који је као кувар на броду опловио цијели свијет и кажу да зна неколико језика, међутим, Стјепан никада није научио да како треба изговара ове наше тврде сугласнике.

Стјепан је Мађар. Старац би свако јутро рано излазио из своје мале собице у поткровљу, коју му је оставила некадашња љубавница, радница у Творници чарапа, у Мис Ирбиној улици, са два цекера сувог хљеба, који је јуче искупљао по сарајевским ресторанима, да јутрос нахрани гладне голубове. Птице су јатимице слијетале на његова рамена, руке, главу, он би ставио тврду шниту хљеба у своја уста, а голубови би наваљивали управо на ту шниту и кљуцали хљеб, тако се забављао. Тако ради тридесет година. Знамо се. Понекад сам му из студентске мензе, док сам радио као сервисер, доносио пуну врећу хљеба, а он би се обрадовао томе бајатом хљебу као мало дијете. Увијек би се са мном лијепо поздравио и измијенили бисмо по неколико ријечи, једва толико да један поред другог не прођемо као поред оборена плота.

Стегао мраз. У «Истри» сам заказао састанак са Мирком. Јутрос је ресторан празан, ноћне пивопије још спавају тврдим сном мамурних људи, а трезвењаци јурцају за својим пословима, чак су се и милиционери-позорници,

завукли тамо гдје се ложи ватра, и поред пећи паре муда. Клопара полупразан трамвај. За столом код улаза сједи дјевојчица, рекло би се још дијете, пред њом је нека танка супица. Плаче, с времена на вријеме се откине суза и падне у тањир. Срче супу. Руке су јој некако несигурне као да први пут држи кашику у рукама. То су она изгубљена бића која не знају да ли су пошла или дошла.

Да не би прича кренула у другом правцу само да напоменем да сам тако упознао Кринку. Наравно, то је било њезино умјетничко име иначе се звала Фадила Сарачевић, како ће ми касније рећи. Вјерујем да је овдје прича коју сам дуго тражио. И заиста, понудио сам је вермутом. Испила је једну па још једну чашу. У угловима њезиних очију као да се гасио неки пламичак. Рече да зна да сам новинар, али да њезина прича није згодна да трује сретне људе.... «Ви новинари мислите да можете читав људски живот скуљати у новинарску причу. Треба људима причати веселе приче кад је живот невесео», рекла је. Ипак, ево те приче:

«Кад сам пошла у школу оца ми је прегазио воз, маневарка у Велешићима. Био је пијан, душа од човјека, и данас сањам како спавам у његовом крилу као маче у вуни. Сјећање на оца је једини жиљак који гори у моме срцу, све остало је мора. Мајка се послѣ две-три године удаде за неког ноћног чувара Кустуру који је радио у творници сапуна «Астра», отуда је увијек мирисао тежким мирисима сировина од којих се прави сапун. Како је вријеме одмицало ја сам све више заборављала оца, а окретала се очуху. Из почетка ме очух миловао и мазио као што се милује своје дијете, с посла би ми доносио кесицу карамела, миришљави сапунчић, понекад би ми набавио и какву хаљиницу или ципелице, углавном мазио ме кад мајка није ту. Мајка је радила као помоћна куварица у «Американцу» тако да смо ја и оћух остајали сами у изнајмљеном стану на Вишњику, код неке старе удовице предратног трговца. Очух је причао како је та стара удовица Јеврејка и како јој је он спасио

живот у току рата. По цијели дан би се очух играо са мном и морам признати да ми је то годило, јахала сам на њему као на коњу, а он је рзао и опонашао коња. Те игре су потрајале неколико година. Пошла сам тада у седми разред и нисам била лоша ученица. Прољеће је улазило у Сарајево кад се то десило, кад ме **очух** раздјевичио. Неколико седмица сам замјењивала мајку у њезином брачном кревету. Ко зна шта је мајка наслућивала, али сам била свједок жестоких свађа између њих двоје. Мајка је пријетила полицијом. Тукли су се. У полицији сам све испричала у ситнице. Очуха су притворили, а ја сам то јутро побјегла, код Нусрете, старе курве са Широкаче, неке даљње мајчине родице. Њезин рок употребе је био одавно прошао, сада се бавила препродајом украдених ствари. Ту сам срела Паганинија, сарајевског џепароша, што се оно каже: нашла слика у трави прилику, *ђе си слико? ево ме прилико.* Знао је много што-шта о мени, а ја о њему нисам знала ништа. Знала сам само да немам куд натраг, али нисам знала како ћу и куд напријед. И Паганини је био несретан млад човјек, дијете разведених родитеља, отац конобар, а матер словослагач у некој штампарији. Био је добар према мени као добар дан. Имамо једно женско дијете, дјевојчицу, четири су јој године, сунце мамино. Паганини је у затвору, пао је прошле године, провалио га неки Зике са Широкаче, пизда му материна. Не излазим често на улицу, највише двапут седмично, а једанпут идем Паганинију у посјету. Мора се. Дјевојчицу, срце мамино, остављам код Нусрете. Јесте, курва сам, а нико неће рећи да је живот курва.»

Сада више нема ни биртије «Истре», срушена је булдожерима, и на њезиним темељима подигнута робна кућа «Сарајка». Неки су тада причали како је багериста у рушевинама нашао плету златних шорвана и како је од тога начинио кућу на Бјелавама, пропио се и за годину дана умро од цирозе јетре.

Нема ни несретног апсолвента Мирка Мирашевића, објесио се у своме Боану, у селу гдје је сахрањен гласовити црногорски јунак Новица Церовић. Нема ни Кринке, умрла је од туберколозе у Антитуберколозном диспанзеру у Мостару и сахрањена на импровизованом гробљу пред диспанзером до ријеке Радобоље. Не знам шта је било са њезином кћерком, само још увијек голубови слијећу тамо гдје их је некада свако јутро хранио пензионисани морепловац Стјепан Мезе, кога је једно јутро поштар, који му је доносио пензију, нашао мртва у малој собици на мансарди. Пропала је идеја да се на том мјесту подигне споменик овом човјеку, остала је само ова прича која ће изаћи међу људе након скоро тридесет година.

Цепарои

...У трамвају на релацији Башчаршија-Илица, који је увијек био пун као шипак, путници су се тискали као овце на појилу, псујући оне жене са корпама које су се враћале са пијаци. «Другарице, обраћа се један млађи човјек једној од тих сељанчица, здравој и једрој жени, зар мислиш да ћеш ти са тим сепетом у Европу?»

«Друже, ја уопште нећу у Европу, ја идем у Војковиће.»

Путници прснуше у смијех, а онај што је питао извади велики рожњати чешаљ и стаде да намјешта фризуру. Не вјерујем да ће и он са тим рожнатим чешљем у Европу. Онда је вриснула нека жена: «Људи.... покрали су ме.... Станите.... станите дигли су ми новчаник.»

Наравно, путници који се свакодневно на овој линији сусрећу са оваквим појавама не узбуђују се много.

- Покрала је јуче, а она се сјетила данас, рече неко.

- Не пристај жени на муку, додаде нека жена у црнини.

- Да моја жена тако чува своју кокару ја бих давно остао без ње, рече један хрмпалија.

Свијет као свијет, једни саосјећају са њом, други се шале и шегаче на њезин рачун, поготову што је жена, како је изгледало по њезиној одјећи, била из оног богатијег слоја,

који се ријетко возе трамвајем, а такве су лак плијен џепарошима, који овакве жртве називају гускама.

- Станите јој овдје на Малти да позове милицију, рече она жена у црнини.

- Стани јој ти, рече возач, ја сам јутрос у четири сата, кад нормалан свијет спава, сјео у ову скаламерију, па ми само још треба да ко зна колико стојим на отвореној прузи, док милиција тркеља путнике, него ти другарице, сад на следећој станици лијепо изађи па у милицију: тако и тако.

- Боли њих курко за нас, рече један путник сакривен иза новина.

Трамвај стаде. Жена испаде као рукавица. Викала је: «Лопови.... лопови.»

Не могу рећи да сам се баш нешто нарочито уносио у ову ситуацију, у ствари, гледао сам једно младо, лијепо лице, које сам негдје раније видио. Младић је био обучен по последњој моди, лице лијепо сложено као лице грчког бога Аполона, које сам јутрос видио у «Историји античке књижевности» професора Милоша Ђурића, јер се спремам да изађем на испит из античке књижевности код професора Леовца.

И младић је гледао мене, али неким, наивним, отвореним, чак би се могло рећи, молећивим погледом. Било је нешто загонетно у том његовом погледу, нешто као молба. Узалуд претурам по сјећању гдје сам то лице раније видио, а онда ми се упали лампица, пропуче сјећање, то лице сам срео прије неколико година у возу на релацији Сарајево-Плоче, у доста неугодној ситуацији. Био је јануар мјесец. Сњијег покрио земљу. Цича зима. Сјео сам у воз на Илици. Упадох у купе и унутра затекох два милиционера, а између њих младић, може имати седамнаест-осамнаест година, у кожној јакни. На рукама је имао лисице. Да сам то раније видио вјероватно не бих улазио јер сам осјетљив на туђу несрећу, али сад шта је ту је. Сапети анђео, ништа друго, јер је дјечак изгледао безазлено и наивно као сироче у туђој

кући. Видећи како сам посматрао дјечака један милиционер рече: «Цепарош, побјегао из Дома за малољетнике у Стоцу. Ухватили су га у Београду. Враћамо га натраг.»

Воз је клопарао, вани је бјеснила мећава носећи снијег. Кад је воз оборио преко Иван планине, један од милиционера изиђе у ходник. Пуши, а онда нестаде, да мало протегне ноге кроз ходнике. Други милиционер је дријемао. Дјечак је сједио мирно као анђеол на олтару у нашој сеоској цркви. На земљи је лежао дубок снијег. То су они сњегови који затрпају плотове. Гране дрвећа около се савиле под снијегом као часне сестре на молитви. Онда се десило нешто што никада нисам могао објаснити. Дјечак је попут вихора отворио стакло на купеу и наглавачке искочио из воза. Не, нисам видио како је то учинио, јер сам читао књигу «Тако је говорио Заратустра». Неко је повукао кочницу. Воз је двадесетак минута стајао на отвореној прузи у планинској мећави. Не знам шта је даље било. Милиционери су изашли у Коњицу.

Дакле, то је то лице, које сада мирно стоји у трамвају, смјешка се, и с времена на вријеме нам се сусретну погледи. Само је на мјесту резервисаном за ратне војне инвалиде неки Шућур из Хотоња узвикивао имена станица кад трамвај стане, а преко пута њега је веома лијепо пјевала севдалинке нека Селвета, жена мало на своју воду. Говорило се како она уопште није женско него мушко, Селвер из Тарчина. И заиста, то би се чељаде у трамвају појављивало час у мушкој час у женској одјећи. Њих двоје су били редовни путници по цијели дан у сарајевским трамвајима.

Сишао сам на Илици. Журим према Великој алеји, према оном дрвореду што је засадио покојни краљ Александар.

Осјетио сам нечију руку на рамену. Окренем се: Он.

- Јаране, да попијемо нешто, јер ти си изгледа мудар човјек.

- Зашто?

-Имам ја свој разлога да частим.

Узалуд сам се бранио. Сјели смо у хотел «Босну», гдје је аустријски престолонаслѣдник преспавао своју последњу ноћ у јуну 1914. године. Особље је изгледа добро познавало овог младог човјека као редовног госта. Наручи флашу фрушкогорског бисера и мезу. Само рече конобару: «Једну ону моју, краљевску». Убрзо паде на сто велики овал царске мезе. Дуго ме посматрао оним својим лијепим и помало тужним очима.

- Ја сам очерупао ону стару коку у трамвају. Познајем је, пуна је као брод. Муж јој је савезни функционер, а њихове жене су гуске. Ријетко се возе трамвајем, али ето она понекад залута и тамо. Муж јој прије него што оде на службени пут са својом секретарицом напуни новчаник ловом. Обично се те гуске возе таксијем. Само је довољно проћи поред ње и узгред је упитати гдје јој је муж, она тада изгуби главу, не зна гдје јој је глава, а камоли да зна гдје јој је ташна. Никада нисам на силу отимао женске ташне, ни прекидо златне оглице испод врата, као неки. Ја сам ученик најпознатијег сарајевског џепароша Паганинија. Никада нисам завукао руку у сиротињски џеп, бунарим само дубоке џепове. Можеш ти мене осуђивати колико ти је воља, али не треба судити ни једном човјеку ако у његовим џипелама ниси провео бар један дан.

Дође и друга флаша бисера. Он се све више отварао:

- Ја сам ти дијете асфалта. Родио сам се у бакиној кући на Вишњику. Е, та моја баба, мамина мајка, је опет посебна прича. Била је удовица предратног трговца пријесним кожама. Бака је била болешљива и тешка жена, а уз то и сенилна старица. Отац ми је био трговачки заступник неке словеначке фирме, а мајка секретарица савезног бироа за туризам. Родитељи су често путовали. Кад би се вратили са пута редовно би се свађали. Бака је била на страни своје кћерке, моје мајке, слушао сам је како моме оцу говори: «Не заборави ти зете да је моја кћерка Хацифејзовићка и да си

под кровом Хаџифејзовића, а ко си ти? Гејак иза Трескавице.» Отац би обично тада бјежао из кућа, а већ у недјељу мајка би се спремала на пут. Чујем баку: «Поведи Муневера и то ваше штене са собом, јер, богме, ја не могу сијевати за њим по сарајевским сокацима.»

Могао сам тад имати шест година, још нисам био пошао у школу, кад сам пред кином «Романија» срео оронулог старца који ми је купио улазницу и увео ме на преставу. Све што сам у животу лијепо доживио дугујем овом пензионисаном професору соло пјевања, «господину Влатку». Вратио ме послѣје представе кући и од тада је почело наше дружење. Он ме је одвео први дан у школу и чекао пред школом да се настава заврши. Редовно ми је ишао на родитељске састанке. Водио ме у зоолошки врт, на Врело Босне, возили смо се правим правцатим кочијама, он би тада редовно пјевушио неку мелодију, слао би ме по новине, цигарете, и редовно би ме слао да у поштанско сандуче баџим писмо његовом сину који је живио у Загребу. О сину никад није ништа причао, али му је често писао, па кад би добио одговор од њега падао би у неку тугу. Тада би само пушио припаљујући цигарету на цигарету. За моје школске другове он је био мој дјед. Често сам дане и ноћи проводио у његовом великом и лијепо намјештенем стану. Становао је у Радићевој улици, у центру града. Ту сам упознао и његове другове Васиља, Македонца, пензионисаног пекара и његову жену, ситну и веселу старицу, која ми је редовно куповала чоколаде, а, богме, понекад и понешто од одјеће: кратке панталонице или патике. Када сам касније у новинама видио фотографију Мајке Терезе, био сам тврдо убијеђен да је Василева жена Изворинка, била Терезина рођена сестра јер су личиле једна на другу као јаје јајету. Боже, како сам се срећно осјећао у њезином крилу док би ми сувим рукама шашољила косу и причала бајке. Често бих заспао у њезином крилу као маче у вуни.

Њих двојица су ме научили играти шаха тако да сам у петом разреду на школском турниру освојио прво мјесто.

Данас знам да је срећа као бљесак, лијепа и кратка. Кад сам пошао у шести разред обори се несрећа на ме. Најприје, дође деда Влатков син из Загреба, смјести оца у Старачки дом у Неђарићима, продаде Влатков стан, и оде. Тамо су Влатку ампутирали ногу. Гангрена. Умро је након мјесец дана. Нису ми дозволили да га видим мртва, али ми нису могли забранити да то прољеће плачем као хајдучка мајка. Тада сам разбио прозор на Влатковом стану да се осветим новим станарима, неком угојеном шефу ресторана у хотелу «Европа». Само неколико мјесеци потом стари Васил и Изворинка замијенише свој стан на Бреки за Скопље и одселише, остадох и без њих.

Остао сам сам. Поткрадам бабу. Моји родитељи се раставише. Баба одапе, а мрзио сам је као црна ђавола. Мама, коју нисам видио неколико мјесеци продаде кућу и оде у Италију са неким талијанским музичарем. Отац оде у Нови Пазар и тамо се ожени.

Тако сам пао у руке најпознатијем сарајевском џепарошу Паганинију и почео џепарити. Узбудљиво је то, жесток доживљај кад ти срце затрепери и посегнеш руком за туђим новчаником. Како тада тако и данас. Ишло ми је од руке. Радим сам без компањона. Снимим жртву, пратим и чекам погодан тренутак.

Пао сам након годину дана, провалио ме неки папак са Широкаче, и Дом за преваспитавање у Стоцу. Ту сам само специјализовао свој занат. Неколико пута сам покушао да побјегнем преко црте, али су ме редовно хватали и враћали натраг.»

Ту је нагло прекинуо казивање, подигао руку и тако позвао конобара, платио рачун, поздравио се са мном и изашао. Гледао сам за њим, ишао је грациозно као манекен, док није нестао иза угла.

Ја сам твој отац

...Никад се не зна гдје ће се, и када, која прича отворити а гдје, опет, затворити и колико треба времена да прича, као и смрт, заклопи један људски живот. Приче често, врло често, не уважавају устаљене представе о мјесту и времену. Отуда и личе на херцеговачке ријеке понорнице, које се појаве на једном мјесту, онда нестану под земљом да би се поново јавиле на другом мјесту и у друго вријеме. Таква је и ова истинита прича која је отворена прије четрдесет година у Сутомору, а затворена осам хиљада километара далеко одавде, у Чикагу. Ево те приче:

У љето 1968. године кад су студентски немири потресали свијет случајно сам нашао у локалним новинама једну кратку цртицу у којој је стајало како је у Сутомору, у своме стану, убијен пензионисани капетан Удбе, друг Парган, неколико ријечи из његове биографије, и наравно, набројана су његова ратна одликовања: носилац овога те носилац онога, од Споменице до Ордена заслуга за народ. То је био један од мојих будућих јунака чије сам име већ био ставио на папир и прикупљао потребну грађу о Голом отоку гдје је *мој отац* извршио самоубиства. У тој новинској цртици је стајало да је капетан нађен у кревету са усиреном гуком крви у устима и са шрафцигером у грудима. Истрага је утврдила да је прободен неколико пута и да је дошло до унутрашњег крварења. Чинило се да је капетан заспао, јер

около није било никаквих трагова отпора, у просторији је било све на своме мјесту, нигдје трагова крви, колико је једна једина кап. Убијен је шрафцигером са неколико убода у прси с лијеве стране, у срце дакле.

Познавао сам капетана Паргана и та вијест ме ни мало није изненадила, јер је то био човјек који је ишао у сусрет својој смрти, човјек који је у своме животу начинио толико дугова да је морао једанпут набасати на Јованову супругу.

Дакле, проведена је полицијска истрага. Од узимања парафинске рукавице до обдукције, прикупљене све оне ситнице које се у оваквим случајевима прикупљају, саслушано много свједока, међу њима и ја јер сам тада прикупљао грађу за роман о Голом отоку, па ни тај податак није промакао полицији. Голи оток се није могао замислити без капетана Паргана, о коме сам много слушао, како о његовој суровој природи тако и о начинима ислеђивања, који су били неуобичајени и надасве сурови чак и за то вријеме. Дакле тај капетан Удбе нашао је своје мјесто међу ликовима који су носили то вријеме. Биљежио сам сваку ситницу коју бих чуо, потом провјеравао и испитивао. Било је ,дакле, ту доста материјала како бих скројио и сашии његов литерарни лик, лик једног од оних партизанских фанатика, свештеника зла.

У том мом рукопису стајало је и како је одведен наш учитељ. Ту дословно стоји записано: Сува љетна ноћ. Учитељ Заметица се појави на вратима у пртеницама и бос, са фењером у рукама. Свјетлост фењера као да је размицала довратник у коме је стајао учитељ. Свјетлост прпоши испред улазних врата. «Ко је ноћас?» трепери несигурни учитељево глас. Онда суну кундак из мрака и удари га бодимице испод ребара, учитељ јекну, занесе се и паде, али не испушта фењер из руку. Свјетло фењера само за часак обасја лице онога што му је стављао лисице на руке. Тај оперативац Удбе подиже фењер са земље и објеси на тарабе, а онда

сувим гласом нареди: «Преда мном, бандо стаљинистичка.» Слушао сам колико је невиних људи капетан хладнокрвно ликвидирао у току рата и колико је недужних послао на Голи оток, да би на крају и он отишао за њима и одробијао у злогласној Петровој рупи седам година, дијелећи ту рупу са Владом Дапчевићем и гласовитим црногорским генералом Ђоком Мирашевићем.

Тада истрага, и поред свега, није дала никакве резултате и папири су стављени *adakta*, а случај заборављен. Само су у мојој биљежници стајали они подаци о њему и скица лика за један од Буњинових «анђела смрти». Умиру ли тако и књижевни ликови заједно са људима? Наравно, све се брзо заборавило и мистериозно убиство и пензионисани полицајски капетан, некада жестоки костоломац и ислѣдник, само би поп Говедарица често спомињао ову злицу. «Ако нечастиви има сина, онда је то сигурно овај капетан Парган.» Чак је у тим мојим забиљешкама стајао и податак како је капетан Парган личн метнуо лисице на руке и двојици својих ратних другова: мајору Салатићу и Пуковнику Попадићу.

Живт је текао даље својим уобичајеним током: нануле су се и даље продавале на пијачним тезгама као и живи креч, љековито биље, суви херцеговачки сир из мјешине и све оне ситнице које подупиру људски живот. Тако је било јуче, тако је и данас, а тако ће бити и сутра.

Понекад ми се чини да прича нема тачно утврђено вријеме, па чак ни одређено мјесто, и никад се не зна кад ће се и гдје отворити. Први дио овог казивања писан је обичном оловком на сувом папиру, а други дио је полако улазио у меморију рачунара.

Пустимо сада да mine тридесет и осам година и одмакнимо се од завичаја осам хиљада километара.

Чикаго, ресторан «Код косовке дјевојке», поподне, ужасна врућина и запара. Овамо сам стигао да напишем серијал новинарских репортажа о животу наших исељеника

и наравно тражио сам грађу. Као и у свим биртијама на овом свијету и овдје су навраћали несретници, бивши људи, ноторне пијанице, пустлови и лопови. Тако ми је случајност за мој сто једну ноћ сервирала шездесетогодишњака, очито човјека који је рано остарио и просуо се, бијеле неуредне дуге косе и исто тако бијеле повелике браде као у светог Аркадија са иконе у нашој цркви. Понудио сам га пићем, једним па још једним које је одмах стресао у грло као жедан човјек . Није пио као остали људи него би подигао главу као пијетао и чашицу наискап сасуо равно у грло. «Тражим те, вели, чуо сам да си стигао овамо да пишеш о нашим животима. Заиста нема потребе да ти кажем ни ко сам ни шта сам, јер ти и тако моје име неће ништа значити. Ја сам ти господине мртав човјек, љекари су констатовали карцином дебелог цријева и још сам на овом свијету, како кажу, највише шест мјесеци. Умријећу па не бих хтио однијети моју несрећу на онај свијет, нека остане на овом свијету као што остану кундуре иза мртваца.

Но, пођимо редом: моја је покојна мајка курва, а ја сам убица,убио сам онога који ме начинио. Родио сам се у учитељској породици, *мога оца* су довели на Голи оток, гдје је, како кажу, извршио самоубиство, скочио са неке литице, гдје га је смјестио капетан Парган, начелник Удбе у нашем граду. Мајка се потом одрекла свога мужа, *мога оца*, као народног непријатеља, била је бабица у нашој вароши, није имала времена за ме и, вјеруј Богу, никада није метнула руку на ме да ме помилује, као, уосталом што никада из њезиних уста нисам чуо да је *споменула мога оца*. То се тада тако радило: или си за или си против. У вароши се причало како је капетан Парган у истрази моме оцу поломио ребра и избио зубе из главе, како му је ко зна колико пута стављао цијев леворвера у уста док отац није потписао записник који је Парган начинио, по својој мјери. Често сам слушао како је он побио оне руске калуђере у манастиру Дужи, како је наредио ликвидацију оних младића у Батковићима, пред

Чоловића кућом, те како носи на души оних четрнест дјевојака што су партизани побили у нашем граду у зиму 1945. године. Међу тим недужним жртвама била је и моја тетка Борика, заручница гардијског поручника гојка Радана. Наравно, знао сам да је капетан Парган крив за смрт *мога оца*, јер би се ријетко споменуло име неког страдалника, а да се не помене име капетана Паргана. *Како* сам растао тако је у мени расла мржња на тога човјека и неодољива потреба за осветом. Врела младалачка крв букне као бензин. Знао сам да је и он касније заглавио на Голом отоку, па кад је ослобођен, дуго сам га тражио, годинама, некако сам дошао до његове фотографије, коју ми је уступио неки Михаић, фотограф из Стоца, од које се нисам одвајао, распитивао сам се код бивших голооточана, на све стране, и што сам више трагао за њим у мени је све више надолазила и квасала мржња, као квасно тијесто. Осјећам да ми се узбурка крв од саме помисли на њ.

Чак ми се једанпут у возу догодило да ме је неки припити жељезничар питао јесам ли што у роду са капетаном Парганом. Знао сам само једно, да морам убити онога ко је скривио моју несрећу, не знате ви господине како је одрастати без оца, јер сам ишао кроз живот као што иду сва сирочад, неким несигурним кораком, сам, без заштите, отуда се никада нисам потукао са својим вршњацима. Дакле, дошао сам на овај свијет као сироче и отићи ћу с њега као сироче, што но рече Раде Томов «сирак тужни без иђе икога». У цепу сам носио његову фотографију, а како мислите да ми је икада пало на памет, да ова моја равна коса, ове моје широке и густе обрве, савијене као кантарске куке, те овај водњикави поглед, не личе на капетана Паргана? Имао сам тада само деветнест година, зелен као зелена трава, а вреле крви која није мировала, и тога љета сам завршио Индустријску школу у Мостару, и ту сам био обиљежен као «непријатељско штене». Мајка је ријетко долазила на родитељске састанке, а очеви су са својим

синовима послѣје излазили загрљени, а мене нико никада није негдје испратио или дочекао у повратку. Ја сам изгарао за оцем, требао ми је у свако доба, ко ће ме одбранили од Пашића, градских разбојника из Кривога сокака, који су пресретали ученике и отимали онај биједни ђачки џепарац.

Нашао сам га у једном малом градићу на црногорском приморју, у Сутомору. Био се просуо, руина од човјека, ништа друго. Док сам тражио прилику да га убијем, као да је његова несрећа помало излазила преда ме. Осјетио сам да пати од маније гоњења, на улици би се сваког часа окретао као да га неко прати у стопу. Ријетко је излазио и мало причао. Утврдио сам да увече редовно провјерава сигурносне браве на вратима стана. Као што је провјеравао браве тако би по стану редовно тражио оне «бубице», које се монтирају за прислушкивање. Наравно, много је знао и оно што треба и оно што не треба и отуда је вјеровао да ће га ликвидирати као неподобног свједока, зато је спавао са голим ножем под јастуком. Неколико дана сам га пратио и састављао коцкице моје наклане. Кад сам упао у његову собу он је био у кућном огртачу. Питам га зна ли ко сам и што сам дошао. Каже да не зна. Рекох му своје име. Дошао сам велим да те убијем јер си ти убио мога оца. Нисам, вели, нико није убио твога оца, твој отац је жив, ја сам твој отац, зар ти мајка то није рекла, пита. Крв ми навали у главу извукох шрафцигер, ударио сам га неколико пута и побјегао као што бјежи убица. Кад сам му први пут зарео шрафцигер у груди у мени је нешто пукло, као да сам тада схватио да је тај човјек рекао истину, поготову што ме тај његов самртнички поглед заљуљао из темеља. Остао је на кревету широм отворених очију. Нађен је мртав у своме стану након пет дана, четвртог јула Дана борца, јер се није појавио на прослави тог државног празника.

Тако сам стигао најприје у неки сабирни логор у Аустрији, а одатле након шест мјесеци овамо, равно војводи Ђујићу који ми нађе посао. Можеш ти мислити шта хоћеш и

колико год хоћеш, можеш мислити да сам ја луд, и ако тако понекад изгледам, поготову кад ме подигну успомене као што вјетар подигне јесењи лист. Ја сам, драги господине, прошао поред живота као поред обореног плота, умјесто да живим свој живот као остали људи. Радио сам све и свашта, док сам био млад пратио сам богате жентураче на њиховим путовањима по свијету, и задовољавао их, изводио на пишање цукеле отмјених дама, спремао сам мртваце у мртвачници, радио у јавној кући, чак сам неколико година радио у неком клубу и маркирао кречом игралиште, али су ми за свгда остале његове ријечи у ушима: «ја сам твој отац». У последње вријеме све га чешће сањам: оне његове отворене очи на самрти као да су тражиле самилост, ко би рекао да су те очи некада људима нагониле страх у кости? Сањам га како ме за ручицу води у школу, па ми послјије криво што сам се пробудио, ставио бих руку у ватру да на мојим рукама остане нешто од топлоте његових руку, видим га како у рукама држи моју ђачку књижицу. Укратко: сањам га као свога оца, а никада, ама баш никада као злогласног капетана Удбе.

Нисам се женио, а шта ће ми то? Са мном ће нестати и презиме учитеља Кукрице, али, богме и презиме капетана Паргана.

И, ето, од тада носим тешко бреме оцубице, јер заиста, како је вријеме одмицало све сам био сигурнији да ми је управо капетан Парган отац. Мора је то, драги господине. Мајка ми је умрла у старачком дому у Сарајеву. Не знам гдје је сахрањена, а реци ти мени, господине, да ли ми је могла рећи истину, је ли могла несретница? И шта је натјерало на гријех? Је ли драговољно отишла у кревет капетану Паргану или је то било по сриједи нешто друго?

Дигао се и изашао, чак ми није пружио ни руку, а ја сам узалуд неколико дана касније особље ресторана питао да ли знају нешто о њему. Није знао нико ништа, чак ми рекоше да се ту вече први пут појавио у том ресторану.

Смрт војничке курве

...Недавно је у нашој вароши убијена Виолета, војничка курва, звана мамица, како су је прозвали војници нашег гарнизона. У груди јој је зарио призренски нож неки млади војник, који је прије три мјесеца дошао у нашу варош на одслужење војног рока, иначе Шиптар из неког села са Проклетија. Виолету су замотану у крвави чаршаф однијели у мртвачницу, а убицу са лисицама на рукама одвезли пред војни суд. Причају како је убица плакао као хајдучка мајка, и како је чупао косу са главе рукама на којима су звечале лисице. Њезино мртво тијело остало је на фотографијама истражитеља, снимци из свих углова, као што се снимају манекенке и фотомодели. На тим колор фотографијама доминирале су двије боје: бијела боја њезине пути и црвена боја крвавог чаршафа на коме је затечена мртва. Изгледа да се није бранила јер ништа околу није давало повода да се помисли како је било неког отпора. Мирно је дочекала смрт, као што је мирно подносила живот. Све унутра било је на своме мјесту, чак је на столу стајала вазна са букетом пољског цвијећа.

Новине су, додуше, објавиле агенцијску вијест, како је убијена у своме стану, како је убица признао злочин, и, наравно, како се трага за мотивима убиства.

Не може се замислит наш град без Виолете јер је она била, у неку руку, знаменитост наше вароши, поред

модроплаве Неретве и њезине млађе сестре зелене Радобоље. Поред оронулог града херцега Шћепана, Старог моста, Конака херцеговачког везира Али-паше Сточевића, бронзаних фигура народних хероја, партизанског Спомен гробља, и наравно споменика знаменитом пјеснику, ту је била и Виолета Батори – војничка курва. Била је, дакле, нека врста заштитног знака наше вароши, који, додуше, никада неће ући у грб нашег рада, али ће се сигурно још дуго спомињати и њезин живот и њезина смрт. Једнако ће се спомињати и у нашем граду као и у свим мјестима широм земље гдје су њезино име однијели демобилисани војници.

Није било дјетета у нашем граду које није познавало Виолету. Отићи у Мостар, а не срести негдје њу било је као да нисте уопште били у том граду, као да сте рецимо били у Истамбулу а нисте видјели Аја Софију, или у Москви а да нисте видјели Кремљ. Још увијек се препричава прича како се неки путник намјерник хвалио како је неколико дана био у Мостару и како је обишао све знаменитости тога града, а онда га је његов саговорник упитао: «А јеси ли упознао Виолету?»

«Нисам.»

«Онда ти, друшкане, ниси био у Мостару.»

Виолета заслужује цијелу књигу и бојим се да њезин живот неће моћи стати у ову кратку приповијетку. Заслужује је јер многе генерације у нашем граду упознавала са тајнама женског тијела, уводила нас је у живот, она нам је по први пут показивала сву раскошност тијела зреле жене, али никако прије визитације. Као што су многи војници који су служили војску у нашем граду понијели успомену на њу, тако је и она скупљала фотографије младих војника, па ће се у њезиној заоставштини наћи хрпа фотграфија.- Чак и фотографија једног хрватског генерала, Мартина Шпегеља, који је у мостарском гарнизону био подофицир у оно доба када је Виолета осванула у нашој вароши.

Виолета је иначе била румунска Мађарица, кћерка помоћне куварице у неком радничком ресторану у Араду и неког Циганина из Молдавије, коњкрадице и женскоароша, који је убијен у некој кафанској тучи негдје у Молдавији. И мајка јој је рано умрла тако да је одгајала баба, мајчина мајка, наглува и пријека старица, која би је често везала за кревет да не излази на улицу, како би је сачувала од трговаца бијелим робљем. Дјевојчица је послје бабине смрти посрнула, најприје је пала у руке неке старе курве која је продавала, потом је побјегла са неким кондуктером, који је у Темишвару побјегао од ње. Ко зна како је стигла у Мостар и нашла кревет код неке Ене у напуштеним радничким баракама у Бишћа пољу, преко пута касарне. Та Ена је радила у војничком вешерају.

Виолета је редовно испраћала све генерације регрута из нашег града и плакала, као што је редовно на станици дочекивала оне који су овамо долазили на ослужење војног рока. Онда би се до смрти заљубила у једног од њих из сваке класе. Обично се мисли да курве немају душу и да у њиховом срцу не зна планути ватра њежности. Није тачно. Кад сретну сродну душу, кад им се поклопе звијезде, кад се у тим створењима изравна нека необична једначина подударности, срца се оворе и плане љубав, која често зна бити трагична и однијети заједно љубавнике на онај свијет. Не зна се какви су то кључеви који до краја отварају људска срца.

Виолета се у души надала да ће једном изаћи из овог живота као из мутне воде, сањала је свој дом, мужа и своју дјецу. Чак је једном неки разводник Карољ, пошто се демобилисао, повео својој кући у Суботицу, међутим, на жељезничкој станици у Винковцима јој се сакрио, побјегао са цјелокупном њезином уштеђевином. Виолета сваких петнаест дана у Хигијенски завод носи мокрачу на преглед. По повратку би писала дуга и опширна писма, али их никада

није убацивала у поштанско сандуче, него слагала у нахтасну.

Многи се од нас још и данас сјећају њезиног врелог тијела, њезиних њежних руку и помало тужног погледа, али нико да јој напише писмо иако су многи демобилисани војници обећавали како ће јој писати отуда куда су отишли.

И писац ових редова се још увијек сјећа, оне чисте и лијепо уређене собице, оног расклиманог кревета, емајлираног лавабоа у углу, чисте креветнине као да је спремана за младенце. Сјећа се њезиних топлих женских руку и молећивог погледа, сјећа се да би знала давати своје тијело и онда кад муштерија нема новаца: «Наши смо», говорила је. Па и ови редови нису ништа друго но дуг према Виолети. Не, нисам заборавио мирис њезиног врелог тијела који још увијек носим у носу, као што се носи мирис зреле дуње коју је моја баба преко цијеле године држала на полици.

Само би јој понекад дошао у посјету неки Матковић из Крагујевца, бивши разводник у војсци, и бивши боксер сломљеног носа, пропао човјек, са избијеним зубима у вилици, који се одао пићу и кафанским тучама. Нашао би неко вријеме уточиште код ње, у војничком кревету поред шифоњера из кога је прпошио мирис лаванде. Код узглавља кревета стара нахтасна и на њој десетак чистих пешкира, лијепо сложених један преко другог. На прозорској дасци стари кухињски сат – Инса. на прозору тешка завјеса од плиша, тако да је унутра увијек било доста тамно. Тада би њезина врата била затворена за све остале муштерије јер би она нашла начина да се зна да јој је «дошао у госте заручник». Тада би она по цијели дан пјевушила по кући, раколила као пилица, горјела од среће, и неуморно спремала јело и пиће. То би трајало неко вријеме док се њему нешто не преврне у памети па је истуче до смрти, а онда га полиција стрпа с ону страну браве и протјера.

«Звијер је то, мој господине, звијер а не човјек, а опет добар ко добар дан, несретно чељаде, кад је тријезан дао би ти своје око да му затражиш, али кад се напије, кад му крв удари у очи, склањај се, полуди, у стању би био да голим рукама гркљан искине. Обично послије тога никуд не излазим, затворим се између ова четири зида, привијем мокре облога по тијелу и плачем, плачем, брате, за њим, за мном, за нашом судбином, отаврзем тако па не знам стати. Што је баш нас двоје Господ казнио да трпимо и патимо?»

Послије се каје и плаче као мало дијете. «Опрости сестро, изгубио сам главу», и удари главом о зид као да ће га срушити, тада ме сву, од главе до пете, прекрије пољупцима и окупа врелим сузама. Што ћемо ми на овом свијету, курва и пропалица, и ко нас је довео овамо? А, опет, волим га и душом и тијелом. Знам да ме он једини носи у своме срцу. Жене које су је спремале на пут без повратка говориле су како су занијемиле пред љепотом њезиног мртвог тијела.

На сахрани је било и војника из гарнизона, младих и лијепих као дјевојке, било је и њених љубавника, али је стигао и онај боксер из Крагујевца, био је у новом црном одијелу, као да је пошао на вјенчање. Није ништа говорио, нијем као мумија, само је стајао покрај отворене раке, а кад су на мртвачки сандук гробари бацили прву лопату земље, само је јекнуо, окренуо се и отишао у биртију поред гробља. Кажу да је непрестано пио седам дана и седам ноћи, да је на себи поцијепео одјећу, и да је јдне ноћи изашао из биртије и некуд отишао бос.

Сада њезино тијело лежи на атеистичком гробљу у Сутини, нека јој је лака земља, а ја се искрено надам да ће Господ напoкон погледати на ову сиротицу која је кроз живот ишла отворена срца и која се никада није пожалила на свој тегобни живот. Над отвореном раком је говорио најпознатији мостарски сликар и боем, који је између осталог рекао како је злочин вјечит, а како су људска бића ломна и нејака па му се не могу одупријети. «Почивај у миру

наша несретна сестро и мајко, надам се да ћеш се напокон тамо смирити. Збогом и чекај нас и ми ћемо сви тамо, неко прије неко касније.»

Кажу да се неко вријеме, недјељом поподне, на њезином гробу могао видјети војник или неки непознати човјек. Више је личио на привиђење него на жива човјека, али дај ти вјеруј ономе што се говори. Додуше, моја баба би често говорила: «Оно што се прича или је било или ће бити.»

Њезина собица је запечаћена и стављена на списак социјалног радника, па је за очекивати да ће се ту убрзо настанити какав несретник или несретница, неко кога је живот гурнуо на тврду стазу патње и страдања.

Мајка и син

..Остаде неожењен син јединац Бијелог Стевана и његове жене, Високе Јевдокије, шеф катастерског уреда у нашем граду, Емилио Лабудовић Бели Лабуд, како га сви зову у вароши, јер је заиста био сав некако бијел и чист као лабуд на површини језерске воде. Не ожени се, а био је некада пожељан момак и није било ни једне једине мајке у вароши која му на рукама не би донијела своју кћер и поред тога што се знало да је његова мајка тешке и пријеке нарави, жена на своју руку, која се ријетко смије, мало говори, али кад говори отсијеца као са пања. Углавном, њезина је последња и у кући и на улици.

Године се нанизале, па да кажемо да му је већ иње пало на његову његовану косу, то не би стајало јер је дошао на свијет са прамичком бијеле косе на тјемени. Оца, банкарског службеника, који је умро рано од јектике, једва да је мало запамтио, сјећа га се као кроз маглу: растао је поред мајке, «мамина бебица» како још увијек каже његова мајка Јевдокија. Ако јој нешто не би било по вољи само би рекла: «Уразуми се сине», а то њезино «уразуми се» прати га цијели живот, као да га чека у засједи, па шта би год помислио да уради на своју руку јасно чује: «уразуми се». Лабуд је, иначе, тих и миран, раван човјек као равничарска ријека, увијек уредно обучен, тачан на послу као швајцарски сат, до краја одговоран и прорачунат,могло би се рећи

провинцијски денди који неће начинити ни један једини корак а да се прије тога не договори са мајком и добро не размисли. Тридесет и неколико година изјутра, тачно у седам сати, пије липов чај са мајком која ће му послје изнијети одијело које ће тај дан носити на посао- једно од тридесетак бијелих одијела која стоје лијепо сложена у шифоњеру. Онда ће тачно у пола осам истјерати ауто из гараже, добро га осмотрити са свих страна и кренути на посао. Никад га нико није видио без роза кравате и црне кошуље испод бијелог одијела. То је био мајчин избор. Уствари, тако се она сјећала неког геометра Васковића у кога је била у младости заљубљена. Већ тридесет година Лабуд редовно купује «Политику», али новине никада на послу не отвара, него ће увече, послје вечере, читати мајци дуго у ноћ, све док она не заспи у великој плишаној фотели, хрчући као трактор. Понекад би мајка и пјевушила у сну. Он ће је мало потом пробудити и испод руке одвести у њезин кревет, добро је покрити и зашущкати као бебу, пољубити и отићи на спавање. Тако то траје годинама. Ко зна колико пута преко дана пере руке и пажљиво намјешта књиге и папире у канцеларији.

Као што га нико никада није видио без црне кошуље и роза кравате тако га никада нећете срести без помало старомодног свијетлог шешира, намјештеног тако пажљиво као да је само једанпут метнут на главу па се више никада не помјера и скида. Његов живот је милиметарски тачан, то су они људи који не дозвољавају да на њих падне трун и који стрпљиво намјештају сваку длаку у коси, а ујутру дуго завирују у велико огледало које их вјерно испраћа кад излази и дочекује кад се враћају. На његовом радном мјесту све је на своме мјесту, лијепо сложене катастарске књиге и сви мјерни апарати, као што је било и у њиховом великом стану гдје се свакој ситници знало мјесто. Мајка би му говорила како и ствари плачу ако заноће на мјесту које није њихово. Она бди над њим, као што орао крсташ будно мотри

на гнијездо у коме су његови птићи. Као што је мајка дрхтала над њим тако је он дрхтао над својим колима. Требало га је видјети кад их гланца и уређује, са чачкалицом у руци, чепрка прљавштину, уређује их, умива, догони сваки дан и у исто вријеме, послије ручка, у нарочитом комбинеzonу са неким спрејовима и детерџентима, тако да та кола изгледају као да су овог часа изашла из фабрике. Ако се ишта има замјерити овоме човјеку онда је то нека нарочита затвореност и повученост. Некако сажаливог погледа као да увијек гледа сироче које је остало без оба родитеља.

Његова мајка је неуобичајено крупна и висока жена. Под тим крупним тијелом цу танке и мршаве ноге као двије осушене притке. Увијек је помало подбула, са модрим колутовима испод очију као код свих бубрежних болесника. И шаке су јој биле велике и меке ко пихтије. Није била похлепна и празна, била је побожна и никад није гасила кандило у својој соби испред иконе свете Петке Трновске, заштитнице женског рода. Била је задовољна и захвална Богу на ономе што јој је дао. Чини се да преко те крупне жене син није видио ништа, није имао другова и пријатеља, никад га нико није видио са дјевојком, као да уопште није постојао свијет осим свијета његове мајке. Чак није ни покушавао да изађе из њезине сјенке, па кад би нешто и урадио на своју руку увијек је било присутно питање: шта ће рећи мајка? На улици: добро јутро за добро јутро, довиђења за довиђења. Није пушио, није ни пио, само би једанпут годишње, о крсном имену, гуцнуо мало црног вина, тек обичаја ради.

Геометар Лабудовић има најпознатију збирку препарираних инсеката у цијелој Херцеговини. Тачно зна колико ће мајци одвојити свога времена а колико препарирању и сортирању инсеката. Није се одвајао од очевог џепног сата, често би га вадио из малог џепића на

прслуку и погледао, да би тачно у секунду могао испланирати своје обавезе и испоштовати дате рокове.

За лијепа времена, недјељом поподне, редовно иду на гробље: син, мајка и мајчина једина пријатељица, удовица Богданка. Тамо причају о својим покојницима, али као да више Богданка прича о Јевдокијином мужу, а Јевдокија о Богданкином. Лабуд се досађује, али то ничим неће показати пред њима него се ради да пажљиво слуша шта оне говоре, а њих двије већ тридесет година на гробљу понављају исте приче. По повратку са гробља наврате у хотел, редовно сједају за исти сто и дуго ћаскају, што се често се отегне дубоко у ноћ. И госпођа Богданка је удовица већ тридесет и неколико година. Те двије жене као да својим држањем и својим одијевањем желе сачувати понешто од угледа који су раније њихове куће имале.

«Старе курве», каже Каро.

Госпођа Богданка је удовица трговца пријесним кожама, неког Касаповића, нацифрана стара кока, са дебелим слојем пудера на увелом старом лицу, и исто толико кармина на уснама, сва утегнута и потпасана као аустријски каплар. За њу се говорило како је тровала свога мужа, иначе женскароша и коцкара, и како су је два пута скидали са вјешала док јој је муж био жив. Чаршија је говорила како се те двије старе жене граде и уздижу.

Лабудова мајка је крупна и коњоглаваста старица на којој никада није било ништа женствено, чак је и боја њезиног гласа била мушка, неки дубоки баритон. Јединица кћерка варошког поштара, у младости каћиперка, која се вољела гиздати и облачити. То њезино гиздање имало је нешто нарочито, своје, било да је турила шешир на главу како га ни једна друга дама не тура, било да се опасала неким широким свиленим појасом, било да је обукла докољенице јарко црвене боје. Знала би да изненади варош својом одјећом. Како тада у младости тако и данас. Саставни дио њезине одјеће су чинили необични шешири са свиленим

врпцама и обавезно стручком ковиља прикаченим сребреном копчом на шешир, на ногама најчешће, ципеле од змијске коже и са високом и танком петом, свилене хаљине са розе појасом. Није била сраствени пушач, али кад би сјела у хотел, обавезно би из мале ташнице, такође од змијске коже, извадила сребену табакеру, дугачки и танки цигаршпиц и дуго у њега намјештала цигарету. Син би све то пажљиво мотрио и мајци кавалерски припалио цигарету. Једну годину је провела у Мостару у трговачкој школи и радо би спомињала неког Салатића, учитеља трговачке рачунице.

Није да њих двије нису покушавале да ожене Лабуда, јесу, пажљиво су, ко зна колико пута, претресале удаваче, износећи им мане и врлине, али би на крају закључиле да «она није за њиховог Лабуда», било што јој је мајка таква и таква, било што дјевојка «није за нашу кућу», углавном никада не нађоше прилику за њ.

Још увијек, кад те двије старице изађу у хотел, раколе и какоћу, и сваки пут жене Лабуда иако знају да се он неће никада оженити. Он се, опет, ријетко мијеша у њихове разговоре. Само би климао главом и одобравао оно што би њих двије говориле: «Како мама каже». А мама је заиста много знала, знала је гдје свети Петар увече оставља опанке, знала је све интимне везе међу омладином, знала је тачно колико која дјевојка има година као да јој је била на бабинама, а кад би неко њу упитао за године само би рекла: «На прољеће узимам педесету.» Тако говори већ десет година.

Тешко је и замислити шта би било кад би Јевдокија видјела свога сина да стоји са женским чељадетом и како би се све то размрсало и распетљало. Он је био «мамина бебица», а она његова «драга мамица». Никада је нико није чуо да је сина зовнула његовим именом.

Другарица Јелка

Била су то послеријатна оловна времена, говори Гојко, кад је свака шуша владала и окладала, не памтим ти то, али ко није запамтио Јелку, Шћепанову најамницу, не зна шта је сеоска куја. Може мушко чељаде бити пашче, али што женско може бити кучка, која се откине са ланца, то не може бити ни црни ђаво. Кад женско тури образ под гузицу и изгуби сваку мјеру, кад се изоглави, е онда, синко, тешко онима који се том штенету нађу на путу. И ја сам са сваким врагом тикве садио, видиш, мене су тукли и предратни жандари као вола у купусу, и краљевски каплари, они ситни Словенци, и партизански ледени комесари, али никада нећу заборавити шамар који ми је у току рата ударила Љубица Ивковић, партизанка, јер сам попустио носила у коме смо носили рањеног партизана, неког Попадића из Билеће, који је ту ноћ умро, у кући Милка Батинића у Живњу. Није то био онај мушки шамар него пљување. Кад су попишуље изравнали са мушкарцима мени се чини да сам ја тада погинуо начисто.

И, ето, та Јелка постаде предсједница Мјесног одбора у нашем селу и како да заборавим ту змијодојку? Понекад ми се чини да сам заборавио и покојне родитеље, Мила и Божицу, али Јелку никако, никако да је помакнем из сјећања у страну. Изађем да жито косим а она преда ме, узмем да садим кромпир или вршем жито, а ето ти ње у моје сјећање

да одмјери хрпу жита на гувну и одреже колико морам одвојити од својих уста за откуп. А свако сам зрно својим знојем залио. Куд год се помакнем она преда ме, видим плете мреже око мене. Напокон ме гурну та куја на робију на правди Бога, зато што ми је брат Видак отишао са Ђујићевим четницима у Америку. Богами, одлежах тридесет шест мјесеци Зенице. Ко, бива, ја сам му помогао да побјегне. А да ми је садашња памет, удавио бих је као штене у току рата, док је још боса и гола скакала за Шћепановим козама. Послије ослобођења ископили се, исправи, нарогуши и подиже. А вазда некако кочоперна као да ће се са тобом бити, а не разговарати. Доста је једа и чемера нанијела нашем селу, које је словило као четничко село. Елем, било је то овако:

Јелка најприје, још у току рата, издаде свога стрица Милутина и све се сврши брзо. Колико би руком о руку, политички комесар опсова Часне вериге, судије пријеког суда донесоше пресуду стојећи, Милутина изведоше иза куће, у пртеницама, босог, на дрвљаник и стријељаше јадника. Иза њега остаде петеро ситне дјеце, петеро мачића, и болесна жена, грудоболна Зорка. Док је његова крв натапала суве треске и иверје на цјепалу, свезан пас је завијао и цвилио у дворишту, дигао главу према небу као да отуда моли помоћ и спас. Комесар је тада уписивао Јелкино име у списак Скојеваца. Тада кувар Дроба однекуд донесе официрске чизме и Јелка их одмах нагули на ноге, скиде опанчине и баци под плот. Биће да је тада са тим опанцима бацила дотадашњи живот сеоске најамнице и ружног пачета.

За разлику од других сеоских дјевојака које су све до једне биле стасите као брезе у брезику изнад села, она је била некако ситна, оволицка и ружна, брате, као нико њезин. У лицу пјегава као препеличије јаје, ситних грахорастих очију, као трина, изнад којих су се једва могле примијетити бијеле обрве. Усне танке као пијавице, сва некако равна као даска, мртвог сањивог погледа, а уз то вазда спремна на

свађу и препирку. Ријетко би се са осталим дјевојкама ухватила у коло, али не зато што су је оне избјегавале, него зато што их је она некако презирала из зависти, јер никада ни за једну од њих није имала лијепу ријеч. Послије стричеве погибије село окрену главу од ње, ријетко би ко и њезино име узео у уста, само би људи рекли «она Стојкова несретница». Тада се причало како је нека Мара Поповац из Врањске код Билеће по партијском задатку убила свога оца, носиоца Карађорђеве звијезде са мачевима.

Неколико мјесеци касније Јелку спремише на партијски курс у Мостар. Отуда се врати у војничким панталонама, тврдо опасана војнички опасачем на коме је висио војно-државни ливор. Е, то више није била она Јелка, Шћепанова најамница, него другарица Јелка, оштра као бритва. То је сада било опоро и набусито чељаде. Дигла главу високо као бедевија Мехмед паше Соколовића и гази тврдим кораком аустријског наредника. Тако је другарица Јелка постала онај мали точкић у новој држави без кога се та неман не може покренути, држава која одрезује и разрезаје, узима од сељака у житу, кромпиру, бијелом мрсу, малу. Сељак је, соколе мој, начинио ову државу не само својим сељачким животима, него и комадом хљеба.

Од тада се у селу њезина игра играла и њезина пјесма пјевала. На конференцијама би обично некако театрално отпасала оружје, метнула ливор на сто испред себе и тако кројила ново схватање живота, неким новим ријечима, ријечима којима нико од нас сељана није знао шта значе, а бојим се, ни Јелка.

Тешко ти сада Шћепане, вратиће ти она и ону често празну чобанску торбу, и оне опанчине које су се распадале, врнуће ти и онај шамар који си јој одријешио кад је пустила овце у твоју тек пониклу озимицу. Бојим се да ти неће ударити на нос и оне козе што их вуци бастрегаше, а ти свали одговорност на њу.

«Прође и ваше Шћепане, сад ћемо видјети чија мајка црну вуну преде. Остави вас краљ као смзло говно под плотом. Није ничија до зоре горјела.»

«Није, мисли Шћепан, а неће ни твоја курвина шћери, надам се.»

Наравно на конференцији чак је и предсједник среза упитао: «Шта ти мислиш, другарице Јелка?»

Чак је једном на конференцији Обрада, Мијатовог најамника питала: «Што ти Обраде не правиш ђецу, пролетере, требаће овој држави нових пролетера?» Несретни Обрад тада ништа није одговорио. На ово Јелкино питање једино зна одговор Обрадова жена.

Тако другарица Јелка поклопи село као градоносни облак. Сељани су јој се уклањали с пута, као што смо ми дјеца заобилазили гроб Ђура Ковача, најпознатијег батинаша међу оперативцима удбе, кога прошле године убише у засједи четници војводе Петра Самарцића. Није се знало шта другарица Јелка биљежи у свој тефтер, али се поуздано знало: ако се неко нашао у њезином тефтеру добро му се не пише, јер је многе послала с ону страну браве, а неке, богме, и на присилни рад. Ко зна шта свега није било у том тефтеру, кога све није записивала: и оне који иду у цркву, и оне који се нерадо хватају у козарачко коло, и оне који би се усудили да преко зуба, шапатом кажу нешто на нову власт, записивала је и кад је ко отишао у варош и кад се вратио, куд се чобани крећу, ко носи у торби више сира и хљеба него што може појести, и тако редом.

Било како било: колико Јелка коме одреже да преда жита, кртоле, масла, вуне, меса, тај ће морати то да преда па таман да се посади на главу.

«Нема да нема, говорила је, има да има, толико ти је одрезано и толико има да предаш.»

«Три квинтала, али много другарице Јелка. Година издала.»

«Издо си и ти Шћепане, нашу ствар. И велиш, много?»

«Како није, другарице Јелка, у мене је пуна кућа нејачи.»

«Ко ти је другарица, сунце ти крваво јебем, како сам ја то теби другарица и по чему? Ако ти је мало да предаш три квинтала, ти онда, Шћепане, припреми четири квинтала», сица ко гладна кучка са синцира и одмах би у свој тефтер уписивала да је Шћепан Вучетић дужан да преда четири мјере жита.

«Сад ме добро слушај, Шћепане Вучетићу, нисам ти ја жандармеријски наредник Цурић кога си могао купити за флашу ракије и свињску пршуту, а ни наша народна држава није твоја трула краљевина. Као да си сметнуо с ума на којој си страни био. Као да се не зна да си рањен у четницима. Зна се, зна. Можеш, вели, коме год хоћеш бацати прашину у очи, али не можеш мени, ваљда ја знам и гдје ти која кашика стоји у кући. Знам ће закопаваш жито и кртолу.»

«Другарица, она моја другарица, мислио је Шћепан док је излазио напоље као да излази из куће у којој лежи мртавац, она није моја другарица, а да је ја нисам узео за најамницу ако је не би појеле уши, сигурно би пијенула од глади. Кучка.»

И знала је. Душманско око све види. Кад у грудини нађоше неколико врећа жита које је Шћепан сакрио како би у прољеће могао осјеменити њиве, удари несрећа у његову кућу. Најприје му се замаче жена, домаћица и рукоручица, син му се из војске врати са сушицом у грудима, трајно неспособан, а њега одведоше на присилни рад да подбија жељезничке прагове на прузи у Раштелици, девет мјесеци.

Кад се вратио са присилног рада Шћепан би имао обичај да каже: «Ил' не да ђаво, ил' не да Бог.»

Вјеруј Богу да је она крива што несретног Шћепана удари мождана кап.

«Ти си, вели, Гојко, служио краљеву гарду?»

«Јесам, служио сам.»

«Ишао си са Јевђевићем да дочекаш краља?»

Зна она добро да нисам ишао, да сам то љето лежао тешко болестан од тифуса, да ми је тада коса опала и да сам једва претекао, као што зна да сам у збјегу раније навукао сушицу. А нисам ти ја, брате, био нигдје ни у четницима ни у партизанима. Танак посјед а пуна кућа нејачи, рвем се да само изведем дјецу из овог крклџанца.

Но шта да ти причам она ме изручила капетану Паргану, човјеку који је био начињен од леда, а он ме, богме, спрца на робију. Тамо сам три године сваког прољећа бацао крв, али ето, видиш, некако претекох. Кад сам се вратио, Јелке више није било у селу. Веле да је отишла на неку функцију горе у Сарајево, а мени се и данас понекад учини, кад хоћу нешто да кажем, како је она ту негдје, слуша ме шта говорим, па ћу бојим се поново с ону страну браве.

Поручнику, заиста, нема ко да пише

...Сви смо ми, брате, у овом рату погинули, говори Угљеша, овако или онако. Некога је стрефило зрно, некога гелер, а некога несрећа. Тако изгибоше и они који остадоше у животу. Јесте: остала је жива глава, али не знам шта ће ми и она, и куд ћу с њом? Мени се чини а мјесец април биљежи наша страдања, и онај 1941. године али и овај 1992, педесет и једну годину касније. Таман што једна генерација стаса и сазрене, а ето ти рата. Да сам ти вичан перу, као што нисам, имао бих, брате, шта записати, јер много памтим.

Ево, узмимо кога год хоћеш. Зар није погинула и Божана Делић којој цихадлије убише четири сина и једну кћерку, да би јој у кућу донијели главу сина Радивоја. «Муштулук, Божана, убили смо ти Радивоја». Тако је говорио неки Наско Шврака. А, ето, видиш, Наскову мајку Назу, у оном рату, Божана је хљебом хранила. Зар није мртав Маринко Бјелица који у овом рату изгуби два сина и кћерку?

Мртав је, брате.

Погинуо је и поручник Сретен Сретеновић. Јесте, погинуо је. Ево те његове погибије па ти сам просуди је ли жив или је мртав? Бојим се да његово страдање не може стати ни под једну оловку. Ако те не убије рат убиће те слобода као што је послјије оног рата убила Сретеново село Брштаник. Негдје је записано како већ тридесет и неколико

година умире велико херцеговачко село Брштаник испод планине, ту поред рјечице понорнице, и као да се планина полако из године у годину све више примиче и спушта у село, као нека неман која ће га докрајчити. Сјенокоси на обронцима зарастају и смањују се, одавно се тамо не чује коса. Последњи пут је тамо унијела косу Спасенија Крстанова, усиђелица, која живи са сестром Јевдокијом, која се удавала на Сељане, али се брзо вратила. Као да је вјетар који је однесе из села одмах вратио натраг. У селу још увијек стоји седамдесет и седам кућа, тврдох камених, које је све до једне, и на исту руку, градио неки мајстор Радован из Ковачића, али само се у једанест ложи ватра. Остале су закапијане. Данас у селу живи свега шеснаесторо чељади: једанест старица и пет стараца.

У зрелим годинама је и најмлађи становник овог села, поручник Сретен Сретеновић, који се прије петнаестак година, кад је пуштен из муслиманског затвора, вратио у оронулу очеву кућу. Рано остарио и оронуо, изгледа као седамдесетогодишњак. Још није намирио ни педесет, има тачно четредесет и седам. Говоре, како га је када се вратио са робије срела Спасенија, како се несретница препала и обезнанила, да је пала на постељу и боловала четири седмице. Била је тврдо убијеђена да је тада срела никога другог до Алексеја Божијег Човјека. У селу се знало то и ништа више. Ријетки су били они који су се још сјећали Радмилиног пасторка Сретена, који је прије тредесет и неколико година као дјечак отишао из села на школовање.

Тај човјек је зазидан у своју самоћу као она мађарска грофица Ержика Батори, која се купала у дјевојачкој крви како би зауставила старење, да би је послије живу зазидали у кулу од камена, гдје је скапала.

Поручнику нико не долази нити он иде коме. Чак не излази да дочека поштара, који овдје долази једанпут седмично ако се негдје уз пут не запије па му мангупи украду бицикло. Негдје у дубини душе поручник се нада да

ће му поштар једанпут донијети писмо и далеког свијета, и тако стрпљиво чека већ петнаест година. Сеоска школа је одавно затворена. Сад тамо станују неке избјеглице из Грушче, старац и старица. Јањићи се зову. Ново вријеме је као вјетар из овог села изнијело неколико генерација и разбацало по свијету као јесење лишће. Ето, дакле, дошао сам овамо да чујем једну необичну причу, јер сам у једном свједочењу из муслиманског логора нешто прочитао о несрећи овог човјека. Узалуд сам покушавао да од иверја овог свједочења скројим и шашијем ову причу.

Но, пођимо редом да се не би прича отела, изоглавила, и ударила у другом смјеру. Радозналост нас понекад води за руку као што ме некада водила покојна баба Савица Шћепанова у цркву. Била су то вунена времена, баба се бојала смрти, а ја сам се бојао брадатих светаца, који су ме некако дрско гледали са олтара и који су, вјероватно, знали све моје дјечије несташлуке.

Знао сам: Сретен је дошао на овај свијет прије четердесет и седам година на Сретеније. Дан који је донио њега на овај свијет однио је његову мајку на онај свијет. Подизала га је маћеха, блешљива и тешка жена, која се није одвајала од кревета. Отац му је умро изненада, ударила га кап кад је Сретен завршавао гимназију. Четири седмице за њим оде и очева друга жена, Сретенова маћеха.

Пет година касније Сретен је окончачо Војну академију на Бањици у Београду. Млади потпоручник везе је упућен у Рајловац код Сарајева. Ту је упозно Надију, љепушкасту медицинску сестру са Вишњика, оженио се и добили су двоје женске дјеце. Сретен је касније 1992. године у затвору причао како му је тада неки капетан Алајбеговић рекао да није као Србин смио да се ожени муслиманком. Наравно, Сретен није обраћао пажњу на све те провокације, а било их је ,богме, ту и тамо, како када.

Затворен је у априлу 1992. године, покупљен са улице. Суђено му је, замислите, као четнику и снајперисти.

Пребијена му је вилица и сломљена три вита ребра, на леђима су му ножем урезали мјесец и звијезду. Осуђен је петност година робије и послије размијењен. Уствари, ту почиње ова прича у коју ћу ја узалуд покушати да завири, јер онај који би је требао испричати остаде нијем као египатска мумија. Сретенова жена се одмах развела од њега. Поднијела је захтјев да јој се одобри да дјечи промијени имена. Милица је добила име Муневра, а Зорка Сабахета Мулаосмановић, потом је продала стан и са неким сарајевским таксистом Нурхудином, познатим џепарошем, побјегла у Сиднеј. Све је то рађено брзо док је он чамио у затвору.

Када сам ушао у двориште, једна риђаста коза се пропела предњим ногама на тарабе да дохвати младу шљивову грану која се била наслонила на кућни зид. Поред улазних врата стоји стари орах, једна његова осушена грана се наслонила на кров. На прагу је стао повелики кокот, поред улазних врата прислоњен косијер и сноп притки за пасуљ. Ударио сам жељезном алком на врата. Врата некако боло јекнуше, огласише се зарђале багламе. Као да изрони из магле на вратима се појавио човјек у неком изанђелом кућном огртачу, старозавјетни апостол, нико други. Бос, танке поткољенице, суве као притке, на којима је стајало суво тијело, бијела коса и брада, мршава испосничко лице, поглед изгубљен. Пропустио ме да уђем. Унутра неред као у неком магацину чији је магацинер умро прије неколико мјесеци. Повелико огледало у дрвеном раму, које је стајало на зиду, било је покривено неком прозирном завјесицом. Чудна јазбина у којој се као у пећини осјећао мем или можда дах трулења, тежак задах дувана. Опушци цигарета разбацани и разгажени по поду. У руци је држао неку књигу коју баци на повелику гомилу књига које су лежале у нереду на поду иза врата. Неуредан и непосремљен стари сто, на столу лимени тањир у коме је било остало нешто од неке чорбице са кашиком унутра. Два повелика комада хљеба. И

стакло ракије. На лицу се не појави никакав израз. Сјео сам и покушао да отворим причу. Он ме само нијемо гледао празним погледом и припаљивао цигарете једну за другом . Показао је руком на ракију и тако ме понудио. Однекуд издрије двије повелике чаше и насу их до врха. Руке су му се тресле. Дим цигарете се мијешао са сиједим власима у бради и у том облаку његово лице је изгледало сабласно. У вилици није имао зуба, а ја сам говорио нешто о рату и страдању, покушавајући да га увучем у причу. Међутим, све је било узалуд, као да те моје ријечи уопште нису допирале до њега, гледао је преко мене негдје у даљину, као што гледају суманута створења. Очито је било да су његове мисли биле негдје далеко преко седам гора и иза седам мора. Осјећао сам се нелагодно, као у кући у којој је пала она носива греда која држи кров. У неко доба однекуд издрије покидане војничке упртаче, нађе иглу и поче да ушива, као да је то неодложан посао.

Осмјехнуо се, али неким нарочитим самртничким осмијехом. Можда се овако осмјехне само самртник кад осјети руку смрти на себи, тај чудни осмијех је било тешко примијетити, а поготову прочитати његову поруку. Није то био ни осмијех добродошлице али ни ироничан осмијех, него некако туп и без икакве поруке.

Сретао сам ја у своме животу људи од сваке феле, како и рату тако и у миру, сретао пустињаке и особењаке, сретао сметењаке и малоумнике, дијелио сам затворску ћелију са разбојницима и убицама, али овог несретника нисам могао сврстати ни у једну групу људи над којима је живот преломио свој тврди штап. На моменте ми се чинило да преда мном не стоји жив човјек него нека мртва фигура, или још прецизније, као да је то скица метнута на папир као илустрација за Кочићеву приповијетку «Мрачајски прото».

На крају устаде, погледа ме некако сажаливо. То је био знак да је моја посјета окончана. Изашао сам као што се излази из куће у којој лежи мртвац. Сретен се није помакао

са свога мјеста, као да није могао изаћи из својих мисли. Негдје је кашљао старац. Село је било пусто и празно. Дан је обарао наниже.

Ноћна посјета

...У нашем селу има Учитељев вир, ту одмах испод села, на дохват руке. Ту се уочи Симеуна Мироточивог скуља и утопи наш учитељ Владимир Копривица, звани Макаренко. Причају како је дуго остао на површини воде јер је био лак као перце, као жут јесењи лист који падне на воду, а вода је била још сијера и хладна јер је снијег још лежао на земљи. И тако учитељ остави име до тада безименом виру.

Куд год се окренем има понешто око нас што нас опомиње да не заборавимо оне који су промијенили свијет и који су својом смрти овјерили име нечему иза себе. Тако оде човек са овог свијета а остави своје име да га се људи сјећају и да га спомињу. Иза људи остају ствари. Сјећам се, иза оца је остао официрски опасач који је донио из априлског рата па нико неће рећи никако другачије него Милов опасач. Иза бабе је остала дрвена кашика и плетиће игле, а иза покојног ђеда лула, кресиво и дуванска кутија, која још стоји на прозорској дасци, па ће свака рећи Шћепанова кутија. Нико не зна колико ће та дуванска кутија стајати на прозорској дасци. Отуда је, вјероватно, и Јованова струга, Маркови конаци, Божичина серцада, Гаврилове Загајнице, гдје је давно невесињски муселим Реџепагић посјекао Гаврила Папића, који није пристао да лоче из истог корита из кога је локао муселимов ловачки пас. Дуго су још поред врата на улазу у нашу кућу стајали опанци нашег стрица – Миланови

опанци. Ако би неко од нас дјече сјео на треножац мајка би рекла: «Бјежи отале, то је бабин треножац.» Тако иза људи остају ствари које нас опомињу, и тако стоје на несигурном путу заборава. Понекад су то и мудре ријечи. Кад неко каже нешто паметно, узалуд се не каже «Метни ту ријеч у џеп, јер тако је говорио Гаврило.»

Елем, нико у селу није знао шта се то изненада деси нашем учитељу Макареннику, шта га то смандрља и помаче у страну из његових кундура, и што га то одвоји од свијета, јер се зна да је, колико до јуче, то био млад и весео човјек, увијек спреман да се нашали и да подигне пјесму. Гдје је учитељ ту је радост и весеље и зато није било сватова без њега, као што није било сијела и прела без њега. Гдје год дође његова весела појава је уносила радост. Тако је млади учитељ био нека врста заштитног знака за весеље. Укратко, човјек који је уносио расположење у иначе доста суморну послератну атмосферу. Његова жена је чак говорила како учитељ и у сну пјева.

Међутим, има неколико мјесеци како се учитељ изненада повуче, затвори у се, закапија се неким чудни бравама чамотиње. Све је мање излазио међу људе, само бидуго у ноћ горјела лампа у његовом стану. На часу би често у мислима некуда одлутао и изгубио се. И као што то обично бива, што се мање зна више се нагађа, неки су причали како га је напала нека опака болест од које је умро и његов отац Милко. Други су опет причали како га је посјекао школски инспектор, неки хроми и мрзоволни старац, политички комесар у некој партизанској једици. Жене су, опет, овој наглој промјени тражиле узрок у његовој младој и лијепој жени Јелени, чувеној брштаничкој љепотици, која је као дјевојка ушла у момачке пјесме. Чак су те сеоске торокуше однекуд знале да је учитељ имао у рукама љубавно писмо неког гардијског поручника које је било насловљено на његову жену. Млади учитељ је, дакле, дошао за њеним очима у Брштаник, дошао и остао, на

велико задовољство нас ученика јер су некуд одвели ранијег учитеља Игњата, ратног војног инвалида, који се није одвајао од војно-државног ливора и стаљинистичких бркова, партизана, коме је свако јутро наш подворник морао подносити рапорт стојећи пред њим мирно као кип. Међутим, све су те приче биле обичне небулозе и празна наклапања, а ево зашто.

Тешка мартовска ноћ притисла малу школу у Брштанику. Тридесети је дан марта – свети Алексије Божји Човјек, млати ледена киша. Вјетар је нагонио таласе кишурина на прозорска стакла као да баца снопове покисле ражи. Грми ли, али негдје далеко, у дубини подмукло, као да се нешто помиче у срцу земље. Касније се учитељ није могао сјетити је ли се то тада у ноћи огласила нека ноћна птица и тако најавила необичну ноћну посјету или су то били неки сигнали. Сједио је поред шкиљаве лампице и читао књигу «Како се калио челик», над колијевком дријема његова жена, у колијевци спава њихов синчић тврдим сном надојеног и окупаног новорођенчета. На столу још стоје два тањира, двије кашике, неколико кришки хљеба, бокал с водом, које Јелена није стигла да поспреми и метне на своје мјесто. Ватра у пећи се угасила, само се чује како у прозоре удара киша ношена вјетром. Јави се слабо куцање на прозорском стаклу.

«Ко је?»

«Наши смо, не бој се отвори.»

«Доста нам је било и оних њихових», помисли учитељ Макаренк, док је повлачио пријеворав иза врата. Кад одбрави врата из ноћи као из рукава унутра упадоше три млада брадата човјека са аутоматима под мокрим кабаницама. Један од њих стави прст на уста, као опомену да се шути, а други учитељу пружи празан телећак, показујући руком да телећак треба напунити. Жена најприје гурну унутра читав хљеб, који је синоћ испекла, још је био топао, дохвати са полице двије груде сира, које је јуче донио

школски подворник, потом убаци двије три главице бијелог лука, учитељ тури унутра стакло ракије. Жена је још нешто тискала у телећак, изгубљена у страху. Кад се телећак напуни један од њих га без ријечи узео са стола. Изиђоше нечујно као сјенке у кишну ноћ, а онда се један поврати и само рече: «Гледај да нас сјутра пријавиш капетану Паргану.»

Кад они изиђоше жена оста нијема иза врата, одузета као кип. Њено блиједо лице под свјетлошћу лампе било је као лице покојника. Не може да се помјери нити шта да каже. А шта је ребало рећи?

Најзад утрну лампу. Тишина и тама као у гробу. Та ноћна посјета заљуља и обори свијет у учитељу Макаренку. Тако је не својом вољом наш учитељ постао четнички јатак и тако се наш учитељ изненада затекао између двије ватре. Полијегаше, жена је дрхтала под покривачем као ухваћена птица, а њега је све више и више хватао страх, страх од сјутрашњег дана, шта ће бити ако је неко ипак видио ове непозване госте? А опет, шта сам ја ту могао? Ништа. Шта учинити? Како се извући из овог свега? Нашао се у процијепу: ако не пријави на кости ће му лећи капетан Парган, који, како се говорило, једе живе четничке јатаке, а ако пријави ови ће се осветити, сатријеће му породицу.

Ништа, ама баш ништа није знао о овим људима. Додуше, често је слушао о Владу Шипчићу, Божу Бјелици и Српку Меденици. Говорило се о њиховим подвизима и њиховим осветама. У Гривину код Рудог побили су цијелу породицу неког Тодоровића који их је пријавио, а њега оставили, с напоменом да их је он побио. Оставили су га да се пече на својој ватри. Несретни Тодоровић се послје објесио. Та имена су помало, шапатом, улазила у легенду и народну пјесму, али он никада ни једно није узео у своја уста. Та зар му капетан Удбе, друг Парган није рекао: «Гледај учитељу шта радиш», а то његово гледај је значило:

ти си учитељу државни намјештеник па та држава захтијева да будеш доушник.

С друге стране је тај капетан Удбе, човјек звијер, који већ неколике године четницима поставља засједе у кланцима и пролазима, притвара и затвара јатаке, мрви кости и пребија кичме. Причало се како је својом руком убио дјевојчицу Даницу Миловић као четничког јатака, јер се још у планини крио њезин ујак, поручник краљеве гарде, Никола Пејд. И, ето, све га то изнутра једе и раздире. Разби му се сан, никако у кревету да се намјести, да легне тако да потече сан, онај некадашњи сан младог и безбивног човјека. А како је само знао лако да заспи слушајући успаванку коју је његова жена тихо пјевушила поред колијевке. Претура по сјећању, као усићелица по своме руху. Отац му је био цестар, а мајка домаћица, отац је био доброћудан и раван човек, а мајка пријеке и тешке нарави. Била је пуна кућа дјеце коју је отац подизао цестарском лопатом. Свако јутро је отац тој лопати називао добројутро. Само је једном отац закаснио на посао. Било је то онај дан кад су усташе у Сурдупу убиле његовог радног колегу, цестара Ђеклића са Обрње. Дјечак је оца волио, а мајке се бојао. Научио је читати и писати прије него што је пошао у школу. Његов први учитељ је био покојни Драгутин Радовић, прашки студент, пријатељ Ива Андрића и Димитрија Митриновића. Звали су га Студо. Становао је преко пута њиховог стана, у једној малој собици коју му је додијелио предсједник среза. Од све цестарове дјеце Студо је изабрао њега. Тај Студо је писао пјесме и помало сликао под утицајем свога пријатеља, академског сликара Лазара Дрљаче, пустињака и особењака, који је побјегао од свијета и завукао се у неку колибу у планини. Сликара је живот провео сликајући планинске врхове под првим зракама сунца кад се рађа или планинске пропланке на које се спушта сутон. Када је дјечак пошао у школу већ је тада ишао корак испред својих вршњака и тако је било до краја школовања. И касније кад је био средњошколац, Драгутин га

је уводио у историју. Често је тај његов први учитељ говорио о сарајевским атентаторима.

«Упамти, вели, да је најмлађи атентатор на аустријског престолонаследника био из нашег краја, звао се Марко Перин, а отрован почетком 1915. у гарнизонској болници у Сарајеву. Те године су објешени: учитељ Вељко Чубриловић, трговац Мишко Јовановић, и новинар Данило Илић. Ја сам касније разговарао са државним целатом Алфредом Зајфертом, који му је причао како је Вељко сам себи намакао омчу на врат, а целату опростио крв. Атентатори су, говорио је Драгутин, скапавали по затворима. Отац и син Митар и Неђо Керовић су умрли у Мелесдорфу код Беча, ту је умро и јаков Миловић, комита из нашег краја, лазар Ђукић је умро у Прагу, а Гаврило Принцип у Терензијенштату у априлу 1918.»

Касније млади учитељ ове податке није могао нигдје наћи.

Кад је донио диплому учитељске школе родитељима, отац је горио од среће што је ето баш његов син први учитељ у цијелој породици Копривица. Мајка се правила важна, као ћоја није јој драго, али је била задовољна што је управо она родила првог учитеља у тој породици. Могао је остати у граду, али он се одлучи за Брштаник, биће да су томе узрок лијепе очи Јелене Јованове, коју је раније срео у вароши.

Све је ишло по плану. Испросио је Јелену. Имао двоје дјеце: двогодишњу кћерку и сина од неколико мјесеци, разлог више за задовољство.

Само је ли се завео у сан неки враг као да удара на прозор и чује јасно онај суви глас: наши смо, не бој се, или сања како му оперативци међу лисице на руке. Чује ли то у сну или на јави поштаров глас који пита његову жену: млада, јесу ли ноћас у вашој кући коначили какви људи. Можда се поштар шали, а шта ће бити ако је тај поштар све видио и све чуо, ако је свједок оне несретне ноћне посјете? а

зна, добро зна да у поштару ништа не може остати као у решету.

Оперативци Удбе сатиру плотове и међу засједи, обарају сувозидине и искашљавају се у ноћи. Недавно су се, на конференцији, син и кћерка бившег предсједника среза, друга Јоксима, јавно одрекли свога оца који је затворен као народни непријатељ. Још му у ушима звоне ријечи Јоксимовог сина Јосифа, ученика Индустријске школе у Мостару, како кријешти: «Другови и другарице, ја се у своје име и у име моје сестре Слободанке, овом приликом јавно одричем свога оца Јоксима и тражим да се његово име брише из наших родних листова и из вјенчаног листа наше мајке. Одричемо се и књиге крштених у коју нас је записао поп Манојло Говедарица. Све је то, другови и другарице, смрад који заудара из буржоаских појата.»

Исти дан се објесила његова мајка, Јоксимова жена. Они који више памте а мање причају, знају да је Јоксимова жена обукла црнину исти дан кад су оперативци Удбе одвели њезиног мужа са лисицама на рукама, предратног ливца у зеничкој Жељезари, човјека разборита и разумна, који је знао мјеру и људима и догађајима око себе.

Учитељева жена је тада говорила како њезин муж често као суманут скаче из сна и како излази у ноћ обливен хладним знојем, те како некуда тумара, «па се бојим, сестро, да не налети на засједу. Не знам шта би од њега, али то више није онај човјек. Бојим се.» Село које све види и све чује, јасно види како учитељ вене и пропада, копни на замјерке као снијег под мајским сунцем, како се његово младо тијело урушава као напуштена кућа. Неки су покушали да дохвате његову тајну, али узалуд. Учитељ је остао с ону страну њихове радозналости, као што под плотом остаје напуштена и заборављена алатка коју ће снијег зимус поклопити. Приче као приче, плету се неко вријеме, а онда заборављају. Сесељани се полако навикавају на учитеља који све чешће пролази нијем поред њих као поред оборена плота.

Ко зна какве су све буре тутњале кроз његово младо тијело и ко зна какве све морије нису мориле његово срце, док им на крају није стао у крај, скочивши у вир.

Вучета Вучина

...Да простиш, ја сам Вучета, Вучета Вучина из Брштаника. Вучине су сви били четници до једног, отуда је начелник удбе у Невесињу говорио како су и јањци пред нашем кућом четници. Његова жена – учитељица, ђацима је у вароши говорила да ако желе да виде жива четника треба само отићи у Брштаник и кога год сретну – четник је. Кад је неки Булајић правио филм Прелаз преко Неретве, знам да је дуго разговарао са мојим покојним оцем. Тако је шепави Арсен постао савјетник томе филмацији.

Листом, брате, изгубосмо на Лијевча пољу у унакрсној засједи што нам начинише усташе Анта Павелића и партизани Владимира Велебита. Ту погibe и четнички командант, гардијски поручник, Милорад Поповић. То је онај гардијски поручник који је стасом личио на црногорског Владику Рада Томова, коме је блаженопочивша краљица Марија даривала коња из краљевске ергеле, јер је био дика и понос краљеве гарде. Но то је прича за другу прилику и то ћу ти једном испричати. Из тог кркланца некако претече и побјеже једино мој ћаћа, шепави Арсен, да потље по селу подиже плотове, појате и торове, и гради ђецу.

Дакле, презивам се Вучина, Вучина, брате, а не неки тамо Цвијетићи, Цмиљанићи или Босиљчићи, јок, Вучина и Вучетић, Хајдуковић или Ускоковић, све ти је вође го ускок

или хајдук. И ја сам испао из те хајдучке торбе, и, наравно, одрастао уз гусларску пјесму, коју је сваке недјеље у нашој кући пјевао најпознатији народни гуслар у овом крају Младен Лукета.

Вучине су више вуци него овце. Шта да ти речем? Блажено почивши поп Недељко Поповић, кога муслимани убише у Трнову 1992. године, причао је како се Вучине спомињу и у неким турским и дубровачким записима, те како су Турци Маја Вучину, хајдучког харамбашу, натакли на стожев колац, кад је овуда прошла сила и ордија царског мушира Омер паше Латаса.

Ја сам, опет, рођен у небеском знаку шкорпије иако би ми више одговарао неки други знак из хороскопа. Ован или бик, јер сам тврдоглав ко дувар, а, богме, мало и приглуп, што да и то не речем? На овај свијет сам дошао лицем на светог Димитрија Солунског, на Митров дан, отуда мислим да је управо мени испјевана пјесма: «Димитрије, сине Митре, мајчина будало.» Памет ми није боља страна, па је покојни отац говорио како је код мене памет вазда на резерви. Много касније, кад сам свезао мушку снагу и почео да се уваљујем женама међу ноге, кад сам смотао пода се Васику, најпознатију пичкодаваницу у крају, та фитмија ми рече: «Твоја памет Вучета, и моје поштење могу под руку.» «Што ће ми памет Васика, зар треба некаква памет за ову работу? твоје је поштење међу ногама, а богме и моја памет ту неће.»

Та Васика је рађе дизала ноге него руке да метне крст на се. Била је, брате, као створена за ту работу, метар јој преко пркна, попримеко с гуза нагуз, а ватра жива. Бацила она око на ме, куд год се ја помакнем она преда ме, шта год ја проговорим она се церека, кикоће, онако са срца као да цијепа дрва. Звони тај њезин смијех као стотину ђавола и уждије у моме тијелу ону ватру која се гаси само на један начин. Уствари, ја јој нијесам био ни први ни потоњи, то су оне сеоске учитељице гријеха, које дочекују младиће на

своје руке како који стаса. Само је мјесец био свједок док сам је ваљао по топлим откосима.

У школу сам ишао на прескок, уловио ме учитељ Владета, оца му очинског јебем, и стрпо ме у клупу која ми је била тијесна. Таман некако угурам тијело под клупу, а не знам шта ћу са ножуринама. Рачун ми није ишао никако. Рецимо, учитељ метну рачун: за седамдесет динара можеш купити сто четрдесет кила јабука, колико јабука можеш купити за тридесет динара? Болан учитељу, шта ти је? нећу ја продавати јабуке, а купићу толико колико ми буде требало. Нек му рачуна ћаћа. Да је мени седамдесет динара ја бих знао шта ћу купити, кундуре богме, да не млатим бос по овом камењару. Мало сам на своју руку, тврдоглав као магаре, кад се у мени надме и напири инат онда не видим никога пред собом, у стању би' био тада главом кроз дувар. Такав сам одмалена, да црни ђаво сломије ногу, крив сам ја. Је ли неко разбио стакло на задружној продавници, то сам ја, је ли неко оборио Милутинов плот, то сам, опет, ја, је ли неко одапео туђег коња на Помаковцима и дојахао у село, то сам опет ја. Кад једном неко украде у продавници лијевак за точење петролеја паде сумња на ме. Добро је да учитеља стрпаше с ону страну браве, неђе на Голи оток, јер је био за Стаљина, па нек тамо поставља задатке коме год хоће и колико му воља.

Само ми немојте спомињати попа Богољуба, земља му кости истурила, кога сам мрзио к'о Анта Павелића. Чим он отвори нашу стругу устане на њ наш Гаров или пијевац. Гаров само што не прекине синцир. Једном се тако Гаров откиде, ја за некакав остан, одбијем пашче: «Марш, марш, куд ћеш на оца?»

«Каквог оца, мамлазе, нијесам га ја градио, отац му је твој ћаћа», рече и зажди ми такву шамарчину да се око мене све заљуља, и одлетио сам под плот к'о ивер испод сјекире. Од тада сам сваки пут кад би се поп примицао нашој кући дријешио Гарова и од тада је поп рјеђе долазио. Попа

Богољуба није трпио ни наш пијевац Грахоран. Само је ли се поп накашљо пред нашом кућом, пијевац се нарогуши и полети на њ, као змај. Зато је стрина одрубила главу Грахорану и поп је са посебним гуштом пождеро његов поховани батак. Нека ми Господ опрости, доста ми је наћер'о страха у кости.

Три пута сам био на визитацији. Позову ме и врате. Имао сам и висину и тежину, само нисам знао да поредам како треба неке коцкице, које истресе на астал преда ме нека мршава докторица. А ја го к'о од мајке па да јој слажем те коцкице. Свашта. Четврти ме пут узеше. Биће да је тада докторица била задовољна мојом мушком спремом и алатом, јер кад ме свиленом руком дохвати доле мој стојко скочи к'о аустријски каплар.

У војсци сам био три мјесеца кувар. Војници су ми се редовно преко ноћи пишали у кундуре, а богме, и ја њима изјутра у чај. Нема на мени ништа војничко. Више има на нашој батаљонској куварици Радмили коју смо звали Амиџа. Та Радмила је боље кувала од Стева Карапанџића и жешће псовала од нашег оца, који је псовао свеце по календару, па ако неког забораџи узме црквени календар, па кад га наће, обрадује се к'о мало дијете. «А ту си се сакрио брадати Софроније, јебем ти Часне вериге.»

То што на регрутацији нисам знао сложити те кружиће и коцкице ништа није сметало Ђурђи Радошевој, коју сам ваљо по откосима прије него што одох у војску. Кад сам се вратио не затекох је – удала се. Сјећам се, кад ме једном у вајату на њој затече наша стрина. Таман што сам се увалио Ђурђи међу ноге – ако има раја на земљи онда је то ту – а стрина на врата. Згули ме с ње, докопа неки остан па по мени к'о по вољу у купусу, млави ли млави. Ђурђа подиже котулу и суну на врата к'о помамна. Говоре да је потље боље слушала нашу стрину него рођену матер и да је од тада стрина имала најамницу у кућу.

Само сам три мјесеца служио војску. Вратише ме као трајно неспособног, а ја сам тада могао магарцу реп изгулити једном руком, али шта је ту је. Ђурђа се удаде кад сам ја био у војсци, одведе је преко бијела свијета неки трговац коњском длаком, зато се нисам оженио. Само је покојна баба, Бог душу да јој прости, вазда говорила: «Немате ви у Вучина овакву момчину као што је мој Вучета.» Нашто би шепави Арсен одговорио: «Па и немамо, не бој се, нема нико таквог.» Зна сам ја шта то ћаћа каже. Каже, брате, да нигдје нема такве кењчине. И метнуо сам га у земљу али му то нисам опростио.

Улазио сам у педесето прољеће кад се нешто почело шушкати о рату. Само сам се једанпут у животу опјанио, онај дан кад одапе Броз. Дуго сам послјије боловао, остаде у длаци да и ја не одем за њим. Препао сам се ,Бога ми. Велим, да ме Господ није метнуо на списак Брозових пратилаца на онај свијет и ако се никада нисам заклео, као што су се клеле оне његове подгузне муве: «Друже Тито, ми ти се кунемо, да са твога пута не скренемо.» Многи нијесу ни скренули, одоше за њим. Нека им је сретно.

Не оженик се. Она коју би ја шћео неће мене, а ону која би шћела мене нећу ја. Тако ми ваљда писано.

Дакле, кад се зарати дадоше и мени некакву пушчетину, танџаром је зову, боље бик ја ш њом руковао онако као са стржевим коцем, кад се помакљају сеоске лоле, него да нишаним и гађам. Елем, шта да ти причам, метнуше нам за командира Јагоша, мога брата од тетке, зелено момче. Шта год ко не може могу ја. «Ха, Вучета, ха соколе.» Често ме има и тамо и ђе ме нема. Два пута сам рањен, једанпут од метка, а други пут од гелера, пун сам ти брате гелера ко шипак зрња, а имам и метак који се зауставио под лијевом плећком. Не треба ми метереолог. Прије него што ће промијенити вријеме помакне се у мени та скаламерија па сијева у тијелу, душу да ми узме. Као мој покојни стриц Максима са Солунског фронта што је донио пуно тијело

олова, па би и он, несретник, пред промјену времена јечао као убоденик. И одликован сам, није да нијесам. Дадоше ми орден Обилића. Говоре, бога ми, да сам први пут рањен од нашег метка, као да је неко бацио око на моје сјенокосе и моје оранице. Ево им, од шаке до лакта. Нијесам ти ја, брате, видио много свијета нити сам куд ишао, ако се не рачуна одлазак у војску. Доста је мени и ово парче земље колико могу с брда на брдо дозвати, докле се чује кад во рикне, доста и овај комад поднебесја, шта ће ми више? Црном ђаволу је мало. Доста је човјеку једна кашика и један комад хљеба. Нијесам ти, брате, ја од оних људи који се пропињу да су свугдје и у свако вријеме. Мени је широко и пространо и у мојој кожи.

Повратак Стојана Вучетића

...Нико у убогој вароши не погледа човјека под кишобраном. Јесте, то је била варош гдје је завршио осмогодишњу школу, али је сад изгледала некако ситна,оволицна, ситне кућице, уске уличице па чак и споменик Благоју Паровићу је био сада некако ситан као играчка. Сипала је ситна киша коју би вјетар с времена на вријеме помакао тако тако да би плъускала са стране, отуда су му биле мокре ногавице. Ријетки путници који су се затекли на улици пролазили су поред њега ниједи као мумије. Да се неко боље загледао у то лице испод необичног шешира видио би испосничко лице човјека кога је живот погазио и гурнуо у страну, испијено лице на коме су се јасно оцртавале јагодичне кости, као у остарјелог Кинеза, ситне упале очи, руке дуге, мршаве к'о гробље, прсти на рукама бијели као осушене махуне.

Кад изађе из варошице путник се заустави испод лимене табле на којој је стајало: «Брштаник, 7 КМ». Знао је добро тај пут, знао сваки грм лијеске поред пута, знао сваки камичак на том тврдом путу, јер је четири године тим путем пјешачио, више бос него обувен, у школу и враћао се натраг.

Име његовог села као да га дотаче нечим топлим, као мокра љескова грана док би некада туда брао љешнике. «Тако далеко, а тако близу», помисли. Само што је неколико корака одмакао од путоказа, а у зраку се изнад њега огласи

орао лешинар као да је дошао за њим, потом се јави црквено звоно. Ударало је на једну страну, најављује нечију смрт. На цркви је стајало само једно звоно, друго је оборила њемачка граната почетком 1945. године када су се Нијемци повлачили и насумице бомбардовали овај крај. И тврди макадамски пут и љесково грмље поред пута као и стари храстови са обе стране пута, све му је то било добро познато. Чак и стара крушка која је расла у Дреновој љути, те гомила стећака у Ковачићима, поред којих је сваки дан пролазио. Мину поред новог гробља на коме је стајала гомила ископане земље. Сјећа се да је његов отац покљонио цркви седам коса сјенокоса у Барносима да отворе ново гробље, јер старо гробље бијаше затрпано шљунком који је ријека нанијела оне годин кад се изли из корита и тада поплава изнесе из села све што није тврдо било завезано за земљу. Тада се удави и двоје чељади: мајка Симана Вучуревића, наглува старица, и њезина унука Смиљка, његова врсница која је с њим сједила у првој клупи у првом разреду. Њих двије су отвориле ново гробље. На том гробљу лежи његова мајка која је умрла оне године кад је он пошао у школу. Мајка је била болешљива и мирна женица, к'о паучак. Живот је провела у постељи. Иза себе остави двоје сирочади, близанце, њега и његову сестру. Десет година касније отац се ожени, доведе здраву и једру, зрикаву Томанију. Она је била разлог што га је отац најурио из куће. Имао је шесест година кад га је увукла у кревет. Отац га је најурио из куће с голим ножем у рукама. Било је то вријеме кад су регрути одлазили у војску. Сјео је у регрутски воз и зауставио се у Винковцима, гдје му је ујак био отпрањник возова. Ујак је био тежак човјек, а ујна вјештица, једна дебелигуза која је само ждерала ужеглу сланину и бијели лук.

На улазу у село сретете га оронула сеоска школа, зграда напуштена и остављена да пропада. Ограда около пала, сорг'о се и пољски клозет, гомила дашчурина које труну, а управу у том клозету је запалио прву цигарету. Пред

школом стоји као кип спућен коњ, који зарза, јави се као да га поздравља, на крову гракну врана два-три пута, онда паде на кркалу из које се још пушило поред коња. Сјети се бркатог учитеља који је одведен једне ноћи као русофил. Ишао је тешко као да чупа ноге из земље, погнут напријед као да вуче за собом свој несретни живот скитнице и пустолова.

Прође поред сеоске чесме из које је вода куљала у старо дрвено корито обрасло маховином. Клокоће водурина која отиче из корита јер је неко извадио дрвени чеп којим се зачепљало корит да се напуни. Живот га је носио по свијету као што јесењи вјетрови носају жут лист. Тридесет година се потуцао по свијету и радио све и свашта: најприје је био нека врста водоноше пружним радницима који су подбијали жељезничке прагове, онда мали од палубе на броду ријечне пловидбе, помоћни кувар у ресторану «Цвекла», радник у градској чистоћи, ноћни чувар на стоваришту рађевинског материјала, рибочувар, тракториста у пољопривредном имању, гробар у Београду, пружни радник у Сталаћу, али је, прије свега и изнад свега, био пустолов и мокри брат, човјек дувана, лаких жена, жестоких пића и прљавих крчми које су му најчешће биле и домови и богомоље.

Да не заборавим, неко вријеме је доносио пијавице некој дебелој баби која је сама живјела у вили на Дедињу. Старица је била удовица неког предратног трговца пријесним кожама кога су убили партизани у октобру 1944. године. Старица је пуштала пијавице по прсима и врату да јој исисају болесну крв, вјеровала је да јој је болест донио покојни муж из неке јавне куће у Пешти. Отуда носи мучну слику кад би старица чупала надојене пијавице са тијела. Ту одакле би их ишчупала појавила би се кап тамне крви. Он би сваке суботе у лименци доносио по десет пијавица, десет пијавица – десет динара.

Из почетка се често писмом јављао сестри, после све рјеђе и рјеђе.

Село је било празно и мртво, ни пашче да кевне, ни чељаде да се накашље. Киша је стала и по путу су мировале локвицеводе. То су оне локвице из његовог дјетињства по којима би љети гацао бос.

Преко плота се нагузио грбави Обрен, познаде га, као да рига, онда се Обрен исправи, подиже испод плота јарам и метну га на леђа. Тај јарам је сигурно одвезао Обренове родитеље на гробље и вјероватно кад га год дотакне рукама сјети се родитеља. Кућа је била на истом мјесту само што бијаше оронута. Околу ограда од букових летава, на струзи стоји крива и да јој неко изнесе шаку сланих мекиња и да с руке. Скиде гужву, гурну стругу и пропусти криву да уђе у двориште. Однекуд изби мршаво псето, кевну једанпут на криву која само отресе главом, а псето смота поред ограде и нестане иза угла. Онда се у раму довратника појави његова сестра. Црна марама јој спала око врата, бијеле косе, у чарапама стоји изнад двије-три степенице на прагу. Кад он нешто рече, она суну одозго као лешинар кад се спушта на лешину и полеће брату у загрљај: «Брацо, ти си... Благо мени, у срце ми благо.» Да је неко тада боље погледао то остарјело лице његове сестре видио би како је оно за час синуло неким унутрашњим сјајем, који обично радосно срце баца на људско лице. И паде њему у загрљај. Рида на његовим прсима. Боже, како се покрену и помаче тијело те старице као да јој није шездесет него осамнаест година.

Уђоше унутра. Стари намјештај, свака је ствар на своме мјесту као да годинама није помјерана. Он погледом покупи те ствари и осјети унутрашњу потребу да на сваку од њих стави руку. Подизао је неке и дуго држао у рукама. Најприје узео дрвену букару. Дуго је вртио рукама, метну руку и на бурило које је стајало за вратима. Зна да је то бурило радио надалеко чувени мајстор за бурила, бачве,

жбанове, бурад Новак Радовић из Кленка. Метну руку и на полицу на којој је стајала жута дуња.

Сестра баци нови столњак преко старог стола, изнесе стакло ракије. Док је насипала чашу опори мирис шљивовице разли се по кући, као да никада у свом животу није осјетио ракијски мирис. Онда му намјести да сједне, најприје отвори сандук у коме већ тридесет и неколике године држи дјевојачко рухо, из сандука плъусну мирис зреле дуње и нали собу до тавана. Ко зна колико је жутих дуња из године у годину ту иструло у том сандуку. Најприје извади чаршаф и јастучницу, онда са срга дохвати серцаду коју је ткала њихова мајка, надалеко позната рукоручица. Серцаду баци преко кревета на коме је умро њихов отац, преко ње чаршаф, а уза зид прислони јастук. Пошто све намјести сједе поред њега и дохвати његове руке и поче да их љуби.

Сестра је причала брзо сузних очију али то нису биле сузе туге него сузе радоснице.

«Оца уби кап на Богојављење, а покојна Томана се замаче лицем на Средопосну сриједу, претури крављу приузу преко греде у појати и тако узе себи живот. Својим рукама сам је скинула са вјешала, још је била топла. Сама сам је спремила за укоп.»

«Подиже ли оцу споменик?»

«Дашта сам.»

Спомињање споменика у њему помјери сјећање на неког беорадског каменоресца Каменицу из Гробљанске улице, код кога је радио неколике године. Јасно и сада види његове суве руке које уклесавију слова и бројеве у тврди гранит. Био је астматичар, кад би га стегла задуха, бацио би маљ и дилијето и са полице дохватио флашу у којој је била траварица, у којој је пливало повелико корјење неких горких трава. Дуго се рвао да увуче ваздух у плућа. Кад би напokon успио да дође до потребног кисика, бацио би њему кључеве од радионице и изашао без ријечи.

Сестра је говорила брзо и много, као робијаш који је напoкoн пуштeн из самицe, али би само понека ријеч допирала до њeга јер је он пливаo у мору успoмeна, као давлeник кога је неko изненада бациo у мoрe.

«Вратиo сам се да умрем овдје, рече, овдје гдје сам дошаo на овај свијет. Да oдавдe и одeм са овог свијeта, да се придружим родитељима, кад нисам с њима био у животу, да сам бар у смрти.»

Сестра као да пречу ове њeгове ријечи или се правила да их не чује.

«Сејo, ја сам прошаo поред живота, нећу да прођем поред смрти.»

«Тури то брацо, тако ти Бога, нек си се ти вратиo.»

Разговарали су цијелу ноћ. Вадили успoмeнe из сјећања. Пoнекад би он сестру пoнeштo упитаo, а она је била сретна што му може одговорити. Рече му како је школа затворeна прије петнeст година, како се у селу скоро двадeсет oдина није родило дијeтe. Кога год би споменула рекла би да је покојни. У селу је остало јoш петнeстак димoва и oкo двадeстeрo старe чeљади. «Умрије и поштар неке годинe. Кад ко умрe нeма ко да га како ваља сaхрани, нo оставимo то, рeци ми нештo o себи, куд си?»

«Е, куд? Никуд.»

Ту ноћ јoј је испрeчаo своје потуцање по свијeту oд нeмила до недрага, а ујутру се објeсиo.

Из аутобиографије

...Професор Скочајић је умро на Клиници за грудне болести у Касидолу. То су они људи који живе ту са нама и тек кад нестану ми се сјетимо да су заиста живјели ту, ако не са нама оно сигурно поред нас. Узалуд сам по новинама тражио његову смртовницу. Ожалошћених, дакле, није било. Тако је отишао нијемо као што је и живио. То је био један од оних људи који је био до грла закопчан у своју самоћу као у униформу наполеоновог гренадира. Имао је нешто краћу лијеву ногу и на њој ортопедску ципелу. Говоре како је управо та ципела одредила његов начин живота. Повучен и ћутљив као сјенка. Мало је и ријетко говорио, а никада ни једну једину ријеч о себи. Узалуд су били покушаји његових радних колега да му се примакну и да мало завире у његов живот. Ја сам случајно дошао до његове аутобиографије., Док смо чистили стан на Добрињи у коју ће уселити моја тетка још је на вратима стајала бронзана плочица на којој је писало «Скочајић». У гомили књига и рукописа нашао сам на један исписан роковник у кожном повезу. Роковник је био исписан цитатима из литературе, грчке и римске сентенције, а при самом крају нешто као биографски подаци.

...Рођен сам почетком јуна мјесеца, на Спасовдан 1945. године од оца Спасоја и мајке Спасеније у Брштанику, двадесетак километара сјеверно уз невесињско поље. Рано

ме живот гурнуо под пут. Сушицу сам наслиједио од мајке. Шездесет сам и једну јесен турио иза себе. То је она старост кад се подвуче црта и своди животни биланс, кад се, уствари, више живи од успомена, а све мање гледа у будућност. Гдје сам био? Нигдје. Шта сам радио? Ништа. Ко зна колико сам пута почињао да испишем своју биографију, и само што би метнуо неколико реченица на папир, све би згужвао и турио у ватру, јер или нисам имао шта записати или то није био онај живот који сам прижељкивао. У ствари мој животопис у фрагментима су писали васпитачи по сиротињским домовима, учитељи и наставници и нешто касније полиција.

Оца једва да сам упамтио, утопио се као сезонски радник у некој мртваји у Срему, негдје код Сремске Митровице. Мајка је била грудоболна, болесна жена, везана за болесничку постељу, која ме никада није пољубила, а кад бих ја њу хтио пољубити само би рекла: «Немој ме, сине, љубити, блесна сам». Посуђе је редовно откувала у живом кречу. Сјећам се емајлираног лавора који је увијек стајао под креветом, јер је мајка бацала крв. Кад сам завршавао четврти разред затекао сам је са главом у том лавору, мртву. Остао сам сам на свијету. Најприје сиротињски дом у Невесињу, у неким баракама, војним коњушницама, у којима је некада била брдска артиљерија. Управник је Душко Козомара, душа од човјека, који никада није прошао поред мене а да на моју главу не метне своју топлу руку и помилује ме, а рука топла као лепиња која је овог часа извађена из пећнице. Васпитач је био неки Ковачевић, ратни војни инвалид, без руке, тежак човек, који је вазда баздио на ракијетину и штуцао. Тај његов празан рукав нама је штићеницима улијевао неки страх. Касније ће га истјерати јер је покрао неку ћебад прије него што се оженио. Суботом би нас купала нека удовица Седика, коњоглаваста жена са великим попрсјем. Причало се како је оне старије уводила у тајне женског тијела. И данас јасно видим те њезине велике груди које стоје изнад мене

као бријег који ће се сваког часа оборити на ме. Ували ме тако у велики шкаф пун топле воде па сапуња и трља са неком нарочитом ревношћу, нарочит између нога. Тако нас је и брисала. Најприје пешкиром добро истаре између ногу па онда по лицу, а ја сам дрхтао као ухваћена звјерчица. На све начине избјегавао ово суботње купање.

У ствари, моју биографију су почели писати доушници у Гимназији на Широком Бријегу. Тада је пала на ме сумња да сам на улазним вратима школе написао: «Ви који улазите овдје, оставите сваку наду.» Да сам написао? нисам написао, да су сви вјеровали како сам управо ја то учинио, вјеровали су, јер се испоставило да сам само ја тада читао Дантеову «Божанствену комедију». Тада је неко однекуд ишчепркао да су ми ујаци били четници све до једнога. Избацили су ме и из дома и из школе и пребацили у гимназију у Столац, поново у сиротињски дом. Са собом сам понио Јесењинове пјесме у препјеву Слободана Марковића и сјећање на Дом у Широком Бријегу, који је био смјештен у фрањевачком сјеменишту, опасаном високим зидом. Управник дома је био неки Приморац Винко, сув и мршав к'о врљика, који је мало говорио. Умјесто њега је говорио велики тетејац, ливор од кога се није одвајао. Шапутало се да је управо тај тетејац пресудио 1945. године оним фрањевачким братрима. Васпитач је био неки Велизар, Пивљанин, крупна и неотесана људескара, који је много јео и увијек нешто вадио из џепова, најчешће суве грожђице и жвакао, уствари зобао, и попрдивао ко претоварено кљусе. Велизар се те године оженио, довео однекуд из Срема једну дундачу, која је била трома и непокретна као туљан на копну. Сјећам се када сам по казни рибао патос у њиховој соби, испод жељезног кревета, са сапуном кобашем у једној руци, а у другој са рибаћом четком, Сремица би стјала изнад мене и надгледала. Уствари, надгледале су ме њезине масне, дебеле бутине, као два античка стуба. Стала би увијек тако

да кад год подигнем поглед видим те руменкасте претиле бутине.

Ђачки дом у Стоцу се наслањао на женски затвор, само нас је дијелио високи зид, поврх кога је била пружена бодљикава жица. Сјећам се неког васпитача Пролете, младог човјека, који је био брз к'о вјетар, као што се из столачке гимназије сјећам кратковидог професора латинског и француског језика, Јовичића, самохраног човјека, који би у старој ташни редовно доносио кифле и грицкао на часу. У Стоцу пада и прво моје искуство са женом, у ствари са нашом радницом из вешераја, младом удовицом чији је муж погинуо у сукобу са одметницима негдје у Врањској код Билеће. Била је то једра и здрава женска, сва округла и набијена к'о зрела јабука. Изненада ме обори на велику балу прљавих чаршафа. Не знам шта би, нађох се међу њезиним ногама, уклијештен између врелих бутина. Тада сам читао Бокачов «Декамерон» и, наравно, редовно одлазио у вешерај. То је дакле то тијело жене. Та пут која пали ватру у моме тијелу на најмањи додир.

На студијама у Сарајеву сам неко вријеме јурцао за сукњама, два пута сам затваран ради неких мојих текстова у студентском листу. Шест мјесеци сам тимарио и хранио псе и коње у Пионирској длини. Те животиње је МУП држао за посебну намјену, сваки пас је имао свога водича милиционера, а сваки коњ свога јахача за свечане прилике. Наравно, увели су ме у списак непријатеља Титове Југославије, а недавно сам у књизи «Чувари Југославије» нашао име Миролана Џелетовића, који је био заведен под конспиративном шифром «Риђан» и који ме пратио десет година и тако исписивао моју биографију, заједно са неким Спремом коме је достављао извјештаје. Сада је тај несретник негдје у Чикагу. Ко зна кога сад тамо прати и коме шаље извјештаје. Но, оставимо ђубре нек смрди.

Нисам се оженио, није ми се дало. Радни вијек сам провео потуцајући се по босанским касабама од Приједора

до Чајнича. За мном су увијек ишле и моје карактеристике у којима је вјероватно стајало упозорење да се будно мотри на ме. Но, оставимо те дрангулије. Сад ми се чини да ми је остао само један необичан сусрет у болници у Касиндолу, сјећање на тај сусрет ми озари душу изнутра и угрије кости. Бацао сам тада крв као и сваког прољећа. Сам сам у болесничкој соби, сунце упало унутра и убације снопове свјетлости и топлоте. Е, видиш, више се не сјећам је ли то заиста била јава или сан, јер је некако сав тај сусрет био брз, колико би руком о руку. Налазио сам се у оном стању ни сна ни јаве, кад се у том снопу свјетлости у вратима појави млад стасит човјек, крупних очију које су ми однекуд биле познате, са пластичним цекером у рукама: «Ово вам шаље моја мама и жели вам брзо оздрављење.» Пружио ми је цекер и мирно стајао у оном снопу свјетлости. Унутра је било оно што се обично носи болесницима. Зачудио сам се писамцету у ружичастој коверти. Младић је изгледа чекао да га отворим. На исто тако ружичастом папиру било је познатим рукописом исписано: «Драги, све ти је опроштено. Желим ти брзо оздрављење. Озренка.» Следио сам се. Младић је очито хтио још нешто да каже. У два наврата сам чуо: «Мама је рекла да...» а мене је спопао самртни кашаљ. Чуо сам само: «Збогом тата». Младић се брзо окренуо и нестао из просторије као у сну, као неко привиђење, нисам стигао ни да га како треба погледам. Тешко сам се дигао из кревета и изашао напоље. Младића нигдје није било, само је прољеће пировало у крошњама дрвећа испред болнице.

Боже мој, Озренка, сад видим да нисам имао снаге ни да волим ни да мрзим као остали свијет. Провео сам с њом једно љето у Улцињу, на великој плажи у мору врелог пијеска, не могу се више сјетити која је то година била. Знао само да је била Мостарка, сјећам се њезиних крупних очију и неког нарочитог смијеха, а смијала се тако као да пада зрње жита на бакарну тепсију. Била је сликарка. То љето ми је израдила неколике скице за портрет. Сачувао сам их.

Талијан

«Све више сам тамо, а све мање овдје и сада, говори Јаков, и зато се немојте чудити што сваки пут у новинама најприје отворим оне стране на којима су смртовнице и помени, јер сигурно тамо ћу срести више познаника и пријатеља него предвече кад изађем на улицу у шетњу. Дакле, како човјек стари све је ближе гробљу и све више има пријатеља на оном свијету него на овом, и све чешће кад узмем у уста неко име кажем: покојни. Тамо су, углавном, они са којима сам подијелио овоземаљски живот, отуда ми се чини да сви ми често живимо од успомена на оне тамо. Правдамо ли се тако пред Богом за оне гријехове из младости? А можда баш сјећањем оправдавамо и подупиремо ову несигурну садашњост. Још увијек у својим роковницама држимо записане њихове адресе и бројеве телефона, послушкујемо њихове кораке пред вратима и у уху носимо њихову боју гласа. Памтимо њихова казивања.

Јутрос ме из новина гледало добро познато лице мога школског друга из основне школе у Брштанику, лице Младена Брстине Талијана. Уобичајна смртовница, какве се сваку ноћ штампају по новинским штампаријама. Данас је у толико и толико сати у тој и тој години преминуо тај и тај, сахрана ће се обавити ту и ту и на крају ожалошћени ти и ти. Ту је стајало: «Последњи поздрав мом тати Младену

Брстине, твоја кћерка Исидора.» Само то и само толико са његовом фотографијом.

С Младеном сам четири године сједио у клупи и на брзину преписивао домаће задатке од њега, прије него би учитељ ушао у разред, јер је био много бољи ученик од мене, разумно и разговоријетно дијете.

Не знам хоћу ли умјети како ваља испричати причу о њему јер сјећање није увијек поуздано, зна да превари и омане као млада удовица, а, богме, зна и да удари на погрешну страну. Могао бих, можда, боље испричати о Стојану Бритви, стоврагу.

Почећу мало поиздаље. Дакле:

Оне године кад усташе у Марсеју убише краља Александра погубе и жандармеријски наредник из Брштаника, господин Иван Брстина, човјек на своме мјесту, велика шаљивчина и причалица, како знају да буду весели само Далматинци. Он се једнако шалио и на свој и на туђи рачун. Уби га из засједе надалеко чувени црногорски хајдук Мајо Вујовић у Дреновој Љути, среташе се очи у очи на прагу куће најљепше удовице у овом крају, која остаде иза Ивића Типурића, надалеко чувеног мајстор-бачвара. Тај Мајо је десетак година контролисао све пролазе и путеве између Црне Горе и Херцеговине.

Наредник је био родом из Сутивана на отоку Брачу. Иза њега остаде жена Тонка и кћерка јединица Катица која је рођена под маном. Имала је нешто краћу лијеву ногу, мало је храмала, једва толико да се примијети. Како наредник погубе њих двије остадоше у малом стану у поткровљу жандармеријске станице са шиваћом машином «Сингерицом», коју је Тонка донијела у руку. Та машина је облачила цијели крај. Тонка је говорила: «Ова нас машина храни и брани.» Машина је била подешена тако да шије сукно, рашна одијела, без којих се у овом крају зима не може ни замислити. Треба ли рећи да би се кћерка понекад

облацила и владала као госпођица, а понекад, опет, као сељачка дјевојка.

Тако мајка и кћерка дочекаше рат, саме без иког свога. Ћутљиве и радне, и само се по цијели дан чула шиваћа машина у поткровљу жандармеријске станице. Тонка је у зиму 1942. године сашила сукнено одијело хрватском пјеснику Ивану Горану Ковачићу. У том одијелу ће га и метнути у смрзлу земљу на неком пропланку на Зеленгори. Кажу да је тај пропланак пјесник раније видио у својим пјесничким сновиђењима и да је написао пјесму гробу на шумском пропланку.

Шила је још неким партизанским командантима, али, богме, и четничком војводи Петру Самарцићу. У том њезином одијелу Петар је и убијен уочи Божића 1948. године.

У љето 1943. године, касно ноћу, у њихов стан упаде рањеник који се ослањао на неку сову, једну од оних које се користе кад се коњи товаре. Тонка је знала неколико талијанских ријечи и углавном схвати да је рањеник Талијан, да се зове Ђузепе Пертини, да је обућар из Барија, и да му је тамо остала жена и двоје женске дјеце. Рањеник паде на кољена и стаде да моли и богоради да му како знају и умију спасу живот, да га сакрију, зато је извадио из џепа позлаћени сат и пружио Тонки. Мајка и кћерка склонише рањеника у подрум жандармеријске станице, у коју никада нико није завирио. То је био онај подрум гдје су усташе побиле оне момке из Заборани, једног Миловића, једног Кандића и једног Булајића. Мајка и кћерка су неколико мјесеци лијечиле и криле необичног госта. Само онај горе зна како се Катица подала Талијану. Након неког времена дјевојка се повјери мајци како је бременита и то је био разлог да Талијан мора изаћи из свога склоништа у ноћ. И изашао је. Убијен је исте ноћи у засједи на улазу у Драмишево. Код њега нађоше само једну окрзану фотографију младе жене са сламнатим шеширом на глави, са

једним дјететом у нарамку, а друго, женско дијете се држало жени за хаљину. Талијан је сахрањен изван гробља, тамо гдје у јесен и с прољећа реве Црвањски поток који протиче поред нашег гробља и гдје се углавном сахрањују скитнице и самоубице.

Чинило се да је са њим сахрањена и тајна мајке и кћерке, али, хоћеш мајци. У прољеће наредне године Катица донесе на свијет мушко дијете. Пошто се ништа не може сакрити сеоским торокушама и пошто свака тајна остави за собом мало одшкринута врата, кад дође слобода око ускршњих празника, тада неко уприје прстом у Тонку и Катицу, одведоше их свезане, а дијете остаде на прсима Косани Урошевој, чија је кћерка само неколико дана прије са тих прси отишла на онај свијет. Након два-три мјесеца мајка и кћерка се вратише, и поново се огласи шиваћа машина у поткровљу. Причало се како је чак наш учитељ молио предсједника среза да их ослободи. «Живот је, говорио је тада учитељ, највећа казна.»

Све је ово причала моја стрина Анђа, која је тада провела шест мјесеци на присилном раду јер није била вољна да кћерку пошаље на радну акцију, на прокопавање канала у Зеници, како би се ријека Босна окренула на другу страну. Па кад је Јелка отуда донијела трбух у рукама, искилавила се, стрина је била сигурна да је учинила оно што треба, и одмах заборавила свој присилни рад.

Било је то вријеме кад су Скојевци пјевали партизанске корачнице једнако кад би полазили на радне акције и кад би се враћали отуда, вријеме кад се свако вече у Брштанику тресло козарачко коло, земљу да проломи.

Сад ћу, наставља Исидор, у календару помаћи ово казивање неколике године напријед, у доба кад су савезници даривали Талијанима Трст, исто као што су прије тридесет и три године, 1918. Арнаутима поклонили Скадар. У Скадру остаде мој покојни ђед Вукота, а стриц се не врати из Трста жив. Вратио се у сивомаслинастом мртвачком сандуку

однекуд са словеначке границе. Почасни плотун над његовом отвореном раком многе је подсјетио на рат.

Тада сам пошао у школу тешка срца, мајка ми је цијело боговетно љето рибаћом четком скидала блато са руку. Како и не би кад нема тог ждула и пукотине у лелијама око села у које се нисам завлачио. Тада смо ми дјеца нашли сакривен Стеванов митраљез, па Стеван мораде с ону страну браве неколико мјесеци.

Бркати учитељ, инвалид без лијеве руке, сјео ме у прву клупу са дјечаком који се по свему разликовао од нас остале сеоске дјечурлије. Био је некако бљедолик за разлику од нас који смо били препланули, богме, и виши тежи од њега. Дјечак бијаше чист као да је овога часа изашао из буквара гдје је био насликан један Титов пионир са црвеном марамом око врата. Имао је бијелу као снијег кошуљу, штофане панталонице, и праве- правцате кожне ципелице на ногама. Не сјећам се да ли сам први дан чуо да му је неко рекао да је Талијан, али се сјећам да је то грдно платио мој друг Стојан Бритва. Добио је по длановима десет жестоких дренових шиба без којих се наша учионица није могла замислити. Пекле по длановима као жерава, отуда ми се чини да и данас кад видим какву танку шипку дланови ми горе. Сјурадан је Стојанов отац долазио у школу, али није било те силе која би ту ријеч избацила из учионице. Талијан, Талијан и само Талијан, тако да је и учитељ на крају дигао руке од свега, а мали Талијан растао заједно са нама, главатом сеоском дјецом. Наравно, сви смо ми имали надимке: Богдан је био Зеко, Стојан Бритва, Светко Додо, Ратко Шиптар, Мића Кустура, и тако редом, само Талијану нико не даде надимак. Треба рећи да нам је надимке давао Шћепан, пензионисани жељезничар, који је вијек провео у Славонском броду, тамо се оженио неком Славонком, сахранио је, и вратио се у Брштаник да умре.

Дјечак никада није како ваља сишао међу нас, остајао је по страни било да се играмо или камичкамо са

драмишевском дјецом. Био је одличан ученик, све сува петица.

Заједно смо завршили гимназију у Мостару и за дивно чудо из тога периода се не могу ничега сјетити као да сам преспавао гимназијско школовање. Потом је он завршио Медицински факултет у Сарајеву. Приликом студентских немира у Сарајеву 1968. године нашли смо се заједно у притвору. Причали смо цијелу ноћ. Послије тога живот га је бацио као љекара у Зворник. Понекад бисмо се чули телефоном, а онда све рјеђе и рјеђе.

Овдје треба зауставити причу и пустити да вријеме протиче: година по година и двадесет и четири. Два пута се женио. За њим су остала два неуспјела рака и једно женско дијете. А било га је лијепо видјети кад се креће, ишао је отмјено као што иду енглески принчеви. Вјероватно сам зато кад сам постао нека звјерка у младој држави, предлагао да га именујемо негдје за амбасадора. Мој је приједлог на парламенту оборио неки главати посланик, предратни боксер, човјек који је знао да све дискусије у парламенту прекине тако што би својом тврдом шаком лупнуо по столу испред себе тако снажно да би се читава сала потресла, као да је унутра експлодирала минобацачка граната.

У новинама које јутрос преда мном стоје ко мртва кокош пише: «Јављамо тужну вијест, пријатељима и познаницима, да је наш драги колега, доктор Младен Брстина, изненада умро у шездесет и осмој години живота. Сахрана ће се обавити на Бежанијском гробљу у четрнаест сати». А нешто ниже на истој страни иста фотографија и само неколике ријечи: Жужу, остаћеш заувјек у моме празном срцу. Твоја Милица.» Ко зна ко је та Милица?

Сачувао сам и једну фотографију коју је начинио неки фотограф Михић из Стоца, на њој нас петорица из основне школе «Мирко Бјелица» у Брштанику. На полеђини је учитељ својим лијепим рукописом написао: «Одлични ученици у школској 1952/53. години». Младен стоји први с

лијева, некако по страни, уредан као и увијек. Ја сам у батиним гуменим опанцима, које му је мајка купила кад сам пошао у трећи разред. Сјећам се да сам спавао са тим опанцима, јер сам стрепио да ће ми их ноћу однијети Ружа Тодорова, најпознатија вјештица у цијелом крају. Само сам ја претекао од нас петоро са те фотографије, то је и разлог што ово причам.

Никола је умро од сушице у трећем разреду учитељске школе у Мостару, закашљао се, ударила му крв на нос и на сута, побијелио као креч и умро на рукама својих школских другова, а био је један у родитеља.

Сликар Давид је умро у Паризу. Завршио је ликовну академију у Београду, приредио једну самосталну изложбу у салону «Цвијета Зузорић», спаково штафелај и разгулио преко границе. Говорило се како је тамо познат и признат сликар те како његове композиције коња у игри стоје у кабинету предсједника Француске. Настрадао је у саобраћајној несрећи, пијан.

Деско је завршио Електротехнички факултет, отишао у Етиопију и тамо умро од маларије.

Ја сам опет остао у Сарајеву. Прије рата сам радио као професор, а онда је дошао рат и рањен сам у априлу 1994. године. Сјећам се: дан бијаше оборио наниже, влажан и тежак априлски дан, вроне су грактале на мокрим гранама са којих су падале крупне капи воде. Никад се не зна одакле долазе минобацачке ганате, и, ето, таква једна ме нашла. Превезен сам хеликоптером са Пала у Београд. Долазио сам свијести последице операције у шок соби на ВМА у Београду. Прољеће је улазило кроз прозор, а ја сам излазио из неке тмуше, као сломљена врбова грана из маглуштине која се диже изнад ријеке. Кад сам отворио очи изнад мене је стајало лијепо лице мога школског друга, доктора Младена Брестине, држао ме за руку, као што мајка држи дијете које се од нечега препало, само што није рекао: «Не бој се, не да тебе твоја мајка.»

И знате ли шта сам јурос учинио, затвори Исидор причу, узео сам оловку и испод Младенове смртовнице написао: «Чекај ме Младене, и ја ћу брзо тамо.»

Не знам је ли то страх од смрти? или сам се тако хтио да оправдам пред њим што му се чешће нисам јављао.

Сусрет

...Ова прича се, каже стриц Рајко, отвара крајем септембра 1967. године у једној прљавој биртији у Херцег Новом. Тачније, око четири сата послје поноћи, гдје сам допутовао из Сарајева са закашњењем од неколико сати. Дуго смо чекали на отвореном путу да комисија сними саобраћајни удес у коме је, кажу, било мртвих. Кад аутобус стаде снени путници се разбјежаше као миши из запаљеног амбара, куд који. Нека чудна топла приморска ноћ, десетак метарана ниже пред једном бараком цвили сијалица к'о мачије око, утрнуће се ,тако ми Бога. Удавиће је ноћна тмина к'о што је Петра Мамичина удавила своје копиле. Биртија, једна од оних које су отворене од јутра до сјутра, и које дочекују и испраћају путнике. Такве биртије су увијек позорнице на којима се играју једнако трагедије и комедије, ту се срећу необични људи са својим тамним животним причама. Упадох у биртију. Унутра неколико повеликих стола и десетак различитих столаца, које су, вјероватно, ко зна гдје расходоване, за шанком дријема млад конобар, огледалце држи у руци испред себе и великим рожнатим чешљем намјешта повелики сноп црне косе изнад чела. На једном од тих столова, пао главом и прсима, дријема очито пијан човјек. Крупан мушки сноп као крошња. Ђелаво тјеме, као дјечије дупенце, окренуто према мени. Поред њега гајба никшићког пива. На столу једна празна флаша. Помаче руку

и обори флашу која некако необично лупну у овој тишини. Човјек се не помјери само конобар рече: «Ништа, ништа, друже капетане». Конобар подиже празну флашу и тури је у гајбу у којој су биле само још двије три пуне флаше. Боже, колико овакве људескаре личе на оборене куће, некако много више и убедљивије од ситних људи, који се рано проспу и рано остаре. Мислим: кад падне једна оваква громада сигурно повуче за собом све око себе, као што повуче одсјечен бор све растиње око себе. Видећи како радознано гледам, конобар рече како је све то пиво јуче капетан слистио. Човјек је био у некаквој плавкастој кошуљи и исто тако плавкастим панталонама. Ногавице су му биле мокре: да ли се полио пивом или се упишао? Испиао сам кафу и чекао да јутро пропукне. У неко доба човјек подиже главу: «Ђетићу, дај ми једну клековачу да пресијечем ове спирине што сам јуче полокао.» Ја сам остао забезекнут и нијем. Био је то капетан Удбе, друг Парган кога су звали Чапајев, само што се просуо, остарио, лице мученичко, јагодичне кости се јасно оцртавају, очи побјегле у главу. То суво лице са орловским носом било је оштро као сјекира и као да је на њему стајао неки намјештен израз строности. Кад конобар донесе ракију он је дрхтавом руком дохвати и искапи. «Понови, рече, каква тије ово чаша к'о напрстак.» Вјероватно сам га гледао необичним погледом, а како и не би кад ме он спаковао на Голи оток четердесет и седам мјесеци.

Плинуше успомене, враћам се у мислима двадесет година натраг. Био сам тад млад учитељ у Невесињу. Нисам познавао капетана Паргана, само сам о њему слушао приче које су се више шапутале него гласно говориле. Шапутало се да је овамо послан као један од најспособнијих иследника, да је у току рата, у зиму 1942. одине у Врањској по партијском задатку лично ликвидирао свога стрица као кулака, те да је он побио оне руске калуђере у манастиру Дужи. Неки су говорили да је управо он наредио

ликвидацију оних младића на Радачком бријегу у Љубомиру, али дај ти знај шта је од свега тога тачно. Тачно је било само то да је његово име становништво ове варошице налијевало страхом. Говоре да је пролазио улицом дигнуте главе к'о јахаћа бедевија и да га на улици нико није смио поздравити.

Негдје крајем септембра 1948. године довели су ме с лисицама на рукама преда њ. За масивним столом сједила је волусина четвртасте главе, широких рамена, задриглог врата, крупних шачетина, нешто је писао. Милиционер који ме довео стајао је мирно к'о кип.

- Пјевај, учитељу, забунгура неким нарочитим баритоном, не подижући очи са папира.

Ћутим, још сам у шоку од синоћњег хапшења. Дигли су ме из кревета и убацили у кола к'о врећу. Жена је вриснула, а дјеца су срећом спавала к'о мачићи у вуни.

- Пјевај, док је на вријеме, јер ћеш, бојим се послјије заборавити пјесму.

Осмјелих се и упитах зашто су ме довели?

- Хм, рече волусина, ја не знам, али ти сигурно знаш шта те довело овамо.

Онда зазвони телефон на столу поред њега. Он крупном шачетином дохвати слушалицу и намјести на ухо.

- А ти си, шта хоћеш који курац? Шта нема сунце ти криво јебем, има да има, има да га извадиш из земље ако је одапео. Слушај ме добро поручнице, ако га не доведеш данас слободно метни сам себи лисице на руке и дођи 'вамо, а ја ћу знати шта ћу с тобом даље... Какав секретар и мој курац, никакав секретар, нема више секретара, имају само бандити, Стаљинова копилад... Је ли јасно.

Кад спушта слушалицу нареди ми да се примакнем столу. «Приђи, вели, приђи.» Кад сам се примакао столу он сину ручетином преко стола дохватиме ме за прслук, навуче преко стола као сноп, тако да сам сада био лицем у лице с њим. Тада сам видио поглед који никада нећу заборавити,

поглед од кога сам се стресао као јасиков прут, никад ни прије ни послје нисам се срео са таквим погледом. То је био змијски поглед који паралише и одузима тијело. Пошто ме попусти, «Води» нареди милиционеруда ме води. Наредних петнестак дана капетан ми је легао на душу, навалио се на ме, ко зна колико су ме пута доводили преда њ и ко зна шта ме све није питао. Тури папир преда ме и каже: пиши! А шта да пишем? Како сам ученицима рецитовао «Лијеви марш» Мајаковског, како су ми испред школе украли бицикло, да пишем како на вријеме из учioniце нисам скинуо Стаљинову слику. Шта да пишем? Да пишем шта сам рекао тада и тада, с ким сам се састајао, шта смо причали, и тако редом.

Остао ми је у сјећању још један његов телефонски разговор са мајором Пувачом. Само је климао главом. То није више био онај страшни капетан Парган, који је нагонио људима страх у кости, био је мек к'о памук, понизан к'о најамник: «Да, да, друже мајоре, разумио сам... Сигурно... Сигурно... Сматрајте то завршеним... да... да...»

Да ова прича не би отишла у томе смјеру само још да кажем да сам потписао неки записник са хладном цијеви револвера на слепоочници. Или сам потписао онда када ми је споменуо дјецу. «Имаш учитељу двоје златно дјеце, размисли.» Протрнуо сам од саме помисли да се мојим дјевојчицама може нешто догодити. Мој потпис је послао с ону страну браве још неколико људи, мојих пријатеља, то је моја тајна коју ћу однијети у гроб. И данас кад сретнем неке од њих не усуђујем се да их погледам равно у очи.

Оставио сам капетана у биртији. Био сам некако сигуран да ћу га и сјутра дан наћи пијаног на истом мјесту. . То су они људи који много пију, мало једу и мало спавају и тако себи копају гроб. То су дакле они људи који ако не освану у биртији, ујутру прије пет сати чекају пред вратима да се биртија отвори.

Када сам изашао на вратима ме дочекао вјетар који је носио кишу, као да ми неко плъусну бокал топле воде у лице. Тврдо сам одлучио да га сјутрадан потражим. И нашао сам га за истим столом, у облаку дуванског дима. Сјео сам. Припаљивао је цигарете једну од друге, а онда би заборавио на угашену цигарету у устима и припаљивао другу, пошто би ону из уста прстима самљео у пепељари к'о стјеницу. Увлачио би дим жестоко, гутао га као жедан воду. Поред стола је стајала пуна гајба пива.

За сусједним столом двоје младих су се љубили. Поред њих је стајало неколико повећих торби. Пришао сам његовом столу и без питања сјео.

- Познајемо ли се ми друже капетане?

- Никог ја не познам, друшкане, никог не познам и ништа не знам. Често заборавим и своје име, јер кога сам год у животу срео или је он мени нанио какво зло или ја њему. Понекад мислим да сам крив и земљи по којој ходим. Јеси ли ти један од оних?»

- Не, не, рекох.

Оставио сам капетана и побјегао као да сам бјежао од сјећања. Наредних неколико дана узалуд сам покушавао да све заборавим, да некако сјећање помакнем у крај и тада сам јасно осјетио да је сјећање нарочита тамница из које не знам нити могу изаћи.

Треба ли рећи да сам наредних неколико дана редовно долазио у биртију и редовно сједао за његов сто. Понекад не би проговорио ни једну једину ријеч, само би пио и гледао некуда преко мене, као да ја уопште нисам ту преко пута њега, а понекад би се опет распричао. Та његова казивања су била неповезана. Час је весео и разговорљив, пријатан саговорник, час ћутљив и мутан као талог. Расположење му се мијењало из часа у час. Понекад прасне у смијех који је више личио на рзање коња.

- Мене су удесили моји другови. Док сам им требао, ха соколе, браво друже, заслужио си орден, а кад им више

нисам требао бацили су ме под ноге. Закуваше ми хапицу. Вјеровано сам у партију као у Господа. Па кад им сад скрешем у брк, они мени милицију на леђа, приводе ме, притварају. Гдје су сада. Излежавају се по луксузним апартманима, а ти се капетане јеби, копај сам себи раку комовицом. А ко је повезао оне фратре, усташе на Широком Бријегу 1945. године? Ја нико други. Они нису имали муда за то, а мени није дотекло памети. Ишао сам равно к'о булдожер, шта ко није могао могао сам ја, ко шта није хтио хтио сам ја, а рат је кркљанац и крв. Оца су ми убиле усташе и бациле у јаму у јуну 1941. године

И мајка ме убила. Била је вјештица, строга удовица, сува к'о грана. Због ње се нисам ни оженио. Само јесам ли споменуо неку дјевојку она плане к'о ватра.

- Откуд ти та фитмија, дигни ти руке од тога, куд си навалио. Хоћу последње дане да проведем са сином, нећеш ми, зар, то узети. Тако су се низале године, једна по једна па четердесет и осам. Рано сам пензионисан, као што сам рано покушао да се извучем из несреће, још у партизанима. Видио како сви перу руке од прљавих послова, али није ишло. Вели ми командант Шегрт:

- Не може то тако, друже, ти би сам да уклониш пркно, неће моћи. Ти добро знаш шта си радио. Шта ће бити ако те неко позове на одговорност. Немој ми рећи да неће доћи вријеме кад ће сви одговарати за своја дјела, а ти их богме имаш.

Шта сам могао, био сам крив. Зар нисам на своју руку ко зна колико пута потеглао пиштољ. Јесте, друшкане, гурну ме у злочин, а онда перу руке. Не знаш ти каква је то мора. Употријебе те и ћушну к'о задњу рђу, а све сам чинио за овај посрани народ и ову јебену слободу.

- Сам сам ја друшкане мој, сам као мртвац. Ту сам се зауставио. Начинио сам и гробницу. Да, да. Тамо ћу ваљда полагати рачуне. А они? Шта они? Узалуд се ограђују високим зидовима, подижу дворце и љетњиковце. Е, видиш,

нема тога зида преко кога неће прескочити смрт. Нема. Одапеће и онај горе. Начинио сам и смртовницу.- рече, и маши се руком за џеп и извуче отуда плаву коверту. - Ту је и новац за штампање- рече и пружи ми папирџ на коме је стајало тврдим рукописом исписано: «На радост многих који су имали ту несрећу да га сретну, одапео је бивши Скојевац, бивши носилац Ппартизанске споменице, бивши официр Удбе, капетан Парган... Ожалошћених нема.»

Атентатор

...Никада нисам био равнодушан пред љигавцима и пузигаћама, који су увијек спремни да се онима горе увуку у шупак. Зато су, ваљда, увијек дубоко избријани, као мој школски друг Спасо. Он је само један од ликова из моје биљежнице, који илуструје наше нарави. Немојте ме погрешно схватити, да имам нешто против свога школског друга са којим сам четири године сједио у истој, првој по реду клупи, у реду до прозора. Напротив, и поред тога што ће се касније, као свједок оптужбе против мене, појавити на Првом сарајевском суду, поводом једне моје цртице у студентским новинама «Наши дани», коју сам одлежао у Централном затвору шест мјесеци. Није ми жао јер је та цртица потврдила моју тезу како се пужући најдаље стигне. Цртица се звала: «К'о бајаги басна». Ево њезиног садржаја, колико се данас могу сјетити:

Прољеће је у Вилсоновом шеталишту у Сарајеву. На врх јдног дрвета пала сићушна птичица и везе радосну пјесму. Онда поред себе угледа црва. Одакле ти овдје? Како си стигао овако високо. Црв јој је тада одговорио како се пужући највисочије стиже.

Суђење је било кратко. Мој школски друг је посвједочио како су моји ујаци били четници и како су ликвидирани послје рата као народни издајници. Нисам му замјерио, говорио је истину, а судиница ми одреза пола

године затвора. Опрости му Боже, не зна шта ради. Тада сам шест мјесеци провео у Пионирској долини, гдје је полиција држала дресиране псе и коње за нарочиту намјену, ту сам упознао кучку савезног секретара Фрања Херљевића, која је касније ушла у једну моју новелу. Свако јутро би по ме у Централни затвор долазио стасити милиционер, возио ме у клаоницу на Ступ, гдје сам узимао храну за псе, и возио у Пионирску долину. Тамо бих најприје скувао храну псима, онда тимарио и хранио коње. Тамо сам написао новелу «Тринест државних коња». Тринести сам, наравно, био ја.

Ево ме у Београду, на рецепцији хотела «Москва». Касно је. Слободних соба нема. Рецепционар рече да управо долази наш амбасадор, не знам из које земље. Прислонио сам штаке некако незгодно уз фотељу преко пута мене. Инвалид сам осамдесет посто у тијело, а, богме, сто посто у памет. Сутра ми је заказана контрола на ВМА, гдје сам лежао непокретан седам мјесеци. Рецепционер рече да сачекам док смјесте господина амбасадора, па ће видјети шта може учинити за ме. Чекам. Најприје уђе полицијска патрола. Млади и лијепи питомци, сељачка дјеца у униформама. Никоме тако добро не стоји униформа као сељачким момцима. Можда сам их управо зато гледао са неком дозом дивљења, сјећајући се гардијске униформе мога покојног оца. Легитимишу ме и питају шта ја радим овдје. Рекох да не знам што сам баш ту, али сам дошао отуда, с ону страну Дрине, на контрлу на ВМА. Вратише ми личну карту, коју је полицајац дуго, дуг гледао. Онда се особље узмува к'о јунад пред кишу, стрка нека и пометња. Кажу: долази његова екселенција господин амбасадор. Хајде, велим, да и ја видим тога нашег делију који представља нашу младу државу, Републику Српску.

Имам шта видјети: под неуобичајним обезбјеђењем и краљевском пратњом на вратима се појави мој школски друг из основне школе у Брштанику. Тјелохранитељи, обезбјеђење, мотре к'о оперативци удбе. Кад се он појавио

тајац. Пошто сам ја највећа шепртља на свијету, још поврх тога богаљ на штакама, скривио сам малу незгоду у холу хотела гдје су некада одсједале крунисане главе. Наиме, несрећа је хтјела да баш тада падне моја штака на мермерне плочице и пуче к'о пушка. Ништа друго но снајпер са сарајевског ратишта, тако ми се бар учини тај прасак. Амбасадор се осврну са степеница и баци презрив поглед на ме. Није ме познао, није сигурно, браним га пред собом, а како ће ме и познати кад ми је рат однио све што је могао однијети. Још једном се са платформе степеница окрену на ме и замаче у свој апартман.

Обезбјеђење прилеће мени, докопаше ме испод рука и подигоше к'о крпу, млади снажни момци. Лакеји вуку велике кофере, амбасадор се извјештачено смјешка особљу.

У полицији сам извадио из џепова повратну карту Сарајево-Београд, два три паковања лијекова, прљаву марамицу, и једно пушчано зрно које ми је извађено на операцији из грудног коша, кажу поред самог срца. Дуго су ме испитивали, тако да сам им испричао цијели мој живот. Рекоше да причекам, провјеравали су неколико сати, а онда ме пустише. Боже, је ли могуће да сам ја тим људима личио на атентатора, и што ми бар она свиња не пружи руку. Ваљда зна да његова амбасадорска фотелја стоји на овим мојим штакама. Ни да се јави, а познао ме, неће да ме позна.

Свашта, мислим, *оно* амбасадор? Знам га к'о злу пару. Како нећу знати свог школског друга, кога је учитељица сјела заједно са мном, јер му школа није ишла од руке, да му поможем. Редовно је преписивао задаћу од мене. Послије наставе, кад учитељица изађе, сјео би на њезино мјесто и заузео позу к'о наполеон. Гурао се у све организације од пионирске до омладинске. Изгубио сам га из вида у средњој школи. Мислим да је завршио шумарску школу на Илици. Кад сам ја завршио факултет, случајно сам га срео у Сарајеву као директора неке пољопривредне задруге у Доглодима. Кад сам му тада понудио да заједно одемо у

цркву и посјетимо попа, иначе, нашег школског друга из основне школе, рекао ми је : «Ја не идем тамо, не би отишао у цркву ни да се попишам.» Касније, кад су многи почели ићи у цркву, чак и они који раније никада нису видјели како олтар изгледа, нашо сам га у некој брошури као предсједника црквеног одбора. Тако су године пролазиле. Негдје при крају 1991, већ је био републички кадар. Цвркутави глас његове секретарице је звонио у слушалици, позива ме «његова екселенција» да навратим код њега у кабинет, на чашицу разговора. Што ли сам му ја пао на памет? ако није ради тога да ми покаже, свој кабинет и своју прелијепу секретарицу. Навратио сам, чекао сам подобар душак на рецепцији док није сишао одозго момак из обезбјеђења да ме доведе до кабинета. Секретарица је млада и лијепа. Узима ми мјеру, те ко сам, те што сам, е одакле познајем господина савјетника. Осјећам се јадно. Зар ја да чекам пред вратима оном токмаку? и таман сам се спремао да одем кад се Он појави на вратима, са неким гадљивим и презривим погледом. Одјевен је по последњој моди. Ту смо попили по чашицу неког непознатог пића. Мој школски друг је држао главу тако као да поред њега није његов друг из основне школе него сеоски најамник. «Шта би било кад би било, каже, ја не знам, само знам брата да се мени не гине ни за какве идеале, а ако се теби гине? изволи погини.»

«Не можемо брата, оставити тако на цједилу свој народ.»

«Можда ти не можеш, али, видиш, ја могу. Ко ме још треба народ?»

Тако смо се и растали. Рат је био у ваздуху кад ми се јавио телефоном. Сретнем га поново 1991. године, бјежи са продицом, вели да ово није његов рат. А шта би било кад би сви побјегли? питам га. Одмахује главом к'о коњче док се брани од мува.

У току рата негдје ћу у новинама наћи његово име које се повезује са неком афером око нафте. Чланак је био

написан тако као да га је писала једна од његових остављених жена, бивших секретарица, а било их је пет. Шеста његова жена је, у ствари, била секретарица и љубавница једног пријератног савезног функционера, која је говорила неколико страних језика. Тај савезни функционер је мијењао аутомобиле, секретарице и енглеска одијела. Не знам зашто, али ми је увијек та жена личила на изгубљеног ждрала. Тако се шести пут оженио мој школски друг, тада савјетник у неком министарству.

У београдској полицији сам захтијевао да ме притворе до ујутру, јер немам гдје коначити. Не изађоше ми на руку. Узашао сам у влажну београдску ноћ и скуљао се у прву подрумску биртију. За шанком је дријемао стари конобар црвеног лица и некако мртвог погледа. Крчма је била скоро празна, за једним столом су сједила два времешна човјека са југа Србије, свађали су се нешто. Поред шанка, за столићем је сједила жена тридесетих година, пред њом је стајала чаша неког руменкастог пића, вјероватно коњака. Жена је имала крупне и влажне очи. С времена на вријеме би подигла богато попрсје и метнула на сто. Велики деколте као да је досезао до пупка и јасно су се видјели обриси крупних дојки који су се назирали испод неке прозирне блузице. Гледала ме чудно. Наручио сам пиће, једно па још једно. Онда жена узе своју чашу у руке и приђе моме столу: «Слободно?» Климнуо сам главом.

«Ти си наш, отуда?»

Нисам јој ништа одговорио, а она зовну конобара по имену и наручи пиће за обоје. Дуго смо ћутали као људи који су зазидани у своје успомене. Рекох јој да сам из Сарајева, да сам дошао на контролу и да немам ђе коначити.

«Ја сам Вера. Не бери бригу, рече она, и ја сам из Сарајева, са Вишњика. Јеси ли гладан?»

Јели смо пасуљ пребранац, пили и помало се отварали једно другом. Конобар за тренутак угаси свјетло и тако даде знак за фајронт. Ноћна тишина бијаше поклопила

град. Трамвај. Цветкова пијаца. Аутобус 309 скоро празан. Иза возача дријема пијан човјек. Поред њега војничка торба. Сада сам је видио боље: била је то стасита жена, здраво женско чељаде. Калуђерица. Прођосмо поред гробља. Подстанарска собица на мансарди. Унутра све на своме мјесту: два отомана прекривена плишаним покровима, сто пресрт извезеним столњаком, на њему вазна и унутра букет свјежег пољског цвијећа. У углу шифоњер, на њему повелики кожни кофер. На зиду у дрвеном оквиру повећане вјенчане фотографије. «Ово је мој покојни муж. Офицер је био. Ја сам завршила овдје у Београду вишу школу за модне фризере. Имали смо стан на Вишњику. Дјеце нисмо имали. Покупили су нас из стана крајем априла униформисани сарајевски криминалци. Њега су затворили у Централни затвор, а мене у студентски дом «Младен Стојановић». Било нас је десетак жена, углавном жене официра. Ту смо погажене и попљуване. Силоване редовно сваки час. Одводили су нас у неки српски стан у Радићевој улици и тамо се иживљавали на нама. Јесте, остала сам гравидна. Тражили су да потпишем како су ме Срби силовали па ће ми дозволити да прекинем трудноћу. Ја сам само једна од оних шездесет несретних Српкиња, које су послѣје размјене доведене у Акушерску клинику. Родила сам мртво женско дијете. И, ево ме сада ту.»

Не, нисмо спавали, ујутру ме одвела на контролу а потом испратила на аутобуску станицу. На растанку ми је рекла: «Кад год дођеш у Београд, дођи код мене, тамо су ти увијек врата отворена. А што те пече тај твој амбасадор, јеби га, амбасадори пролазе а људи остају.»

Пољубио сам је к'о сестру и сјео у аутобус. Вера је стајала на перону лијепа к'о бијела бреза у прољеће на пропланку. Кад је аутобус кренуо, махнула ми је његованом руком, као крилом Белог анђела. Као да је ушла у аутобус, цијело вријеме сам осјећао њезино присуство. Кад аутобус стаде у Милићима да предахне, ушао сам у ресторан,

наручио виљемовку и штоков коњак и испио на душак.
Конобар је само вртио главом к'о да га је неко треснуо
вагијером по њој.

Полицајац и келнерица

...Полицајац Стеван Кукрица улази у ову причу као зрео човјек, још коју годиу па ће угазити у четердесету. Стевана сви зову Слијепи Колосијек, међутим, он се не љути, ако се уопште зна наљутити овај мирни и крупни човјек. Изгледа да је срце овог наочитог полицајца прављено од неког другачијег материјала. Могло би се чак рећи да је ово крупно тијело дом у коме станује неки нарочити мир. А ево откуда му тај надимак. Још док је био у основној школи пита га учитељ зашто не прати наставу и куда је одлутао? Стеван је тада одговорио да је био на слијепом колосијеку. Учитељ се згрануо јер га је изненадио такав одговор од мирног Стевана и тада му је учитељ, црвен у лицу као цвекла, рекао како је он слијепи колосијек. Учитељ, наиме, није могао знати да је синоћ Стеван слушао своју тетку која је причала како су усташе из Мостара у јуну 1941. године натрпале у сточне вагоне жене и дјецу и одвеле у Градишку, како су уз пут чељад умирала у тим вагонима и како су мртве ноћу избацивали из вагона, како се догађало да ти вагони са робљем по неколико дана стоје на некој жељезничкој станици на слијепом колосијеку. Дјечак је питао тетку да му каже шта је то слијепи колосијек и она му је рекла да је то колосијек који не води никуда, који је са једне стране зачепљен. И, ето, баш тада дјечак је у мислима отишао на неку жељезничку станицу да види тај слијепи

колосијек, јер је тетка причала како је у Добоју, на слијепом колосијеку, у марвеном вагону испустила душу њезина једногодишња кћерка Бранка. «Рано љута, причала је тетка, држала сам је онако мртву на прсима све до неких Лужана. Тамо су износили мртве који су умрли од Добоја до Лужана. Ту ми је узела из руку нека часна сестра. «Дјечак је сада све то видио у својим мислима и умјесто да прати учитеља који је говорио о јуначкој погибији Саве Ковачевића Мизаре, он је био на слијепом колосијеку.

А већ сјутрадан кад је дошао у школу чекао га је надимак Слијепи Колосијек, Стеван-Слијепи Колосијек. Како тада тако и данас.

Касније је Стеван завршио полицијску школу у Бутмиру код Сарајева. Ту се, додуше, видјело да он није за полицајца, исувише је млак да подвикне и сувише спор да дигне полицијску палицу на некога. Вјероватно би га скинули из полиције да није имао ујака командира полиције у Сарајеву. Стеван је крупан и наочит човјек, брдо од човјека, какви само могу бити наочити Херцеговци. Униформа му је стајала као саливена па је често био у почасном строју кад би у Сарајево долазили какви политичари. Тако му је, кажу, на изненађење пратње и обезбјеђења, пружио руку египатски предсједник Гамал Насер, оне године кад је долазио у Сарајево. Није то био један од оних полицајаца од којих смо ми дјечаци бјежали као од црна Ђавола. Напротив, Стеван је знао у главу свако дијете у нашој улици, како му је име, колико има браће и сестра. Дјеца из улице су га вољела јер је знао купити кесу карамела и подијелити им, онако из руке. А ако би неко од старијих клипана начинио какав изгред, он би дуго с њим разговарао све док не би добио увјерење да се то неће поновити. Кад је дошло вријеме да се полицијска плата мјери бројем пријава ни тада се Слијепи Колосијек није измијенио ни за длаку. Док су му родитељи на селу били живи редовно би им слао половину своје плате, а кад они

поумираше Стеван остаде сам на свијету. Тако су се низали дани и године, једна по једна па тридесет и седам.

Ево га сад са овом причом улази у биртију «Код три бора», коју држе два брата, Лука и Миле Брењо. Ту би редовно долазио код својих школских другова кад би полазио на смјену и ту би се враћао кад би долазио са смјене. Није пио али је волио слушати кафанске приче. Ту би понекада срео и некога од својих земљака. Браћа Брење су покушавали да га ожене, али узалуд. Само би одмахнуо руком и рекао: «Нека, бога ти.»

Једно јутро Стеван умјесто Смиљане, стасите и здраве конобарице, која је била родом из неког села у Гацку, затече у биртији ново лице: ситно и округло женско чељаде, са крупним плавим очима, боје узрелог ковиља, и неким нарочитим погледом, од кога га подиђе нека нарочита језа и осјети неку несигурност. Попи свој чај и оде на смјену и за дивно чудо цијели дан је мислио на је та жена? Није овдашња, јер кад му је донијела чај погледала га је тако како га нико у његовом животу није погледао, па му се чак учини како пропаде у тај поглед као у бунар. Цијели дан се носио са тим погледом. Жена ништа није проговорила само је пометнула шољицу чаја и поклопила га тим својим погледом.

У току дана бијаше тврдо одлучио да вечерас не иде у крчму јер се бојао тог погледа. У трамвају је читао новине и бијаше тврдо одлучио да иде на Илицу. Међутим, и сам се зачудио кад се нађе пред «Три бора». Нису чиста посла с тобом, Стеване, мислио је док је отварао и улазио. Жена је била тамо гдје је и оставио за шанком, као да чека у засједи. Пошто се испоздравља са познатим госитима сједе за свој сто у углу. Није волио да се истиче и да скреће пажњу на се па је давно изабрао баш овај сто који је ријетко када био заузет. Жена изађе иза шанка. Била је омалена али некако сва наљевена неком чудном снагом. Срце му нагло поче да трепери као јасиков лист на грани. Није погријешо када је

закључио да је то створење само и да још није нашла раме за плакање. Од тада је редовно навраћао у ресторан. Измијенили би по неколико ријечи, а онда су све чешће били заједно. Садета му је рекла како је одрасла поред очуха пијанице, које је хтио силовати и болешљиве мајке. Напустила је школу у првом разреду медицинске школе оне године кад јој је мајка умрла, а очух се одмах оженио неком змијом са Башчаршије. Удала се за неког таксисту са Ширкаче који је у кућу доводио сарајевске курве и с њима оргијао ту поред ње. Побјегла је, трудна. Прекинула је трудноћу. У Садетином престашеном погледу Стеван је налазио потврду за све оно што је она причала. «Тешко је бити сам у несрећи.»

Тако се Стеван Кукрица ожени, сави топло породично гнијездо у коме се осјећао као маче у топлој вуни. Додуше, неким његовим колегама није било право што је оженио муслиманку. Чак му једанпут, као у шали, рече командир смјене Ибро Туцак: «Ниси, вели, Стево, смио никако оженити муслиманку.» Стеван се само осмјехну, као што се обично насмјешимо дјетету које је угазило у балегу.

Али не лези враже. Југославија поче да, се распада. У зраку се осјећала нека бременита тишина. Наравно, Стевану није било ни на крај памети да напушта свој стан и своје топло гнијездо. Шта? ово су се само покошкали они горе као јунад. Све ће то доћи на своје мјесто. Побјеснио свијет. Дођоше по њ нека наоружана дјеца. Јесте, неко му је јавио да је јутрос у полицијској станици на Малти убијен његов радни колега Перо Петровић, и таман се бијаше спремио да оде код Перове жене на жалост, а они бануше на врата. Садета врисну и стаде испред њих. «Куд га водите? Ја сам муслиманка, а он је мој муж.»

«Само на кратак информативни разговор, госпођо.»

Један од њих узео Стеванову личну карту и тури у џеп на маскирној блузи. Рекао им је да је ово вјероватно нека забуна, те да њему не пада на памет да окреће оружје ни

против кога. Иако је био април мјесец и још доста хладно, ислѣдник је био у кошуљи кратких рукава. Крупна људескара. На подлактицама је имао истетовиран сплет змија. Наравно, Стеван је рекао да има оружје, да је он полицајац, да му никада није падало на памет да оружје окрене према човјеку. Потписао је записник који је сачинила нека млада и лијепа жена, која је имала око врата дебели златни ланац, нешто тањи од оног који је имао ислѣдник на дебелом и задриглом врату. Око руке је такође имао златну наруквицу као да је скинуо са руке енглеске краљице.

«Знаш ли ти друже, да ниси смио оженити сестру муслиманку?»

«Зашто?»

«Како зашто? мајку ти четничку јебем», рече ислѣдник, дохвати са стола испред себе неку палицу и звизну га по глави. Стојан се занесе али остаде на ногама. То је био први пут да на њ неко спусти руку. У истом часу упадоше четворица сарајевских криминалаца, сподбише га испод руке, и у Централни затвор.

Нису му јавили да му је жена погинула од снајпера и да је сахрањена на муслиманском гробљу на Ковачима. Стеван је на војном суду осуђен на тридесет и шест мјесеци затвора. Издржао је казну. Ако данас у харему на Ковачима сретнете крупног и оронулог човјека, са снопом пољског цвијећа у рукама, то је сигурно бивши полицајац Стеван Кукрица.

Град

...Ниђе тако споро не сагоријева љето и љетни дан као овдје, говори Гаврило. Има овдје ватре и свјетла у изобиљу као што има и туге и жалости, али нема радости. А како ће је и бити кад није било рата и покоља а да није навратио овамо, па се немојте ништа чудити што свако чељаде носи помало тужан израз на лицу на коме се јасно види сјенка неке плашње и страха.

«Данас је запречит светац, свети Прокопије», рече неко.

«Нека он, брате,запречава колико год хоће, али мене гони потреба. Не могу да салетим и посвршавам све да имам сторуку, рече Стеван кога зову Торњак јер се, кажу, родио са главом која је била велика к'о торњи маљ.

Гаврило само ошину погледом Стевана к'о да није Стеван одборник но сеоски најамник и отвори причу:

«Некада је овдје био град па је пропао у таму вијекова, као што пропадне канта у бунар. Господ га сургунисао ради таквих као што си ти Стеване. Видш ли тамо оно брдо? Видиш. Градац се зове, а наспрам њега Градина, а они сјенокоси у Придворцима се зове Подворнице. Све град и двор, а нигдје ни рада ни двора, а како ће их бити кад су овуда куљале душманске војске, и турска, и аустријска, и њемачка, и италијанска, а свака војска носи у једној руци сабљу а у другој ватру. Лијепа је

ово крај, лијеп у своме сиромаштву, погледај само како је Господ сложио овај крајолик. Није узалуд овамо долазио чувени сликар Лазар Дрљача да све ово пренесе на платно. Лазар је говорио кад би на платно могао метнути дјечији плач или врисак жене коју је змија ударила, онда то не би била мртва слика. Знало се да се овај сликар довијао како на платно да метне свијет који се чује. Покушао је то и Едвард Мунк са својом сликом «Врисак», али то није то.

Треба гледати и слушати, брате Стеване. Чујеш ли како ова наша ријека, која се зове Жуберин, ујутру пјева к'о дјевојка, преко дана се смири као усиђелица, а увече бугари и оплакује утопљенике. Теба знати гледати и треба знати слушати. Ноћи су овдје тихе и зато су наши снови богати. Једнако сања и дијете у колијевци и времешно чељаде.»

«Промијениће вријеме», рече наш стриц. Он увијек зна кад ће се промијенити вријеме, а како и да не зна кад је из рата изнио седам рана на тијелу и седамдесет и седам на души. Нађе га у Бршанима код Коњица, у априлу 1945. године, њемачка граната, и, богме, избуца к'о Шароња ограду. Искаиша му, брате, трбух тако да га је једва некако скрпио доктор Исидор Папо. Док тако Гаврило везе своју причу и све ствари и појаве меће тамо гдје се њему чини да им је мјесто, негдје се огласи потмула грмљавина, као да се сорга неки велики зид на оном свијету. Иза планине се појави таман и тежак облак као мокра кабаница. Небеска златна жица свеза планинске врхове. Ми дјеца се завукли испод ђедовог кревета и ћуримо отуда као миши из брашна. Грми. Тесу се стакла на прозорима. Мајка скиде цилиндар са лампе да га грмљавина не обори и разбије. Надуо се један од оних вјетарова који са земље покупе прашину па је увијају у некакав стуб који се диже у небо. Тај ковитлац није ништа друго но ђавољи бич који је нечастиви спустио на земљу само да се најави? Ти ковитлаци знају да подигну навилјак сијена, да изгуле колац из плота, или одгуле настрешницу на кући.

Најприје наша стрина као суманута излеће из куће, спала јој црна марама са главе око врата, вјетар навалио на њезину црну косу и подиже је. Није то више коса наше стрине него ђавољи рогови. Стрина стаде дозивати утопљенике, најприје своју сестру, лијепу Јелену, која се утопи исти дан кад јој у планини изнад села гром уби вјереника, младог и лијепог шумара Милићевића:

«Ој Јелена, оој сестро, не дај тучи на нас, тако ти оба свијета.»

Онда стрина поче витезати Митраса Драмишева, младића који се утопио на одслужењу војног рока у Краљеву, са мајчиним писмом у њедрима у коме је стајало како му се удала вјереница Косара из Кленка, а он ђипи у Западну Мораву.

У то доба искочи и Љепосава напоље, расплела је косе, гола је до појаса, подигла суве руке изнад себе и стаде да витеза и дозивље Мату Глушца, надалеко чувеног херцеговачког здуваћа из Казанаца код Гацка. Тврдо вјерује да се сада његова душа у облацима бори са душманским стувама, које су навалиле да нам униште љетину. Љепосава дозивље и Матовог сестрића Гаврила Кукрицу, који је такође био здувач, пророк и звјездочатац, да зауставе ово невријеме које се спрема. Многи вјерују да је и она вјештица јер нема те силе која би је присилила да згули мараму са главе пред мушким свијетом, а ето сад је згулила и блузу. Пада у неко нарочито стање. Није то више она мирна и повучена старица која и мушком дјетету устаје, него неко чудно створење, као плашило, па чак то више није ни њезин глас него неко дубоко дозивање, као да се јавља са оног свијета. Поглед је заковала за црни градоносни облак који се примиче.

Жене навалише да избацују гвоздене ствари напоље: маше и машице, ватраље и сацаке, Крстановица избаци вериге, које звекнуше као синцири на ногама познатог

хајдука Петка Ковачевића који је јавно објешен у Мостару прије сто година.

Најприје ударише крупне капи кише.

Поп Богосав никако да помоли нос напоље. Боји се да ће га ударити гром јер зна да је грешан. Зна да се неколико пута омрсио уз Часне посте, као што зна да је смот'о пода се богомдану куму, па је ли само сијевнуло, ето га у подрум, рачуна да га ту неће наћи Илија Громовник. А не зна несретник да је погинуо онај дан кад се оженио, кад је довео у кућу сестру браће Рачића, који су га шамарали као сеоског најамника, а он више никада није био оно што је био раније, него метла за вратима коју попадаја користи кад јој год затреба.

Удари град. Ледене кугле заиграше по крову. Лупају као сто коњских копита. У кући сви занијемеше, чак и Гаврило, оде некуд у мислима, одлута, изгуби се као ждрал у магли. Занијемео је. Остаде у његовим устима залеђен други дио приче коју је намјеравао испричати. Љепосава се врти у круг, засипају је комади леда, а она само витеза и дозивље: «Ој, куме Мато, тако ти соли и хљеба, земље и неба заустави Мару из Кленка, Дару са Драмишева, Јевдокију са Заборани, кумим те богом.» Тако поименице спомиње све вјештице из околних села, које су се окомиле на наше село. Кад туча престаде најприје се огласи Гаврило пресијецајући погледом Стевана као да је он за све крив. Увече из планине снесоше шумара Ратка Милићевића и његовог помоћника неког Гавриловића. Наша баба се повуче у се, затвори се као Дубровник пред гусарима.

Град смлати усјеве, поваља жита, смлати воће, уништи вртове.

Онда удари суша. Пресушише извори и пишталине. Пресуши чак и Сопот, најпознатије врело у цијелом срезу. Вода овог извора је сопила из камене пукотине у Загајницама. Нема памтеника да је Сопот икада пресушио.

Најприје навалише скакавци и измилише змије из ждула и пукотина. Љепосаву удари змија на кућном прагу, само што је хитила руком да подигне са земље неку хаљинку коју су дјеца синоћ ту заборавила.

Стока се поразбољева.

Мало потом најприје Рајко оде да се упише у милицију, за њим још неколико младића. Вратише само неког Дуку који је мало на своју руку. Умрије Симатова мајка, метнуше је у врелу земљу. Тако бар говори Гаврило. Тог љета смо ми дјеца скупљали класје по стрњишту.

На Малу Госпојину у Живњу скочи у ријеку нека снаша и утопи се. Тај дан се очепи небо и паде киша. Рајка вратише из милиције јер му је стриц Томо погинуо на Лијевча пољу. Однекуд из Трешњевице дођоше неки људи и одведоше Спасенију Крстанову, није им сметало што је дјевојка мало храмала у лијеву ногу.

Човјек са оног свијета

...Бистри су извори у овом крају, бистри к'о сузе дјевојачке. Бистра су и јутра, бистра пребистра. Неки говоре да су бистра и чељад. И, заиста, ријетко ћете наћи овдје мутан извор као што ћете тешко дочекати мутно јутро, или срести мутно чељаде као што је некада био Игњат Паликућа, за кога се слободно може казати да је био некако необичан човјек. Да је луд, није луд, да је опет паметан, није ни то. Прије би се могло рећи да га је Господ некако скројио на брзу руку, а ђаво исто тако на брзу руку сашио и саставио. Можда је Господу на овом свијету требала баш једна оваква смлаћина и тевећелија, да се свијет руга и поспрдива с њим, и отуда је мало чудно да поред толико божијих сметењака који тумарају овим свијетом, гром баш удари њега, лицем на светог Пантелејмона. Комнен је говорио да човјек никада неће чути тако паметну ријеч од паметна човјека као што ће је чути од какве будале. Дакле, немојте гледати како човјек изгледа него слушајте шта човјек говори. Лијепо народ каже да није уопште важно како мачка изгледа него како мишеве лови. И од Игњата се могло чути ријечи које је требало оставити у џеп, требаће некада.

Елем, Игњата ошину свети Илија небеском жицом само што је испод стрехе помолио главу да види како ће удовица Мара чучнути иза појате да се помокри, да види њезино округло дупе као пун мјесец кад скала гаће, а у њему

се крв узбурла и покрену. Срећом све је то гледао стари Комнен с прозора, склоњен иза облака дуванског дима. Игњат је држао варењак пун жита објема рукама, биће да је жито узео из амбара и понио у појату да назоби коњче, на главу нагулио некакву капетину која је више личила на војничке шуферице него на капу, црна је као гавраново крило. Преко рамена претурио коњску узду. Сијевну. Кад га дохвати небеска жица варењак одлеће на једну страну, жито се просу по мокрој земљи, капа одлеће на другу страну, а Игњат под плот засут косим пљуском. Срећа да је то све гледао Комнен који одмах нареди да Игњата скинемо гола голцата и да га ваљамо по мокрој земљи, што, богме, и урадисмо. Сав бијаше потамнио к'о угарак. Лила је киша као из кабла, а ми навалисмо да ваљамо Игњата као балван, све кроз некакве локвице. Удри ваљај, удри ваљај, богме већ неколико сати. Покисли смо к'о наш поштар кад се на бициклу редовно припит враћа из вароши. Обори дан наниже, а ми ваљамо ли ваљамо. Послаше по попа, и таман кад смо мислили да је наше котрљање било узалуд, Игњат се пробуди, дође себи, отвори очи из којих је сипио страх. Могао је добро чути како брат Стеван буца штице од јасала да му начини мртвачки сандук: Могао је видјети како братова жена Јевдокија претура по вајату и тражи комадић свијеће који је остао од крсне славе да дјеверу уждије изнад главе, задовољна што њезин Стеван неће имати с ким дијелити очевину. Игњат се само стресе, као пашче кад изађе из воде, отвори очи, добро покупи погледом све нас који смо се били искупили око њега и рече: «Шта ово би, који враг?» Неко рече да није било ништа, него да је Игњат сањао ружан сан. Игњат, додуше, рече да неће бити тако и да се он однекуд вратио. Стеван пребаци коњски покривац преко братовог голог тијела, јер зна да ће се сјутра сеоски шерети ругати Игњатовој мушкости. А није да није био мушко и да није имао ону мушку спрему. Имао је много бољи алат од већине други који би му се ругали.

Ту би и био крај овој причи да није што јест, да овај крај не отвара нови почетак и нову причу.

Већ сјутрадан Игњатов брат Стеван виђе да то није његов брат Игњат који је живио под његовим кровом, боље рећи чамио као што у вајату чами сасађена алатка која је давно заборављена. Игњат се на запрепашћење Стеванове жене одмах изјутра уми, испљуска лице хладном водом како Бог заповиједа, а раније би само недјељом лице заплуснуо водом, и то некако набрзину и шмугнуо из куће само да не би што урадио, па ту чуј ту види. Ко зна гдје све може одвести кратка памет и дуге ноге. За дивно чудо Игњат чак то јутро метну и крст на се: ва имје Оца и Сина и свјатаго Духа, амин. Некако меко и помирљиво назва добро јутро братовој жени, као да се нису клали годинама к'о пас и мачка, нађе чак и нову капу коју је набавио за укопа, промијени и кошуљу коју је мијењао само кад би се стара од зноја распала на леђима. Извуче однекуд и кундуре у којима се демобилисао, односно вратио из војске. Био је у војсци у Кавадарцима, свега тридесет и седам дана. Једвато лико да га војна комисија прогласи трајно неспособним.

Стеван је био навикао на Игњатове небулозе па се не зачуди кад Игњат то јутро рече: «Био сам на оном свијету, срео сам покојног оца и покојну мајку, мајка спрема рухо за удају, а отац савија тељиге. Поред оца прислоњен јарам.»

Стеван га само мрко погледа, прекрсти се и изађе из куће, остави жену са дјевером који настави причу:

«Куће су тамо, невјеста, необичне, нису, брате, као овдје. Као да су грађене од леда или стакла па се све унутра може видјети и чељад и покућство, све је ту пред тобом као на каквом излогу. Они који су овамо пјевали тамо кукају, а они који су овамо кукали тамо пјевају. Најприје сам пред Каровом кућом видио буљук дјеце. Не знам колико их је било али сам сигуран да сви не би могли стати у школску учионицу, а знаш да Каро овамо, у својој кући, није имао ни једно иако се три пута женио. Ти добро знаш како се

причало како је Каро по бијелом свијету начинио више копилади но наш Кулаш ждребади.

Најприје сам срео старог Милутина са звоном око врата што је скинуо негдје на Драмишеву са Остојиног коња па су га отуда звали Звонар. И не само да носи звоно око рата него сам га затекао како пасе младо, тек поникло жито. А знао је тај стари враг да прије зоре и бијела дана уведе своје коњче у туђе жито...

Да ти право речем, најтеже ми је било кад сам срео Васа Вука. Једва гмизао под теретом. Да не набрајам, на њ бијаху натоварене све оне ствари које је покрао на овом свијету. Чак и један саџак и два варећака...

Видио сам и нашег поштара, го голцат к'о од мајке рођен. Усукао се к'о стара кучка, зауздала га удовица Круна и јаше на њему. Поштар гризе челични ђем и из уста му се циједе бале, око врата му виси огромна поштанска торба и сва она писма што је отварао и читао...

Срео сам и Аћима. За њим се вуче онај наш припон што га здипи неке године, чини ми се да је поткован јер се причало како је знао да са туђих коња скине потковице. Рже к'о коњ, и више се тамо чуло како људи лају, ржу, ричу, рокћу, завијају, цвиле него што говоре. Спасенија у њедрима носи оне мачиће што их побаца у ријеку, чујем како цвиле и дозивају мајку.»

Тако Игњат поче да разноси своје приче по цијелом крају. Неки су говорили да то уопште није Игњат него да је то ђаво узео његов лик па нас налијева страхом и загорчава нам живот. Други су, опет, говорили да је то божији анђео који је сишао на земљу да нам отвори очи и раскрави залеђена срца. Било како било, сви су га се подједнако бојали. Гдје год би се појавио градили су му мјесто. Понеки су се пред њим правдали и исповиједали.

«Виђе ли мога покојног Микана?» упита Симана.

Игњат вели да га је срео, али да јој не може ништа рећи, јер кад би човјек све знао не би се лијепо провео. Боље

је понешто не знати. Како ће јој рећи да тамо њезин Милан живи са богодавном кумом којој је на овом свијету начинио троје женско дјеце, и како да јој каже како на оном свијету кума око врата носи њезину ниску дуката, коју је донијела кад се удала. Касније су ти дукати нестали из куће па су и жандари имали посла, али се никада не нађоше. Како да јој каже како су је њих двоје годинама тровали. Не може јој то рећи.

«Све је тамо ишћерано на чистину, види се шта је ко крао, чује се како је ко кога оговарао, испливале су на површину све лажи и подметања. Поп Богосав пости тврди пост јер се зна да се овамо редовно мрсио и уз Часне посте. Знао је да се омрси и на Велики петак кад се пости од страха. Сад му је суђено да преноси суве свињске пршуте из једног у други магацин, а не смије дохватити до њих за живу главу. Његова попадија Наталија повија туђу дјецу, јер се зна да се на овом свијету више радовала смрти него рођењу. Знала је да ће се њезин муж са даће вратити бисага пуних и сувог мяса, и младог кајмака, и сувих смокава. Њезине кћери и тамо чешљају сиједи косе, а најмлађа још јурца за неким Саматовићем који бјежи пред њом као да га гони смрт. Срео сам и глувонијемог Остоју. Није више глувонијем, да видиш како само лијепо и паметно прича. Он је, изгледа, у повлаштеном положају јер се свукуда слободно креће. Видио сам и Јелку. Кад се жива није распадала на овом свијету што је оперативцима Удбе издала своје сестриће, сад се тамо распадала. Боже, како се око ње ширио неки тежак смрад. Прошао сам поред палате просјака Илије Чабрила из Главатичева. Чуо сам како је он миљеник светог Прокопија и да га овај млади светац поштује к'о свог рођеног оца.

Видио сам и лијепу Јелену, заручницу нашег шумара Милићевића, која скочи у ријеку и утопи се исти дан кад јој гром уби вјереника.»

Тако је Игњат Паликућа још неколико година ходао по бијелом свијету, од огњишта до огњишта, све док га не

спрцаше с ону страну браве, тридесет и шест мјесеци у Зеницу. И раније су га приводили у полицију, испитивали и шамарали, али је он гонио по своме. Отуда му је међу људима порастао углед, па би га позивали на сахране да каже нешто о упокојеном, а он би то знао. Пошто се вратио из затвора више не прича о оном свијету. А ево зашто су га спрцали с ону страну браве три године. Професор Радовић из Кленка, који је са симпатијама гледао на Игњата, рече му да каже коју ријеч на сахрани његове мајке Јевросиме, поред отворене раке.

«Мила наша мајко Јевросима, кућенице и домодржице, паћенице и светице, знам да те чекају отворене рајске двери, намијењене божијим праведницима. Тамо ћеш сигурно срести ону нашу браћу и сестре-мученице, чија имена не могу сад спомињати јер се бојим ове црвене пашчади. Поздрави нам војводу Пера, и реци му да се примиче вријеме кад ће његово име доћи на своје мјесто. Реци му да се црвени лед почео полако отапати и да ће брзо доћи вријеме кад ће нестати материјала од кога се праве синцири...

Игњат је тада говорио дуго и лијепо, те поздрави ми овога те онога, овоме реци ово а ономе оно.

«Реци Радославу да му се жена није преудала, реци Милу да му се наком седам мјесеци пошто погибе роди кћер Милица, Реци Ристану да више нема коза у цијелој Херцеговини, посмицане су. Дошао декрет одозго и свако грло метнуше под нож. Реци шумару Милићевићу да сад његов шумарски чекић носи нека нова приказа и да кажњава за сваку гранчицу. Поздрави нам и нашу врлу учитељицу Љубицу и реци јој да сад на зиду гдје јетајала краљева слика стоји Титова.

Драга мајко, поздрави ми народног хероја Обрена Ивковића и молим те немој му рећи да је сада председник невесињског среза Исмет Дураковић, чији је отац на Видовдан побио оне младиће у Сточи и побацио у кречану.»

Игњат је још говорио. Увече је дошла полиција по њ
и ту се губи траг човјеку са оног свијета.

Берберин

...Минули рат ми је узео све осим сјећања која ме често изнутра раздиру. Остао сам и без фотографија, а не знам шта бих сада дао за ону на којој је била наша учитељица и нас двадесетак првачића, или ону из гимназије са црним качкетом на глави на коме је стао сјајни римски број пет. Шта бих дао за ону фотографију са студија, са бијелим шалом око врата? Већ неколико мјесеци тумарам од пријатеља до пријатеља у потрази за фотографијама, за оним нијемим свједоцима мога трајања. Тако сам недавно нашао једну на којој је са мном био човјек кога сам само једанпут срео у животу – берберин из вароши мога дјетињства. Отуда сјећање исијава ову причу:

Дуго нисам долазио у Н, варош мога босоног и гладног дјетињства. Живот ме носио по бијелом свијету као што јесењи вјетрови носају жут листић. Час га спусте на земљу, час подигну и вијају да би га на крају скуљали у неко камено ждуло и пукотину гдје ће иструнути. У цепу сам гужвао телеграм: «Стриц Милан је умро. Долази.» Тако наши најдражи умиру без нас у завичају док се ми ломатамо по цијелом свијету ношени центрифугалном силом живота – идиота. Телегам ме ноћас затекао потпуно пијана у биртији «Последња шанса» у граду на Миљацки. Ту ме нашао наш шепави поштар Пипа, као и обично кад ме не нађе у стану. Исп'о сам из биртије на друм и стопирао. Толико сам био

вјешт овом начину путовања да су ме пријатељи звали летећи Холанђанин, јер знам да увијек има возача које уби досада и чамотиња, па би покупили и црна ђавола са цесте. Покупио ме неки тереташ на коме је стајало исписано име гатачке Термоелектране. Возач је био ћутљив к'о мумија, цијелу ноћ је попрдивао, подригивао и пио воду из неке пластичне флаше. Покупио ме без ријечи и исто тако у Н. истоварио без ријечи. Градић је спавао тврдим сном надојеног новорођенчета. Варош гдје сам се први пут сусрео са једначинама са једном и двије непознате и са наставником француског језика, оронулим старцем Јеврејом Аврамом Ароном, коме сам двије године мијењао неправилне помоћне глаголе у француском језику, а наком тога сам носио вијенац испред наше школе на његовој сахрани. Овдје сам познавао сваку улицицу и сваку кућу, као што сам познавао свако чељаде. Затворена је била и обућарска радња Сима Поплате у чију сам кћерку био заљубљен до ушију, писао јој пјесме и често ноћи проводио испод њезиног прозора који се никада није отварао. Само је шикљала вода из јавне чесме испред пуне пијаце. То је, сигурно, ноћас неки мокри брат гасио жеђ па заборавио заврнути воду. Сјео сам на неку стару клупу пред биртијом «Под липом». И сад, као некад на пазарни дан, као да видим привезано, дугама натоварено, коњче бачвара Ивића Типурића из Прислона, који би по цијели дан играо домина у кафани, а натоварено коњче стајало привезано пред биртијом. Кажу да је ту најприје био турски хан, потом аустријски бирцуз, а онда српска кафана. Власници су се мијењали, само је име биртије остајало. Сјећам се последње власнице, масне и угојене госпође Нате, жене жандармеријског наредника Пушкивића, кога су убиле усташеу љето 1941. године. Натаина најмлађа кћерка је ишла са мном у исти разред па сам и ја често навраћао овамо да дјевојчици мајка да који динар да купи два медањака – један мени други себи.

Свиће, из ноћне тмине испливавају познате куће, ту и тамо бљесне свјетло на прозору као мачије очи. Онда се одозго из Горње вароши појави нека мршава женица, са црном марамом на глави, као привиђење, ишла је брзо и окретала се као да бјежи пред неким. Прође поред мене и одбрави биртију пред којом сам сједио. Ушао сам за њом. Жена пошкропи прљави под водом из неког емајлираног бокала, издрије однекуд метлу и стаде да мете, као да ја уопште нисам ту. Ната је давно отишла са овог свијета, али су унутра биле исте столице и столови, исти мали шанк од ораховине, полица на зиду и двије-три флаше неког обојеног пића. На чађавом бочном зиду види се нешто свјетлији квадрат. Ту је, ваљда, стајала Титова слика па је скинута коју годину послје његове смрти. Попио сам чај са румом и изашао да тражим бријачницу да се обријем. Прошао сам уском Цамијском уличицом између цркве и цамије. Богомоље су биле ограђене високим зидовима и тако одвојене. Уличица је била тако уска да ти се чинило да са цамијске мунаре можеш руком дохватити црквено звоно. Ту је и Сат кула. Два велика сата давно су стала и показују вријеме: пет минута до пола шест. Казаљке личе на маказе за шишање оваца. Испод је некада била варошка аптека у којој је радила прелијепа апотекарка Сада, кћерка наше бабице Дике, која је многе од нас кад смо долазили на овај свијет примила на своје руке, а бојим се да је у својим његованим рукама држала у кревету и многе од наших отаца. Често сам одлазио тамо да видим лијепу Саду, која је, опет, имала тако лак осмјех на лицу да би налијевао наша срца неком пријатном чежњом.

Кад сам излазио из Цамијске улице предаме изби мршава псето на три ноге. Храмље, изненади се, кевну једанпут и смота иза угла као да пропаде у воду, нестаде к'о привиђење. Кад се излази из ове улицице дочека нас некадашња трафостаница, суво повисоко здање. На зиду је било масном црвеном бојом, невјештом руком, исписано

«Бријачница». Гурну сам мала лимена врата и упао унутра гдје ме дочекао жестоки мирис алкохола, као да сам ушао у биртију. На бријачкој столици дријемао је брицо, ситан чово, који подиже главу и поче штучати. Унутра она биједа као декор за Де Сикине филмове. На зиду повелико огледало, у доњем десном углу велика тамна мрља дјелимично покривена разгледницом из Београда. Поред зида дрвена клупа покривена неком старом изанђалом, шареном поњавом. Мала наткасна испод огледала. Бријање, рекох. Човјечуљак се подиже и док је припремао сапуницу руке су му се тресле. Рече ми како се зове. Знам породицу, угледну породицу са периферије вароши, из Бојишта, тамо гдје је некада мостарски пјесник Алекса Шантић имао своју кућу за љетовање и у којој је написао пјесму «Пусто ли ћеш остат Невесиње равно». Брицо рече да није по занимању брицо него елекричар, па кад га је ударила струја и ноге почеле да му отказују, дали му ову некадашњу трафостаницу да ту отвори бријачницу.

- Пијеш ли, рече.

- Пијем.

Он потури ону посуду у којој је припрема сапуницу за бријање, сагну се и из наткасне извади половку ракије.

- Уморан сам,- вели- јуче је умро Милан, био је душа од човјека, обријао сам га. Ја у вароши бријем све меите, неће нико други. Дуго смо ноћас сједили поред покојника и цјевчили смо за Миланову душу, како је то обичај.

- О мртвим све најљепше.

- Не, не није тако, покојни Милан је заиста био као један по један међу људима, сиромаш али поштен к'о мостарски владика.

Ракија је била к'о гром. Па ако ништа нисам знао о људима знао сам о ракији.

- Из Ортијеша, рекох.

- Из Ортијеша, из подрума Ринде Карадеглије. Како знаш.

- Моја је покојна ујна риндина кћерка.

- Да ти ниси тај професор што пише књиге.

- Јесам, Милан ми је стриц, рођени стриц, брат мога покојног оца.

- Чини ми част, професоре, и мени и мојој бријачници. Молим те да рекнем код Влада да нас услика овдје заједно, па да сјутра могу рећи кога је моја бритва бријала.

- Како ти воља, рекох.

Изађе. Кад се вратио у рукама је носио повелики комад пршуте.

- Сад ће Влаго. Пробудио сам га. Да не пијемо без мезе. Вјешто је нарезао пршуту на стару, масну новину која је стајала на надкасни.

- Пијеш ли одавно, питам га.

- Пијем, богме, не сјећам се кад сам почео, још док сам био дијете научила ме покојна баба Симана, која је вољела да гуцне, па тако и ја уз њу. И ето ти. А ако ћемо право, ништа ми друго није ни остало. Родитељи помрли, сестре се поудавале, ја се ожених. И да нисам, вјеруј ми, не бих знао како изгледа змија у кревету, не бих знао од каквог ме отпада Господ начинио. Дођем ја тако мало припит и на моје Добарвече душо, почне. Нисам знао да сам отпао од курве, да су ми се сестре копилиле, да је и мене мајка донијела у трбуху кад се удала, не бих знао да ми је отац лопов и коњокрадица, да нам је мачка под синијом крепала од глади на Божић. Кажем, не бих ништа знао да ми то она не каза. Тако остадох сам са овом мученицом у овом кутку, који, као што видиш, није богзна што, али је мени палата. Затварам се својим ратима и једем свој комад хљеба. Бритвом се храним и браним. А шта човјеку више треба?

Учитељица

...Ко зна колико је тврда рука минулог времена избрисала из мог сјећања људи и догађаја. Често нестају тако у маглуштини заборавана она чељад и они догађаји које смо требали запамтити, а остану они које је требало заборавити, тако да нам ни сјећање не да мира. Неко вријеме кад год бих срео тужно младо чељаде сјетио бих се наше учитељице Росвите која ме учила у четвртој разреду, а онда је и она нестала у маглу заборавана. Много година касније, кад сам већ био студент у малој постанарској собици на мансарди у Добровољачкој улици у Сарајеву, дошла ми је однекуд у сан и испричала ово што ћете сада чути.

Сјећање није увијек поуздано па је тешко склопити причу на основу њега. Ипак, у тој маглуштини сјећања понекад се јаве други ликови. Право је чудо да се много чешће сјећамо сахрана драгих покојника него што се сјећамо свијетлих тренутака који су везани уз њих. Па ипак као да нема човјека који се не сјећа својих родитеља и својих учитеља, било на јави или у сну. А како да се не сјетим када је први пут ушла у нашу учионицу наша нова учитељица Росвита која уопште није личила на претходне учитељице. Дакле, није личила на оне младе и веселе дјевојке-скојевке које су зрачиле неком младалачком срећом и задовољством и које су са неким посебним еланом водиле течажеве описмењавања, и исто тако пјевале партизанске корачнице

или водиле Козарачко коло послије конференција, којих је, опет, тада било мало превише, скоро свако друго вече. Док су те учитељице биле веселе к'о козлићи, младе и једре сељанчице, које су се некако лако уклапале у ову тврду херцеговачку средину, крај тврдог камена и опоре земље, наша нова учитељица је била некако нестварна, као дух, сва прозирна као да је начињена од стакла, лака као сјенка, као привиђење које је залутало међу овај опори и тврди крај у коме су људи обема ногама стајали тврдо на земљи. Наша нова учитељица је била дозлабога тужно чељаде које се никада није помијешало са овим сељачким свијетом. Чинило се да је подневна сјенка сваког чељадета из нашег села била тежа од ње, као да ће је сваки повјетарац подићи са земље и однијети некуда. Морам рећи да баш нисмо имали среће са учитељима. Дођу, раде по неколико мјесеци и ,збогом дико, разгуле, тако да смо чешће мијењали учитеље него што смо тада мијењали батине опанке гумењаше. У нашу школу су углавном слали учитељице. Била су само два учитеља. Један је отишао на радну акцију преко школског распуста и није се на јесен вратио, а другог су одвели оперативци Удбе. Овај други се звао Колев, био је родом однекуд из Баната и носио је Стаљинове бркове. Био је инвалид из рата. Језовито је у учионици по поду шкрипала његова дрвена протеза, као да а овјерава сваку његову изговорену ријеч. Па, иако је његова појава била доста тешка, био је меког срца, лако би плануо и одмах се повратио. Такав стоји у моме сјећању.

Раније учитељице би се некако доста лако уклапале у нову средину и налазиле себи мјесто међу сеоском младежи. Неке би чак и очијукале са сеоским момцима, шалиле се, а дјечаке штипале за образ. Преко распуста смо се молили Богу да нам у септембру опет пошље учитељицу.

Е, наша нова учитељица није била од тих и таквих. Нити је била онако дрчна, једра и здрава као њезине претходнице, нити је била онако весела. Само што је ушла у учионицу поразила нас је неким необичним миром из кога је

прпошила туга, као што из магле прпоши нека ситна кишица, па само сви одмах некако почели да сажаљавамо нову учитељицу иако ништа о њој нисмо знали. Била ситна к'о кокош, као болесна дјевојчица, мршава к'о руковет јечмене сламе, али покретна к'о сјенка, сви њезини покрети су били некако меки и елегантни, мачији покрети. На фино скројеном лицу стајале су крупне очи, а руке је имала његоване и бијеле к' два бијела голуба. Рече да се зове Росвита и да долази из Сарајева. Прозивала нас је једног по једног и тражила да понешто кажемо о својој породици. Била је окружена неком својом тишином коју се нисмо усуђивали нарушити, неким нарочитим миром који захтијева поштовање. Тако је и говорила: полако, зуји као пчелица. Често би нам рецитовала Змајеве пјесме. Не, нисмо се бојали кажњавања, него смо некако сви схватили да је та недодирљива личност бијели анђео, ништа друго. Била је тужна до бола и никада нико на њезином лицу није видио ни онај најмањи осмјех. Била је једно од оних чељади које се зазиђе неком својом несрећом и управо тај њезин мир као да је држао људе око ње на неком одстојању. Често би на часу одлутала у мислима некуда, као да ослушкује ход судбине или распакива бreme минулог живота, као што се распакива путнички кофер кад се стигне кући са путовања. Нисмо се усуђивали да јој дамо какав надимак, а свим досадашњим учитељима и учитељицама пришили бисмо га већ првог дана. Често су ти надимци били ружни. Једну учитељицу смо звали Коза, другу Митраљез, трећу Стрина. Један учитеља је био Кулаш, други Гром. Њој нико није ни покушао дати надимак. Као да смо саучествовали у некој њезиној несрећи, коју смо осјећали иако ништа о њој нисмо знали. Па чак је ни сеоске торокуше нису често узимале у уста, иако знају свакога да облају и да му пришију понешто. За дивно чудо ни оне се нису нешто нарочито распитивале о новој учитељици, иако су о свакој знале све: јесу ли се већ удавале, какав доњи веш носе. Знале су чак како је

учитељица Коза показивала груди, никоме другом, но глувонијемом Коју, младићу који је редовно на коњчету догонио дрва пред школу.

Нова учитељица је ријетко излазила из своје собице у поткровљу школе. Чак је ријетко ишла и на конференције, што јој је узимано као велики минус. Говорило се да је управо зато добила укор од школског инспектора, који је иначе био презадовољан њезиним радом. Чак ни чистачица Нена, удовица предратног жандармеријског наредника, није успијевала да се приближи новој учитељици, а ако је ико знао да се чељадету увуче под кожу, то је знала она. Кад би се у нашој кући повео разговор о новој учитељици наш стриц је говорио како је живот погазио то чељаде, сачекао у тијеснацу и поклопио каквом несрећом. Сјећам се да је често поглед наше учитељице био некако тежак, као поглед болеснице која чека смрт. Тада би се обично изгубила у мислима и неко вријеме остала мирна као мумија, да би потом насула чашу воде из бокала који је увијек стајао на катедри и мало гуцнула, једва толико да покваси уста. Кад се једанпут наш поштар Никола нашалио са учитељицом она га је погледала тако да му то више никада није пало на памет. Поштар је касније причао како га је пресјекла погледом као сабљом.

То је све што сам у сјећању однио у свијет о нашој учитељици која је отишла из нашег села оне године кад сам ја пошао на даљне школовање. Раније бих се чешће сјећао учитељице, а онда све ређе и ређе би навраћала у моје сјећање. Вријеме својом тврдом руком брише и људе и догађаје из нашег сјећања, на крају је сасвим нестала, заборавио сам је потпуно. Године су пролазиле, наша сеоска школа је затворена, млађи свијет је одлазио у градове трбухом за крухом. Ја сам завршио школовање, запослио се, да би ми недавно дошла на сан, у онај тврди сан после жестоког пијанчења. Сједи преко пута мене у неком возу, савила руке у крило и гледа ме оним својим крупним очима.

Само је тако тужан поглед имала наша крава Руменка оне јесени кад смо продали њезино теле.

- Ево ме, вели, знам да сам вам остала дужна своју причу, а моја прича није ни мало весела. Судбина се поиграла са мном и цијели живот сам провела у тешкој сјени те судбине. Знам да ти пишеш књиге, па рачунам да би било згодно да и моју причу метнеш у неку од њих, нека се нађе. Људи су склони да пребрзо суде о другим људима. Дакле, рођена сам у сарајевској породици Јелића. Мој отац је био угледни предратни трговац енглеским штофовима, који је имао своју испоставу у Трсту. Рођена сам као шеста и последња кћерка у мојих родитеља. Отац је био човјек тежак као туч. Још увијек на себи осјећам његов тешки поглед који се навалио на ме и притиска ме као оборен зид. Био је старог кова и никада није ставио руку на неко од своје дјеце да га помилује. Није се знао нашалити. Болесна мајка није имала времена за нас, а отац није знао шта је то родитељска љубав. Несретна мајка је била тешки бубрежни болесник. У њезиној соби увијек је био тежак задах, испијала је неке горке чајеве, обилазила љекаре и траваре и сваке суботе носила мокрачу у болницу на анализу. Дуго би ујутру остајала у кревету. Тешко јој је падало што на свијет није донијела бар једно мушко дијете које ће наслиједити богатство Јелића. Све моје сестре рано су се поудале. Отац их је удавао по својој вољи, углавном за рговце, своје пословне партнере. Само би се вратио са пута, наредио мајци да му доведе једну од мојих сестра и кратко рекао: «Дао сам те Николи Васиљевићу у Славонски Брод, обудовио је.» То би рекао тако да ни мајка није имала снаге да поставља икаква питања, а несретна сестра би, све док је не би одвели из куће, по цијеле ноћи плакала. И на јави и у сну. То јецање мојих несретних сестара као да ми још одзвања у ушима. Морам рећи да су нам врло ријетко долазиле у посјету. Да ли је то била нека освета оцу или су и оне биле зазидане у тврђаву која се зове брак, и у којој је

женама остало само да ћуте и рађају дјецу. Узалуд их је мајка, пошто би биле испрошене, тјешила. Ја сам сањала како ће по ме доћи принц на бијелом коњу, један од оних из руских бајки. То су они снови шипарице. Наравно, никада не дође принц. Увијек је то неко коме се не обрадујете, често обудовјели старац са пуном кућом пасторчади. Кад се заратило остала сам сама са родитељима и са својим сновима, јер, ако ишта има вриједно у човјековом животу онда су то сигурно снови који нам омогућавају да понекад изађемо из тврде куле живота. Отац је све мање излазио из куће, а мајка се ријетко дизала из кревета. Рат ме затекао у трећем разреду гимназије. Послије ослобођења зло удари у нашу кућу. Оца су, у име народа, осудили као кулака и народног непријатеља на девет година строгог затвора, губитак грађанског права, и наравно, одузета нам је скоро сва имовина. Двије куће на Вишњику и три трговачке радње у граду. Слуге су бјежале из наше куће к'о миши из запаљеног амбара. Остала нам је само једна кућа у дворишту у којој су раније становале наше слуге. У нашу кућу се уселио секретар градског комитета, неки Млатислама, који је редовно на државне празнике, мало припит, пуцао са прозора и псовао народне непријатеље. Говорио је како нас треба «све помлатити као пашчад». Отац је након двије године умро у затвору, а мајка годину дана послије у кући за послугу. С њом је остала само наша стара слушкиња Јевдокија, једно тихо и суво створење на коме је некада стајала наша кућа. Ја сам у рату прекинула гимназијско школовање и наставила на Учитељској школи послије ослобођења. Тада сам срела младог инжењера Виталија Лаврова, Руса из Ростова на Дону и заљубила се оном чедном младалачком љубављу, кад дјевојачко срце плане оним погубним пламеном да сагори мозак. Изгубила сам главу. У љето 1948. године Виталиј је нестао, да ли се вратио у Русију или је чамио негдје у затвору као руски агент, ко то зна? Тада сам утврдила да сам остала трудна.

Напустила сам школу и побјегла у Београд сестри, која ме смјестила код неке своје пријатељице, удовице неког предратног државног службеника, да се породим. Ту сам родила дјевојчицу, сунце мамино, коју сам дала на усвајање једној часној београдској породици у Кумодраж, а онда се наредне године са тајном у срцу вратила у Сарајево и окончала школовање. Тражила сам да ме пошаљу на службу што даље од града, негдје у тишину, на крај свијета. Удовољили су ми. Тако сам са декретом у џепу стигла у ваше село. Више сам суза пролила у оној малој собици у поткровљу школе него ико живи на овом свијету. Ујутру сам устајала из кревета несретна што сам се пробудила јер сам у сну била са мојом Јеленом...»

Како то обично бива у сну, учитељица је нестала, а ја сам се затекао пред бркатим учитељем Колевым код табле на којој је био исписан неки тешки задатак из математике који нисам знао ријешити. Учитељ је ходао око мене и јасно сам чуо како шкрипи она његова дрвена протеза.

Аћим

...Ни најстарија чељад у овом крају не памте тако дуго и тако врело љето као ово. Као да прољећа није ни било, а та врелина и челопечина откину и повелики комад јесени, тако да се чинило да је Господ у своме календару помијешао годишње доба: као да је избрисао и прољеће и јесен, гурнуо их негдје у страну. Биће да је свети Ђорђе спустио врео сач на Херцеговину па не зна да га дигне. Угријаше се камене литице и лелије око села да не можеш босом ногом стати на камен, као да црни ђаво бљује ватру из уста да запали све што се може запалити. И заиста, ватра све спапуња и уништи. Сјећам се да је стриц два пута засијавао јари јечам, јер прво сјеме изгорје у земљи. Удари суша. Узалуд је поп Богосав чатио неке молитве од кише и спомињао светог Николу, узалуд је неки хоџа у Разићима правио записе не би ли пала киша: хоћеш мајци. И небо се усијало. Нигдје облачка за лијека. Пресушише извори, пресуши чак и Сопот, снажан извор који је куљао из земље таквом снагом да је његова вода могла окретати млински камен. Још увијек низводно од извора, у Мочилима куд извор отиче, стоје темељи неке воденице, кажу, из турског земана. Стока липсаје. Крепа неколико краветина, а телад и јањци те године остадоше ситни као никада до тада. Трговци који су суботом долазили у село куповали су стоку за ситне паре. Што се год истјера на пазар, прода се, само

Крстановица не продаде своју краву. Крава је те јесени крепала али остаде прича како је Аћим продавао Крстанову краву. Торови се испразнише. Све што ниче из земље стаде, окамени се. Трава само што се помоли из земље изгори и сасуши се. Воћке донесоше цвијет, али и њега жега спапуња и уништи. Наказни плодови јабука и крушака најмање су личили на јабуке и крушке. Само се отеше ораси и љешници, који те године родише неуобичајно. Измилише змије из камених ждула и пукотина, навалише у куће и стаје, не дају ока отворити. Тога љета удари змија Анђелку Милову, само што је дјевојчица подигла дрвени шкип са софице испред куће, змија дохрани – пец. Лежала је седам-осам дана у болници. Није било вечери а да у село није ушла овца или говече које је тај дан дохватила налетница. Наша стрина би скоро сваку вече шиваћом иглом, пошто би је добро угријала на ватри, боцкала живинче тамо гдје је змија дохватила и тако отварала рупице да исцури змијски отров.

Те године најприје Аћим оде у Војводину у бербу кукуруза. И раније је одлазио прије осталих сељана и враћао се касније него ико. Он никада не иде са осталима: први оде а последњи се врне и увијек се врати са двадесетак врећа кукуруза у клипу, а поврх тога и још понешто. Тако је донио шиваћу машину – сингерицу, сребрено кандило, велико огледало у масивном, лијепо изрезбареном раму, машину за шишање. Никада не прича гдје је брао кукуруз. Он не прича а његова жена Новка га не пита. А шта би имала од тога да јој он каже да је брао кукуруз у некаквим Хртковцима? Ништа. Бијаше то наочит и стамен сељак који је тврдо стајао на земље. Није био од великог рада ни од велике приче. Рађе је слушао како други причају, а он је радио по своме и ишао за својом памети. Отуда су га сељани држали као да је мало на једну воду.

Говорило се како је Аћиму пала сјекира у мед, како се тамо негдје увалио код неке Њемице чијег су мужа партизани као фашисту стријељали 1945. године. Говорило

се како та Њемица има само једну глувонијему кћер и велико имање, па наш Аћим готиви обадије. Кажу, никада га нико није видио да бере кукуруз, него само по цијели дан гули пршуту и пије густо вино, а по ноћи не силази са Њемица. Његова жена Новка је рађала женску дјецу и савијала руке око њих. Била је ваљана к'о жива ватра, кућеница и домодржица. Аћим се доста касно оженио пасторком неке своје даљне тетке. Дјевојка је била у најбољим годинама, једра и здрава к'о пуце и рађала је здраву женску дјецу, сваке године по једно. Једно по једно па седмеро, седам дјевојчица к'о седам Влашића на небеском своду. Новка је била руката, радила је уредно све женске послове, и плела, и ткала, и везла, али јој није било тешко ни косу узети у руке ни стати иза плуга. Колико је она била створена за све послове толико је Аћим био сметењак, па и оно што је знао нерадо је радио. Ако би га Новка гонила да нешто уради само би рекао: «Нека, богати, урадиће се.» Само је волио да тргује, да купује и продаје, за час купи неку ствар од гурбета и исти дан је прода у селу. Зато је наш стриц Милан говорио како су Цигани Роми, а Аћим Циганин.

Још увијек се у селу препричава згода са Крстановом кравом. Крстановица истјерала стару краву на пазар. Нико ни да је погледа а камоли да упита за цијену. Аћим у неко доба, пошто је продао своје браве стаде поред Крстанове краве па је почео хвалити. Ево, вели, краве какву нећете наћи у цијелом срезу.» Шта је ли млијечна, сва је од млијека и питома к'о јагње, више ћеш од једног литра њезиног млијека змести масла него од десет литара млијека других кржава.» Везе тако и хвали тако да Крстановица не вјерује својим ушима, сања ли или је заиста на пијаци. Знало се да је то терс крава, једна од оних које дају по пун кабао млијека а онда заждију ногом и све пролију. Знало да од ње не може остати никаква ограда или забрана: провали плот или сорга сувомеђину око дољаче у којој је кромпир или купус засађен или жито посијано, сатаре све. Утуда носи ко зна колико

ожиљака на тијелу, што су је рипама проваљивали чобани кад је затекну у штети. Како Аћим галами и хвали краву свјетина поче да се искупља око ње. «Није ово, вели, обична крава но сиротињска мајка. У стању је исхранити пуну кућу чељади.» Удари Аћим цијену, а Крстановица зинула, не може да дође себи. Баџи овај цијену, баџи онај, а Аћим запео, не дам вели ни полића мање него што сам заџијенио, не изводи се оваква крава сваки дан на пазар. Кад у неко доба неки старчић са Драмишева пристаде на Аћимову цијену, Крстаница која је до тада стајала нијемо к'о мумија, не вјерујући ушима шта Аћим говори, докопа краву за призу и рече: «Крава није за продају». Док се враћала натраг у село неко је упита шта јој би па не продаде краву. «Не дам, вели, ако је онако добра како Аћим каже, нисам луда да је продајем.»

Увече јој је Крстан рекао: «Е, луда моја главо, Аћим зна боље нахранити своју дјецу из туђе торбе нег ти из своје.»

Кад година понесе никоме у селу није падало на памет да иде у бербу кукуруза до Аћиму. Часприје салети љетину па пут под ноге. Узалуд му је жена говорила како нема потребе да се потуца по свијету јер ће жито прељетити у амбарима. Он се спреми као да ће у сватове и пут под ноге. Понекад, ријетко и кратко јавио би се писмом. Године, богме, пролазиле и више нико није одлазио у бербу кукуруза, нико осим Аћима. «Куд га ђаво носи?» говорила је његова жена, «узео га враг на своју руку.» Он гони по своме. Само је ли се примакла берба кукуруза усхода се к'о удовица која чека поштару који је заџаснио. Дакле, Аћим је ишао редовно сваке године. Оде у рану јесен, а врати се уочи светог Томе да прослави своје крсно име. Не знам поуздано колико је година ишао, али се једне године не врати жив. Удари га кап. Стигао је у лименом ковчегу у пратњи једне постарије пјегаве жене и седмогодишњег дјечака. Кад је Новка Аћимова видјела дјечака обезнани се, јер само је

женско срце у стању да сигурно увече све те животне нити у један сноп. Наравно, сеоске жене, које све виде и све чују, којима не може промаћи ништа одмах рекоше: Аћимов син. И заиста дјечак је толико личио на Аћимову најстарију кћерку као што личе двије половине разрезане јабуке. Дјечак је гледао оним крупним Аћимовим очима овај необични свијет и чудио се свему, стајао је на једном мјесту као рекламна лутка, отворених уста и само у чуду гледао ова тврда мушка лица и ове стасите и мршаве жене.

За дивно чудо Аћимова жена Новка се смири и чак помилова дјечака по глави. Дан је био кишан кад смо сахрањивали Аћима, један од оних дана кад ти се чини да и небо плаче. Није плакала само Аћимова жена. Тражила је само да му обуку кошуљу коју је она извезла својом руком. Аћим је сахрњен у ганц новом одијелу од енглеског штофа и у ципелама од бокс коже. Киша је испратила стару Њемицу и дјечака из села.

Мистер Тане

...У нашој вароши гробље се зове Птичји гај. И заиста, прије него што пропукне зора изнад града, у гробљу се огласе птице, птичји русвај, ништа друго. Знам да је моја баба говорила да то пјевају божији анђели, буде мртве и дозивају душе покојника да се натраг врате из нечијих снова, гдје су ноћас коначиле, јер да није тако, говори баба, што би баш птице нашле да пјевају тамо гдје се само кука, лелече и набраја. Наше варошко гробље је у присојној страни, осунчано и оцједито, обрасло ситни грмовима љесковине и папрати. Моја баба памти кад на нашем гробљу није било папрати, док овдје није сахрањен неки стари калуђер из манастира Косијерево, чији је леш био умотан у суву папрат. То је био старац који је у младости дао завјет да никада у уста неће метнути једну једину погану ријеч, даке, био је то човјек који се крстио очима. Причало се како је тај човјек погледом могао помаћи сјенку са зида. Најприје је из његовог гроба изникла папрат, а онда је вјетар сјеме папрати разнио по цијелом гробљу, па се гробље претворило у некакво папратно присоје. Зато наше гробље у јесен изгледа као да је преливено топљеним златом, зато га неки зову Златиште.

Често из мора успомена сјећањем вадим поједине људе и догађаје. Обично тада одем на варошко гробље, тамо гдје почивају моји драги: Ђед Алекса Тешановић, солунски

добровољац и носилац карађорђеве звијезде са мачевима, његови синови Видак и Гојко и кћерка Даринка. Моје ујаке Видака и Гојка, у зиму 1942, убише пролетери Ударног батаљона, као кулаке, а тетку Даринку, осамнестогодишњу дјевојку, као четничког јатака, убише оперативци Удбе шест година касније у Централном затвору у Мостару. Друга моја тетка Аница, која је била удата за познатог мостарског трговца свилом Дејана Голубовића, почива у гробљу у Пријепољу, куда је након педесет година побјегла испред ноже потомака оних који су јој у јуну 1941. године одвели мужа и жива бацили, са осталим мостарским Србима, у злогласну Шаранчеву јаму у Јадовну. Она је несретница четрдесет и седам година уредно плаћала чланарину Погребном друштву у Мостару, и обавезно недјељом ишла на гробље да види своју гробљанску парцелу број 7812. У Пријепољу је сахрањена без иког свога, о трошку Црвеног крста. Кажу да јој је на сахрану дошао само неки просјак који недјељом чува капију Милешевског манастира, са којим је она дијелила, на равне части, ону црквицу хуманитарне помоћи што је добијала као избјеглица. Не паде за њом ни једна једина суза. Просјак је давно исплакао и посљедну сузу жалосницу.

Док сједим ту поред гробова драгих покојника, поред ђедовог споменика од црног јабланичког гранита и претурам успомене као што усиђелица годинама претура своје дјевојачко рухо или као што остављена дјевојка премеће стара писма свог вјереника, и мислим о судбини која по својој вољи намјешта живот, на гробљанској капији се појави необичан човјек. Висок, мало погурен у раменима као лучки носач, преплануо у лицу, са снопом сиједе – бијеле косе на глави, као да то уопште није коса него падани снијег, који би уочи светог Јована, наше крсне славе, уносио на глави ујак Видак, кад би бануо на славу из жестоке јануарске мећаве. И ето незнанца равно мени. Ишао је тврдим кораком као што обично ходају људи из овог краја. У рукама је

држао косијер. Пошто назва бога, спусти се на споменик преко пута мене. Изгледа млад човјек који је прије времена оставио. Чини ми се да сам на том лицу примијетио неку необичну сјенку, каква обично стоји на лицима људи преко чијих глава је живот преломио штап. Покрети руку су му били доста нервозни, и тада сам примијетио да му се руке једва видљиво тресу и трепере, тихо као јасиково лишће пред вече кад нема ни дашка вјетра.

- Не долазиш често на гробље?- упита.

- Не, а ти?

- Ја сам овдје сваки дан. Долазим а немам овдје никога свога. Родитељи су ми нестали у рату, а гроб моје мале сестрице се давно изгубио ту негдје испод тих грмова. И грбови умиру, нарочито дјечији.

Један душак поћута, а онда ће:

- Имаш ли, мистер, ракије? упита.

Немам, кажем, а то ме његово питање заиста изненади, јер је риједак споменик у гробљу на коме не стоји бар по једна флаша ракије, јабука, пешкир или кошуља. Овдје је, наиме, обичај да се на гробље доноси ракија и испија за душу покојника, па се немојте чудити што ћете често у глува доба ноћи овдје затећи братију варошких алкохоличара. Наравно, и на ђедовом гробу је стајало неколико флаша. Једну сам ја малоприје оставио.

- Ево ракије,- рекох- јеси ли познавао Алексу Тешановића?

- Јесам, како нисам, ко није познавао Алексу?

Узео сам флашу са ђедовог споменика, одврнуо чеп и пружио му.

- На...

- Нећу, вели, грехота је, то је намијењено њему.

- Узми, нек сав гријех падне на моју душу. Ако те мој покојни ђед Алекса није частио док је био жив нек те бар части мртав, радоваће се томе и на оном свијету јер је волио да угошћава и чашћава.

- А како ти је покојни Лекса ђед?

- Мајчин тац.

Човјек је тада примио флашу својим грубим рукама, али некако бојажљиво, скоро побожно, као да прима икону, као да подиже руку да метне крст на се. Пошто се прекрсти и назва покој души ђедовој, потегну, обриса усне сувом подланицом, а очи му одмах блеснуше неким необичним сјајем. Руке му се смирише, а лице доби неки нови израз. Било је очито да су га некуд одвукле успомене. Још смо измијенили неколико ријечи. Примијетио сам да често убади по коју ријеч из енглеског језика и да те ријечи изговара са нашим акцентом.

- Имаш ли породицу?- упитах.

- Хм...

Настаде тајац, видим да је разговор запео. Човјек спусти флашу у крило, обујмио је рукама као да је ухватио ријетку птицу, и заћута као да га ово моје питање претвори у мумију. И раније сам сретао људе који не причају о своме животу, као што сам сретао и оне који једва чекају да пред неког истресу сву своју муку.

- Па, шта радиш?

- Хм... Свашта, оно што нико други неће. Ја сам ти овдје варошки најамник, спремам мртваце, чистим канале и септичке јаме, копам гробове, закопавам стрвину. Кад год се суботом налије шумар Неђо устријели бар по једно пашче луталицу, а некад богме и двоје-троје, па ти онда Тане стрпај стрвину у картонску кутију и носи изван града да закопаш. Говорио сам му и кумио га Богом да ми не прави посла, али он гони по своме. Вазда ми зовне пиће гдје год ме затекне, није по души рђав човјек, али шта ћеш... Немој ме више ништа питати нећу ти рећи, и шта ти имаш од тога да ти испричам своју несрећу? Уздахну и само додаде да не зна што га је Бог оставио и коме га је оставио.

Ту је нагло прекинуо разговор, узео флашу и спустио се испод једног грма мало подаље од мене. Видим како

петеже из флаше и нешто шапуће. Било је очигледно да му више није стало до мога друштва. Ту сам га и оставио. Увече сам се у хотелу нашао са старим познаником, дописником једног београдског листа, и рекао му о данашњем сусрету на гробљу. Човјек се насмијао:

- А мистер Тане... Прича је то, друже мој, шта прича роман који је својом руком исписивала несрећа или худа судбина. Не знам ти ни ја много о њему. Онолико колико се прича, а приче су богме несигурне, тешко је у њих повјеровати, оне су као текућа вода која увијек нађе себи пут. А ко зна да ли је најкраћи и најсигурнији, тако ти је и са причом: за час промијени смјер.

Многи још памте његовог оца Аца Василевског, варошког пекара и његову много млаићу жену, Далматинку са неког острва на Јадрану. Прича се за њу да је била помало шарена. Родили су двоје дјеце: Тана и неколико година млаићу кћерку Тодору, која је умрла рано, као дијете.

Старији људи причају како је Тане и као дјечак био повучен и затворен. Куд год би кренуо носио је на леђима болесну сестрићу, дистрофичарку, и само што би је спустио на земљу, она удари у дреку и плач. Умрла је на његовим рукама оне године кад је он пошао у први разред основне школе.

Дјечака је рат затекао у првом разреду Трговачке школе у Мостару. Не зна се кад је и како ступио у четнике. Ннекако је преживио онај покољ који је извршила Седма муслиманска бригада у Миљевини, гдје су партизани поклали голобраде србијанске младиће, о чему се и дан данас ништа не говори. Па кад су херцеговачки четници ишли да дочекају краља, Тане се није вратио, биће да је ступио у четнике попа Ђујића и тако доспио у Чикаго. Био је то, кажу, млад и доста пријек човјек који није никоме дозвољавао да му завири у торбу. Само је једно писмо са фотографијом послао родитељима док су још били живи. Шта је тамо радио и чиме се бавио нико не зна поуздано- зна се само да је

након двадесет и седам година протјеран отуда. Није се знало зашто је наприцан из Чикага. Једни су причали да је спремао атентат на друга Тита, да је тада ухваћен и осуђен на доживотну робију. Други, опет, како је у некој тучи ножем пробурасио два Креолца, бранећи образ неке Српкиње из Требиња, која је била сестра његовог друга који је убијен у Миљевини, и која је овамо дошла са својим вјереником, неким Ковачем који је био курир код Милоша Куреша. Трећи су опет причали како је убио своју жену и њезиног љубавника, Талијана, како је љубавнику одрезао пенис и метнуо њој у руке. Само Тане никада ни ријечи није рекао о себи и својој робији. Некако је послје рата у варош стигла вијест како је Тане осуђен на дугогодишњу робију, и како је то било у новинама. Било како било, зна се да је након двадесет и седам година протјеран из Чикага, јер је тај податак био убиљежен на његовом пасошу. Вратио се го к'о пиштољ. Овдје су га смјестили у неки собичак, хотелску оставу, тамо гдје су некада стајале каце киселог купуса. Он, додуше, ту само прспава, дању ради све што му ко понуди, увече се налијева ракијом и тако траје.

Не може добити никакав други посао јер је обиљежен, а зна радити шта ти срце зажели. Све испод његових рука излази уредно и ваљано урађено. Није од велике приче. Говоре како прича у сну, па чак веле да су га неки слушали како пјева у сну. Изгледа да много зна. Једном сам од њега чуо како су Стари завјет преводила седамдесет и два преводиоца. Зна, али ћути и тријезан и пијан, а ријетко је, богме, тријезан.»

Отишао сам из вароши, минуле су године и пепео заборава је падао по људима и по догађајима. Вријеме које све ушива и зашупкава, покрило је и сјећање на тог несретника. Неко вријеме сам носио овог човјека у сјећању, испливао би само за тренутак и нестао као што је онда на гробљу нестао испод оног грма са флашом ракије, а потом је

нестао и одатле. Рука судбине намјешта све на неко своје мјесто и тако нико није тамо гдје би желио бити.

Нисам потпуно сигуран да ли ми се недавно јавио на јави или у сну или, чак, можда, тамо гдје се јави одваја од сна. Углавном, видим га јасно како сједи преко пута мене, подрхтавају му руке, и прича:

- Знам да сам ти остао дужан моју причу. Отац је био оронули старац, асматиچار, као и сви пекари. Њега сам сажалавао, а мајку мрзио, како само може да мрзи мушко дијете мајку која је оскрнавила брачну постељу. Имала ј ељубавника, неког општинског биљежника, варошку лолу и испичутуру. Не знам шта ми је теже падало: оно очево пиштање из груди или док мајку гледам како се пред огледалом намијешта, затеже и подиже груди. Једина радост ми је била сестра Тодора, па кад је она умрла као да се оборио цијели свијет. Отац је све чешиће остајао у постељи, а мајка избивала из куће. Ја сам по цијели дан на леђима носио болесну сестрицу, која ми се и сада често јави у сну. Видим њезине рахитичне ножице, танке као стабљике ражи, и чујем њезино јецање у сну. Несретно створење у канџама болести.

Јесте, у априлу ме из Трговачке школе извео неки даљњи очев рођак, поручник и одвео у Краљево. Кад су Нијемци купили грађане по кућама и ја сам се нашао у тој гомили, одакле ме извео неки познаник мога ујака. У рату сам био и курир и извиђач и послани код мајора Дангића. Земљу сам напустио са четницима попа Ђујића. Тако сам се нашао у Чикагу, у творници макарона неког Талијана. Ту сам и упознао његову кћерку Софију, која је била подоста старија од мене и која је имала нешто краћу лијеву ногу. Да ти не дуљим, убрзо смо се вјенчали и добили женско дијете. Све је то било и сувише лијепо да би потрајало. Јесте, убио сам своју жену и њезиног љубавника, кују и пса. На суду сам све признао, сваку ситницу, доказивао сам да су ме хтјели отровати као што су Грци отровали Александра

Македонског, у Вавилону. Суд је рекао: свирепо убиство. И осудили су ме, најприје на доживотну робију, а послије су казну преиначили на двадесет година робије. Морам ти рећи да је отац моје жене на суду био на мојој страни, јер је, како сам наслућивао и његова жена била шарена. Одробијао сам свих двадесет година.»

Чини ми се да сам заустео нешто да га питам, а он нестане, како обично нестају људи из наших снова. Чини ми се да је долазио само ради тога да не однесе своју причу на онај свијет, па кад је већ испричао, било би добро да је и ви прочитате за покој душе Тана Василевског, човјека који је био сам на свијету као нека рекламна фотографија на зиду неког провинцијског хотела, и који ме још увијек понекад у сну посјети да дометне понешто у своју причу.

Ујак

...Варљиво је и несигурно сјећање, зачас одвуче тамо гдје те чекају људи и догађаји које би хтио заборавити, па кад саставиш на гомилу сва та сјећања онда човјеку постаје јасно да управо памти оно што је хтио заборавити, а заборавља оно што је хтио упамтити. Боже, како мало у нашем сјећању остаје од драгих успомена, како је мало у моме сјећању остало од мог ујака Рада: једва толико да могу испричати ову причу. Знам: како човјек залази у године све је више његових драгих на оном свијету, а све мање на овом. И зато се немојте чудити што свако јутро у новинама најприје отворим ону страну на којој су смртовнице не бих ли тамо срео кога од својих пријатеља. Па кад се то догоди, а догађа се често, знам да ћу тај дан угодно провести са тим покојником и успоменама на њ. Понешто ћу и записати од тог сјећања. Те смртовнице, уствари, отварају увијек у моме сјећању по једну причу. Отуда се не треба чудити што стари људи често одлазе на гробље. Наше гробље се зове Птичији гај, и заиста, у свако доба се у том гробљу могу чути птичије пјесме. Баба је говорила да то пјевају душе дјеце која су умирала у колијевци. Је ли у тим гласовима и глас мога брата Уроша који је умро а да нису стигли да метну крст на њ?

Моја мајка је говорила: «Ја сам имала пет брата, а ти имаш само једног ујака.» Тај мој ујак једва да је био

неколико година старији од мене, иначе у овом крају није риједак случај да је ујак млађи од сестрића, да је сестрична млађа од тетке. Ујак је био једанаесто дијете по реду у својих родитеља Маре и Алексе, а ја сам, дакле, први син ујакове најстарије сестре Божице, која се рано удала и рано остала удовица са троје дјеце, тако да ја уопште нисам запамтио оца Мила, али сам запамтио коња кога је покојни отац довео из априлског рата. Морам рећи да је рат позобоа све очеве фотографије, и ону у соколшкој униформи, и ону кад је обукао гардијску униформу, и ону кад је ишао на сахрану краљу у Београд и сликао се на Теразијама код фото Стојановића. Само је мајка некако сачувала фотографију коња кога је отац довео из априлског рата. Коњ је био бијел к'о бијели анђео. Дакле, ја сам растао напоредо са ујаком само што је он за главу био височији од мене. Мајка је причала како ме управо он први извадио из колијевке и посадио на ноге, учио ме ходати и изговарати прве ријечи, метао ме на коња, а кад би се враћао из вароши вазда би нама, сестриној дјечи, донио по један медањак.

Ја сам се касније жестоко тукао са сеоским мангупима јер сам знао да мој ујак увијек стоји иза мојих леђа. Знао да је завршио само три разреда основне школе и да је био најбољи ђак у нашој школи, док га учитељ једном није повукао за ухо. Он потом хладно покупио своје ствари испод клупе да се никада више не врати натраг. Наша мајка је говорила како је то велика штета. Видим га у лијепо скројеној гардијској униформи негдје на Топчидеру у Београду. Стасит к'о Раде Томов. Касније ће и та фотографија изгорјети у ратном пожару 1992. године, као уосталом што су изгорјела сва моја свједочанства и дипломе, као што је изгорјела икона светог Јована Крститеља, славе наше, као што је изгорио војнички кофер у коме је ђед Алекса донио Карађорђеву звијезду са мачевима са Солунског фронта.

Док сам ујака мртва бријао, - то је била његова изричита жеља – то је слика која ме не оставља, на његовом као восак жутом лицу као да је стајао неки једва видљиви осмјех, као кад се човјек осмијехне драгом пријатељу док му иде у сусрет. Очи су му биле отворене. Не избија студен само из ледене санте. Много више је има из мртвих очију. Мртво ујаково лице стоји у основи свих мојих сјећања. Као да је то мртво лице гурнуло у страну све оно што сам проживио са ујаком, па ће и ово казивање бити великим дијелом узето из туђих уста, из уста његове сестре, моје мајке Божице. Она је причала да ме управо он учио ходати, да ме касније метао на коња и да ме подупирао својим погледом, погледом плавих очију. Мајка вели да је једанпут ради мене голорук улетио међу браћу Звиздиће, разбојнике и кавгације, јер ме један од њих повукао за ухо, тако да ми се и данас чини како ми је десно ухо остало у руци тога Звиздића. Док су они спучали обруч око њега, он је само рекао: «Ко се убудуће усуди да метне руку на ово сироче, ако не остане без руке, остаће без главе.» Тако им је «прегулио мачку» да их се више нисам бојао.

Ако је ико имао златне руке у невесињском срезу онда је то имао мој ујак Раде. Говорило се да што очима види рукама ствара. И заиста, био је надалеко чувен резбар. Најприје је израђивао преслице са цвјетовима вилине косице, који су били лаки као сјенка, као да су заиста по преслици попадале сјенке ових њежних цвјетића. Касније је градио све врсте инструмената од дрвета, од гусала па до фрула У своме животу начинио је и два иконостаса за обновљене цркве у Требињу. Знао је тако лијепо свирати у фрулу да му није било равна у цијелој Херцеговини. Кад узме фрулу у руку, а руке су му увијек бил ебијеле к'о два бијела глуба, чини ти се како ће се сваког часа дићи и нестати у небеском плаветнилу. Видим те танке, бијеле прсте како миритају и везу мелодију, како се испод њих круне тонови к'о зрео кукуруз на бакарну тепсију. Тада не

само да смо се ми дјеца искупљали око њега и стајали ниједи к'о мумије, отворених уста, него се мени чинило да тада стану и птице на грани, овце на испаша, стане и вјетар, заустави се и ријека. Ако се не заустави, оно сигурно се умири и тече полако као магла и слуша ту фрулу. А из тог дрвеног инструмента извире неки ритам, као да удара такт јањцима који се играју, проспу се тонови као кад се проспе јато голубова на стрњиште. Тад се некако све живо умири и заустави. Надалеко чувени фрулаш, Саво Јеремић, који је знао да дигне на ноге гледаоце у многим градовима у свијету, био је ученик мог ујака Рада. Мој ујак се није женио, знало се да је волио чувену љепотицу из Драмишева, коју је убио гром у деветнаестој години. Никада је није спомињао, али би је често чинила наша мајка. «Била је то дјевојка-град, донијела бих му је на рукама, али шта ћеш? Судбина.»

У јулу 1993. године мој ујак је тешко рањен, експлодирала му бомба у рукама и остаде без обадвије шаке. Касније је говорио: «Није ми толико тешко што ми је овај рат однио руке, колико ми је тешко што се свако јутро поново суочавам са тим. По цијелу ноћ сањам како резбарим, изрезајем у дрвету цвјетове, а ујутру, како ударам у фрулу, а дјевојачко коло игра око мене...»

Умро је изненада, удари га срчана кап, само се стресао и пао к'о стабљика ниско посјечена са једном капи крви на модрим уснама. То је био печат смрти. Прољеће је улазило у село, свитало је уочи Васкрсења христовог. Наша мајка је вриснула. Док сам стајао поред његовог одра, изнад његове главе је догоријевала свијећа, на прозорској дасци је стајала његова лијепо окована фрула од тисовине, као да је саливена од топљеног злата. Ставио бих руку у ватру да сам тада лијепо чуо ту фрулу и неку њезину тужну мелодију.

Дан када смо сахрањивали ујака још увијек видим и чујем као ехо минулог у садашњем времену. Стеван је блањао птице за ујаков мртвачки сандук, нашу мајку су

залијевали лимунадом, јер се сваког часа губила и мијењали јој мокре крпе око главе. Негдје је јецала дјевојка, биће Смиљана Вукотина. Под плотом је још увијек у локви крви ногама батргало заклано теле. Капале су стрехе. Сњијег се топио, у олуку је злослутно шапутала вода која се сливала с крова куће. Однекуд изби псето луталица, али га стриц Милан потклипи неком летвом, да му пребије све четири ноге. Псето скикну, смота поред плота поред закланог телета и нестаде иза Данилове појате цвилећи.

«Кад је смрт дошла по Радована, шта ја имам да чекам?», рекао је тада мој стриц Милан. Изгледа да је стрико заборавио да на оном свијету има превише ратних војних инвалида, лопова, бескућника и разбојника, па вјероватно Господу треба један поштен човјек.

Вјеровали или не, тад сам својим очима видио како се ујак Раде полако, као магла, диже са одра, како се одваја од овоземљског свијета, дизао се све више и више, онако положен на леђа. Ја сам тада мислио да је кренуо да нам дохвати један једини облачак са неба, који је тада био с једне стране позлаћен, јер га је дотакло сунце које је залазило. Ујак се дизао све више и смањивао се, тако да је на крају остала само једна тачкица на сивом небу.

Тетка Даринка

Ујаку Видаку Тешановићу

...Поручник Кукрица, звани Мрак, није чак стигао ни да очисти залијепљене чизме кад се ноћас вратио са Косијерева, стајао је мирно као свијећа пред капетаном Парганом. Уосталом, тако стоји и капетан пред мајором Пувачом, а мајор пред пуковником Биуклћем, а пуковник пред генералом Раушем. То је била та вертикала командовања у Удби која је сносила сву одговорност за чишћење ових крајева од краљеве војске у отаџбини, како су себе називали четници. У Невесињу око себе окупљао их војвода Петар Самарцић. Поручник је дакле стајао пред капетаном као што стоји првачић пред бркатим учитељем. Капетан је мирно пушио подебелу цигарету начињену од требињског дувана-равњака, посебана мириса који је испуњавао цијелу просторију.

«Слушај ме добро ,друже поручниче. Ја неког до прољећа морам прислонити уза зид. Ако не прислоним четничког капетана Максима Тешановића, онда ти дајем часну партијску ријеч да ћу прислонити тебе. Ја не знам шта ти тамо радиш, али на столу нема резултата.»

«Ја»,- заустио је поручник нешто да каже, али га је капетан пресјекао.

«Шта ти? Ништа ти. Није ово конференција АФЖ-а или сеоско сијело. Ово је државни посао. Све може бити, може бити да нема ни мене ни тебе, само једно не може бити никако, не може бити да се државни послови не заврше. А кога ти, у ствари, тамо тражиш, сеоске удовице или народне непријатеље. Кога? Хоћу резултате. Аладуми, резултате... Вољно.»

Поручник је силазио низ степенице к'о попишан, чак није подигао руку да оздрави младом дежурном милиционеру који га је прописно поздравио, и коме је било јасно да је капетан ишамарао поручника к'о сеоског најамника. «Што ли га је капетан потпрашио, мислио је милиционер, нема, богме, у капетана лале-миле.»

«Шта је запео, резултате па резултате, мислио је млади поручник док је силазио низ степенице. А зар се моји резултати не могу видјети на сваком сеоском гробљу? Лако је, капетане, истресати гаће ту у топлој канцеларији, а онда се поподне накркати и налокати, испружити се на чисту постељину, одспавати један душак, а нда смотати жену пода се. Шта ти, капетане, знаш какав је ово народ са којим се ја рвем и носим скоро три године, и какав је ово крај, ове планинчине и сломиврати. Знам кад си ми рекао: све ти је дозвољено, само није дозвољено да не извршиш задатак. И немој мислити да ја до краја нисам искористио то твоје СВЕ. Јесам и више од тога, и притварао и затварао јатаке, и тукао и пребија, ломио ребра и пребијао кичму, али овај свијет је рађен од неког тврђег материјала. Нису то кмезаве снаше из Врањске. Зар није Јово Реповић од мојих батина сишо с памети, а опет ништа није признао? Затварао сам и тукао и Максимове родитеље, оца Милоша који је као дјечак тамновао у Арадском затвору скоро четири године. «Удари, вели, дијете, тукли су мене и аустријски жандари, и домобрански официри, саслушавали су ме и Нијемци и Талијани, па да видим како млави и српска песница.» А гледа ме тај Милош равно у очи неким погледом из кога

сипи мржња, и некако одозго, као што се гледа на оборен плот. И то је цијена овога посла, не лају на нас само сеоска пашчад него и свако дијете је ли само проговорило.

У оперативном раду поручник је прикупио све о Машановој породици. Ту је стајало да је Максимов отац Милош најпознатији градитељ у цијелој Херцеговини, да је градио цркве и мостове. Да је био човјек који је радо виђен у свим кућама у овом срезу. Ко зна колико је Милош везао кумстава, што крштених што вјенчаних, али се знало да није било сватова у цијелом крају у којима он није био или стари сват или домаћин у сватовима. Кад се Милош вратио из Арада, оженио се и подигао петеро дјеце, три сина и двије кћерке. Рано се оборила несрећа на ову кућу. Наиме, још у зиму 1942. године Милошев најстарији син Раде, изведен је из партизанске јединице Душана Брстине и под петокраком стријељан као кулак у Расаднику. Кад су партизани 1945. године ушли у Невесиње и убили четрнест дјевојака, једна од њих је била седамнаестогодишња Милошева кћерка Борика. Не знам јесу ли ово разлози што му синови Максим и Данило одоше у четнике? Знам ја добро капетане, све што треба знати, знам да је млађи брат Данило дрзак до те мјере па уђе у сред бијела дана у варош и остави ми исписану поруку: «Поручниче, неки дан си са својом пашчади прошао поред мене, могао сам теруком дохватити. Остави ми родитеље на миру, јер ћеш остати без главе. У здрављу. Срећћемо се на оном свијету. Данило.»

Тако мисли поручник Мрак, док носи главу кроз варош к'о зауздан коњ.

Прије мјесец дана поручник је капетану Паргану испоручио још два јатака, осамнаестогодишњу дјевојку, којој су поподне у чобанској торби нашли читав хљеб који је још био топао и чанак кајмака, и њезину мајку, која је, замислите, тетка најчувенијем удбином костоломцу Ђуру Ковачу. Знало се, ако јатак не проговори пред тим Ђуром неће више никада ни проговорити. Многи су четнички

јатаци отишли на онај свијет са Ђуровим лисицама на рукама. Мајка и кћерка су проведене у Мостар, у познати затвор који зову Ђеловина. Мало је оних који су искусили све врсте мучења приликом ислеђивања, а да су остали живи. Треба рећи да је међу костоломцима и иследницима био велики број усташа, који су, кад је капитулирала Италија, прешли у партизане. И управо ти иследници су се оборили на дјевојку, јер није могла објаснити коме је понијела храну. Младо тијело није издржало и прије него што је испустила душу дјевојка је у устима пуним крви некако проваљала само једну једину ријеч: «Зла...» Још једном је покушала да у плућа увуче ваздух али није могла, испустила је душу. Много година касније, кад сам ја схватио да има ријечи које се ћуте, а моја мајка Божица, која је купала и спремала за упок упокојену сестру Даринку, причала је, кад су се уста донекле могла мало слободније отворити, како су Даринки руке и ноге биле потпуно црне, са крвавим подливима у прстима, јер јој је клијештима био ишчупан сваки нокат, како на ногама тако и на рукама. Сјећам се да сам касније, као студент, управо ради тога наговарао сликара Лазара Дрљачу да наслика икону не Четердесет мученика, него четири милиона мученика. Слика се само осмјехнуо.

Моја тетка Даринка је сахрањена на Старом православном гробљу у Мостару поред гласовитог хајдука Петка Ковачевића, кога су Турци јавно објесили у Мостару 1877. године. Ту је био сахрањен и брат мога ђеда, Максим, носилац Карађорђевог звијезде са мачевима и француског Ордена части, који је из оног рата донио седам рана од ножа на прсима, које га убише 1924. године.

Та последња ријеч коју је тетка изговорила као да је била путоказ оперативцима Удбе да лоцирају Максимову групу у Злој Бари. То је велики простор између Крекова и вароши, иза Косијерева, обрастао углавном ситним растињем, грмљем, љесковином и крљавом церовином.

Подручје је мочварно па се преко њега не пролази без велика јада и потребе. Удба је дуго планирала акцију, коју ће лично водити мајор Пувача. Неколико мјесеци су оперативци Удбе спучили обруч око Зле Баре тако да ни птица није могла ући унутра да не буде виђена. Миц по миц и лоцирана је и земуница у грабовој чести, да би напоскон капетан Парган могао из невесиња послати овај извјештај:

Невесиње, 24. март 1948, у 19 сати
СТРОГО ПОВЈЕРЉИВО

Данас су оперативци Друге оперативне групе на подручју невесињског среза, у мјесту званом Зла Бара, десетак километара од града кад се пође према Крековима, ликвидирали три четника: капетана Максима Матана Тешановића, поручника Бошка Радовића и четника Сретена Копривицу. Лешеви су враћени у њихову земуницу, потом је земуница минирана. Слиједи исцрпан извјештај.

СМРТ ФАШИЗМУ-СЛОБОДА НАРОДУ

Кап. Парган

Ко зна колико је тај дан послано горе извјештаја и колико је одозго стигло директива. Као и све погибије и ова је дуго причана и препричавана да би помало падала у заборав. Причало се како је поручник Кукрица упао у кућу Ђеда Милоша, извадио из џепа Максимов џепни сат и упитао: «Познајеш ли га?» Ђед ништа није одговорио, само је тада као гуја вриснула Максимова мајка.

... Двадесет година касније кад је мајор Кукрица отишао у пензију, заједно са својим сарадницима, јер им је пао шеф Александар Ранковић, у полицији је начињено велико поспремање. Отишли су сви они који су означени као Ранковићеви људи, од затворских чувара до генерала. И, ето,

након двадесет година пензионисани мајор полиције прича: *Сјећам се, како се не сјећам? Кад смо ликвидирали ту групу, а како се нећу сјетити кад три мјесеца нисам скидао чизмес ногу и кад сам желио само једно: да се како ваља наспавам. Моја оперативна група је покривала то подручје, а неко је налазио начина да извјештава мајора Пувачу како се баш на том терену сваког часа појављују четници. То је било тачно. Покрили смо терен, чак смо једанпут изненадили једнога, али је он нестао као да је у земљу пропао. Свакодневно смо пречешљавали тај терен, који је био веома тежак.. Чак се причало како четници праве магарце од нас, често се прерушавају у нашу униформу и умјесто да бјеже пред нама они иду за нама. Чак се причало како се један од њих дрзнуо да припали цигару од нашег друга који је ишао задњи у колони. Тако су нас исмијавали. А ја сам знао да се мајор Пувача не шали. Човјек који је у рату остао без десне шаке, пријек и окрутан, који држи до дате ријечи. Ако је рекао да ће те наградити – наградиће, ако је рекао да ће казнити – казниће. Био сам присутан кад је у Врањској пред свима нама похвалио неког Радошевића, а онда му наредио да са капе скине петокраку, спучио му лисице око руку и спремио у затвор. Ова ти је, вели, похвала зато и зато, а ова ти је казна зато и зато. Била је још смрзла земља. Лоцирали смо земуницу. Придодата нам је још јдна потјерна група. Спучили смо обруч око земунице која је била изванредно маскирана, улазило се тако што би се подигао капак, који је опет био начињен од грабових жила, испод једног грабића, које су се спуштале према води. Наређење је било да их живе похватамо. Остали смо ту седам дана и исто тлико ноћи. Наш сарадник, чини ми се да је то била нека варошка пичкодавалица, тачно је лоцирала бајту. Неки су говорили да је тако хтјела да се освети поручнику ко зна зашто.*

Сама операција је трајала кратко. Изненадили су нас. Ту ноћ је падала ледена киша, а потом се спустила нека

маглуштина. У тој невиђелици су се сва тројица извукли из земунице. Грунуле се три бомбе, пет оперативаца је погинуло, а седам рањено, од њих један теже, умро је на путу до болнице. Осули смо ватру, у тој киши куришума ни тица није могла остати жива, а камоли они. Кад сам стигао до капетана Максима, кога је рафал био пресјекао, још је био жив. Питао сам га за кога је он, за Тита или за краља «За краља, будало, зар не видиш». Пуцао сам му у главу и рекао: ево ти краља.

Станко

...Само је једна кућа Вујадиновића била у нашем селу, онда је прешла у руке Ивана Бошковића, зета покојног Обрена Вујадиновића и његове жене Обреније, који одавно почивају на павославном гробљу у Оцркављу. И данас, након педесет година, нико неће рећи Бошковића кућа него кућа Вујадиновића. Иван Бошковић се прије двадесет и седам година призетио у ову кућу, удаде се за кћерку јединицу Обрену. Дјевојку под маном. Била је мало шепава у једну ногу, али је ту своју фалинку прикривала тако вјешто да је скоро било немогуће примијетити да шепа. Иванова жена роди само двоје дјеце, једно мушко и једно женско: Станка и Јелену. Иван умрије на пречац, удари га кап кад су дјеца стасала. Станко израсте у стасита и кочоперна младића, а његова сесра у праву љепотицу. И као што то обично бива, кад господ превише да на једном крају узме на другом. Дјевојка је била глувонијема. Сељани говорили да је то божија казна, неко се од предака криво заклео па можда и руке окрвавио.

Иванов Станко оде у партизане прије него што се почео бријати, у јединицу Душана Брстине у Бишину. Кажу да се нарочито истакао кад је та јединица у Бишини зауставила оклопну талијанску јединицу која је била пошла у Гацко. Отада је у овоме крају остала пјесма: «Није ово Венеција, но Биштина и Брстина». Нешто касније Станко је

као млад партизански поручник, у зиму 1942., стигао у своје село са казненом експедицијом ударног батаљона. Тада партизани у селу стријељаше седам угледних домаћина, неке као кулаке а неке као непријатељске сараднике. Од тада до смрти Станкова мајка није излазила из куће. Паде мржња на њезину кућу, она тврда сеоска мржња. Како током, тако и после рата, Станко се не појави у селу. Двије-три године после рата његова мајка је добијала једном мјесечно писма из Пожеге писмо са фотографијама сина, младог потпуковника. Кад му негде у љето 1948. умрије мајка престадоше стизати та писма, а ево зашто. Млади командант артиљеријског гарнизона у Пожеги је ухапшен крајем љета те године. Најприје је спроведен у Ужице у неком транспортеру и са лисицама на рукама. Ту му је истражитељ, мајор без лијеве шаке, избио зубе из вилице и тражио да потпише изјаву како је управо он достављао строго повјерљиве податке совјетском војном аташеу у Београд. Као велика риба одатле је пребачен у београдски затвор. Ту га је ислеђивао његов ратни друг, мајор Хамдија Мемих, звани бомба, дуг к'о притка и љигав к'о јегуља. Станко га никада није волио ни цијеио, јер је био начињен од оног материјала који се лако обликује и мијеси. Није га, додуше, тукао, али је јасно чуо како је једном приликом стражарима рекао: «Ако га пустите да заспи, постријељаћу вас к'о глинене голубове.» Тај Мемих је сваки пут приликом ислеђивања правио од тога читави ритуал. Кад би Станка стража довела у иследничову канцеларију он никада не би био унутра. Оставио би га тако по неколико сати у празној канцеларији на четвртном спрату, поред отвореног прозора, чак је једном на иследничовом столу стајао пиштољ, руски тетејац. Станко би сатима бленуо у Титову фотографију на зиду и у онај бијели квадрат гдје је некад стајала Стаљинова слика. Тај Мемих је прије рата био пекарски помоћник у пекари неког Вилића кога су звали Курин, јер је увијек једну руку држао у гаћама и хрњо се и чешао. Очито, имао је

стидне ваши, које ће однијети у земљу, јер је као непријатељски сарадник стријељан кад су партизани ушли у Мостар. Његов шегрт Мемић није држао руку у гаћама, али је непрестано пљуцкао око себе. Само је ли се спустио, кроз ријетке зубе тако је вјешто избацивао пљувачку, муву у лету да погоди. Додуше, сада више не пљуцка око себе, али му се тресу руке као да сије брашно. То му је остало од рањавања у неком повлачењу на Борцима пред сами крај рата. Тај иследник је имао неки чудан, гадљив израз на лицу. Кад би ушао и сјео за свој сто очи би му се некако смањиле и постале ситне к'о дрењине, а лице би му се тада некако подигло и постало непомично као посмртна маска. Такав је био и кад је довео на суочење Станкова заставника Славнића, који је у касарни водио магацин прехрамбених артикала, човјека кога је у току рата толико опржила глад да је водио рачуна о свакој конзерви, о свакој главици купуса или кромпира кад би економи долазили код њега да требају намирнице за казан. Тај Славнић је био миран и повучен човјек, који је дане и ноћи проводио у касарни, до краја одговоран.

Кад би се иследник појавио на вратима, грунуо би унутра као човјек који је закаснио на партијски састанак и само би рекао: «Ти си још ту. Кучак си ти друшкане, кучак и по, и кад си метнуо говно у уста што га и не прогуташ.» Онда би сјео на своје мјесто и још неко вријеме ћутао играјући се оловком и стријељајући оним очицама. У неко доба би гурнуо пред Станка припремљену изјаву и рекао: «Како ти воља. Ако потпишеш, још можеш сачувати ту тврду главу, а ако ти није стало до ње, онда немам ја шта више говорити.» И поново би иследник пропао у неки свој ледени мир, тако да је то његово ћутање постајало све теже и теже. Станку би било некако лакше да проговори, па макар псовао, вријећао и пријетио. Изгледа да је био свјестан шта постиже с тим, а онда би само позвао стражара и наредио: «Води, ово.»

Истрага је трајала два мјесеца, а суђење једва пола сата. Као свједок оптужбе изведен је и заставник Славнић, који је био толико сломљен и погажен да је на сва питања тужиоца и судије одговарао: «Ако ви кажете» и «Како ви кажете». Тако је Станко Ивана Бошковић, рођен 8. новембра 1924. године у Брштанику, у име народа осуђен на осам година строгог затвора. Још је неко вријеме чамио у хелији са онима који су још били под истрагом, а онда је кренуо марвени воз са пролетерима и револуционарима на дуго и неизвјесно путовање из Београда за Бакар. Понекад би по цијели дан остао на неком слијепом колосијеку, да пратиоци изнесу тешке болеснике и оне који су умрли. У Бакру су их потрпали у потпалубље и тада се могло чути мишљење како ће их извести на пучину мора и потопити заједно са бродом, да их тако сакрију кад други пут совјетске јединице стигну у Југославију. Кад су се на Голом отоку искрцавали из брода дочекао их је топли зец-шпалир робијаша са моткама у рукама, који се оборио на њих као град са обавезним нељудским криковима: «Удри банду». Ти несретници су тако полагали још један испит пред комунистичком партијом: «Удри... Ожежи, шта га жалиш? мајку му бандитску јебем». Пљуштали су ударци и падали су људи као сноплје. Кад су га извели пред управника, Станко се једва држао на ногама. Тај управник је толико личио на усташког побочника Ивана Соша, који је убијен крајем 1942. године у Крушевљанима, као да му је рођени брат-близанац. Станко је у Петровој рупи упознао несаломљивог пуковника Влада Дапчевића и био је свједок кад се неки мајор Копривица бацио са хридине у амбис узвикујући Стаљиново име. Та Петова рупа, која носи име знаменитог црногорског револуционара Пера Комненића, је заиста била рупа у правом смислу те ријечи. Наиме, прије рата су Талијани на Голом отоку вадили боксит па је тако остала ова рупетина у коју се могло сићи само помоћу мердевина. Ту су били смјештени најопаснији заточеници.

Док је Станко робијао, вукао тешке каселе камена од чега се искилавио, сестра Јелена је, као да је сама у свијету, јер је село било душмански расположено према њој, држала кућу Бошковића. Та млада дјевојка као да је била начињена од неког посебног материјала. Радила је подједнако успјешно и женске и мушке послове. И косила и ткала, везла и подизала ограде, јањила овце, сама начинила мљекар. Радила је све тежачке послове, али спремала и дјевојачко рухо. На свему се могла видјети њезина рука. Била је вриједна као црна земља. Требало је видјети кад товари коњче, кад баца врећу жита на самар. Кућа је стајала на сигурним ногама, све је било на своме мјесту и у кући и пред кућом. Тако су пролазиле године.

Пијевац на прагу најавио је долазак некога у ову кућу чији праг није прекорачила људска нога већ пуних једанест година, чак ни онда кад јој је мајка умрла. Сама је мајку спремила за укуп, упрегла коња и мрца одвезла у гробље. Сама је ископала раку и мајку сахранила. Остала је поред тазе набацане земље до касно у ноћ. На гробље је ишла кад нико други не иде тамо, предвече.

И заиста, сјутри дан пошто се пијевац огласио са прага, поподне се изнад села, на Чустом брду, појави путник намјерник. Многи су га видјели кад је спустио врећу поред себе и сјео на камен да предахне. Нема ту ништа необично, јер би се многи који су улазили у село управо на том мјесту заустављали да одозго осмотре панораму села. Чак га је видјела и Јелена која је пред кућом упрезала коње. Станко је препознао своју сестру, оне реске покрете и онај добро познати ход како само газе дјевојке у овом крају. Станко је ту остао добар душак, као да се није могао нагледати родног села и куће у којој се родио. У село уђе непознат човјек, са неком плетеном торбом коју је пребацио преко рамена. Више је личио на гладног просјака него на путника намјерника, а ко је могао и помислити да су ово остаци остатака некадашњег артиљеријског пуковника, команданта

гарнизона у Пожеги. Путник се зауставио пред Вујадиновића кућом, сеоска дјеца су у стопу ишла за њим као пашчад. Човјек је на софици испред куће одложио врећу и сјео. Дуго је ту сједио, док се није појавила његова сестра. Он је њу препознао, а она њега није. Била је још увијек онако лијепа, са препланулим лицем и оштрим покретима. Сви њезини глувониједи покрети били су у знаку питања: ко си ти и шта тражиш у мојој кући?

Тадија-прво грло

...Тешко је говорити о мртвима. Има, тако, покојника који се гурају пошто-пото у наше сјећање, наваљују к'о јунад у ривину, али кад писац отвори капију сјећања и завири унутра, онда види да о том човјеку нема шта рећи иако ти се чини да си тога човјека заиста добро познавао. На другој страни, опет, има оних који се ријетко јаве кад отворим сјећање, никако да изађу него чекају пред вратима, као сеоски најамник пред туђом кућом, и управо ти људи, за које сам мислио да их слабо или скоро никако не познајем, они, у ствари, увијек носе причу.

Март је, топи се снијег, ударила југовина. Вране гракћу по голим гранама исти дан као прије петност година, само што се не пуца. Гледам одозго са Мојмила. Сарајево лежи под маглом као тежак болесник, чини се чак да град стење или јечи. Управо ме овакав дан ранио тешко. Немојте ме питати како сам рањен. То вам нико не може рећи. Пресрео ме рафал из те магле, рој врелих осика смрти. Сјећам се само лица медицинске сестре Радмиле, супруге покојног капетана Даниловића, који је погинуо прије три мјесеца, и сјећам се локве крви на шаторском крилу у коме су ме донијели до кола хитне помоћи.

Мушки глас: је ли тешко рањен?

Женски глас: Не знам.

Мушки глас: хоће ли преживјети?

Женски глас: Све је у божијим рукама.

И поново тама, пропадам у дубоки бунар несвјестице.
Гласови нестају.

Будио сам се из наркозе. До мене на кревету, као да је мртав, човјек покривен бијелим чаршафом. Само оштар профил са орловским носом вири испод покривача. Тешки мирис јода и болничких медикамената, изнад мене, као чавке на грани, флаше инфузија и трансфузија. Онда се човјек испод покривача јави стењањем. Не помјера се. Напокон се јави слабим гласом као да тај глас долази с оног свијета.

- Знамо ли се ми? упита.

- Не знам, не могу да се сјетим, помози ми.

- Тадија – Прво Грло.

- А, Први Грло.

- Да, Прво Грло. Сјећаш ли се?

Плану сјећање као запаљена слама. Сјећам се, како се не бих сјетио плавокосог Тадије. Не могу да му се сјетим презимена, али знам да му је отац био поштар. Кад сам се уписао на студије он је већ био апсолвент, и за дивно чудо, није јурио за дјевојкама- више су оне јуриле њега. Био је мало на своју руку. Говорило се како је уписивао све факултете, уписивао и исписивао, како је најдуље остао на Ликовној и Музичкој академији. Помало је свирао све дувачке инструменте и правио илустрације за дјечије књиге, а изнад свега је лијепо пјевао и рецитово. Отуда су га звали Прво рло. Чинило се да је знао напамет све пјеснике. Није пио али је знао да ноћ проведе с нама у кафани и рецитује Јесењина, Превера, Лорку и Дучића, а знао је да стиховима удахне душу својим баршунастим баритоном: «И одведох је на ријеку, мислећи да је дјевојка, а имала је мужа...»

- Кичма, прекиде Тадија моје сјећање, гелер ми се забио у кичму... Ја више никада нећу стати на своје ноге. А, ето, нисам дипломирао, да ми бар на споменику пише оно: проф. Штета. Тре мал.

Јасно га и сада видим са снопом плаве косе на глави. Око врата дугачак бијели шал који није никада скидао, мјесто га није држало. Тадија је био један од оних младих радозналих људи, који би све да чује и све да види, био је лак к'о перце и покретан к'о сјенка. А сада лежи ту поред мене потпуно одузет у неком гипсаном кориту. Болничарке су га храниле неким супицама, залагале га лијековима, доносиле пода њ ношу, једна од њих би му предвече читала стихове Жака Превера, док се не би завео у сан.

Сјећам се: затекао сам га на факултету, затекао и оставио. Не знам колико је пута послије мене излазио на дипломски испит. Једанпут смо се затекли заједно, ја први пут, он седми. Сједосмо заједно. Пошто професор на табли написа теме, Тадија нешто убиљежи на свој папир, пресави га, диже се, и оде. Завирио сам унура. Била је убиљежена тема и напомена: «Професоре, опростите, одустајем. Тадија.»

Ево нас сада поново заједно након двадесет и шест година у болници. Наредних десетак дана дијелили смо ту болесничку собу. Ја сам устао на штаци. Тадија је причао:

- Мој ти је живот срушена кућа. Знаш да ћу умријети, осјећам ја то цијелим тијелом, као што знам да сам промашио живот. Надам се да ћеш ову моју причу метнути на папир, јер теби то баста. Онда кад смо се растали ја сам још неколико пута излазио на дипломски испит, излазио и падао. Све бих дао да се могу вратити у те студенске године, па макар радио све оне послове које сам тад радио преко студентског сервиса. Био сам и ноћни чувар на неком стоваришту рађевинског материјала, учитељ у некој подручној школи, једно вријеме поштар, чак сам неко вријеме био и љубавник једној постаријој госпођи, разносио сам млијек и новине. Отац је чекао да донесем диплому, чекао, чекао и умро, а ја сам разгулио преко границе и равно у Париз. Тада сам престао пјевати. Придружио сам се паришким клошарима испод мостова на Сени и обилазио

галерије, музеје, сликарске и кипарске радионице. Лично сам упознао и Пикаса, и Далија, али и нашег Топића и Величковића. Полиција ме приводила и притварала као скитницу све док нисам у једној галерији срео кафекуварицу Натали Бонами и заљубио се, онако до дна хростове коре. Била је сељанчица из Провансе, младо и здраво створење. Рече да је била нешто мало у браку са неким полицајцем. Оженио сам је. Након двије године роди нам се кћерка. Дадосмо јој име познате глумице Брижит. Нашао сам посао ноћног чувара у једном музеју. Кренуло је. Дјевојчица је расла, сад је средњошколка, а ја сам сређивао свој живот. Помало сам сликао и куповао слике углавном наших сликара, а онда је овдје плануо рат и планула је мржња на мој народ. Узалуд сам доказивао да то није тако, да је српски народ одувјек био пријатељ француском народу, да је Београд подигао споменик пријатељства, да се изоглавио муслимански фундаментализам. Медији су сатанизовали српски народ. То се пренијело у нашу породицу. Примијетио сам како ме сад кћерка средњошколка гледа некако другачије, испитивачки. Натали је све чешће са мном улазила у жучне расправе, доносила би ми исјечке из новина који говоре колико су Срби силовали муслиманки. Писао сам и предсјендику Француске господину Шираку, али ниша ни од тога. Та мирна женица као да се прко ноћи промијени. Свађамо се. Свађе из дана у дан учестале. У кући пакао. Колико је само гадлука у свијету? Дај ти људима отвори очи. Хоћеш мајци. Рво сам се и борио. Почео сам поново одлазити међу моје клошаре, они су ме једино разумијевали. И шта сам могао учинити? Покупити нешто прња и нараг у Сарајево, тамо одакле сам побјегао. Ту гдје сам начинио прве кораке ту сам начинио и посљедње. Круг се затворио. Рука судбине, која опет намјешта све по неком своме реду.

Тражио је да на мојим штакама испишем Прво Грло и датум, што сам и учинио – 17. март 1994. Читао сам му

новине. Показивао ми је фотографије жене и кћерке: «Ето, вели, ту у наткасни у том роковнику, слободно извади, и да не заборавим, ту је и моја париска адреса, препиши. Пошаљи им телеграм кад умрем.»

Бјелушине

...Периферије свих градова на свијету су истинске позорнице на којима се ирају час комедије час трагедије, а углавном их исписује градска сиротиња. Периферије су по правилу домови градске фукаре, бескућника и несретника, који су се ту напokon смирили послје вишегодишњег тумарања по свијету, као што се смири мачка под шпоретом, или ће се ти људи смирити само онда кад их метну у земљу.

Такве су и мостарске Бјелушине, старо насеље које је подигнуто у вријеме херцеговачког везира Алипаше Ризванбеговића, тамо гдје се планински обронци спуштају некако оштро према ријечи, као коњски покровац. Кад се погледа с ону страну Неретве чини тисе да то није насеље које је подигнуто од камена. Све су куће озидане од камена и покривене каменим плочама – него неко уље на платну покојног Лазара Дрљаче, пустињака и академског сликара, последњег испосника и последњег богумила, који је побјегао од шарене цивилизације и склонио се у планинске врлети у Прењу. Дакле, овдје планински обронци падају дрско, као слапови, равно у Неретву. Два вијека ове куће испирају мостарске кише, оне хладне које доноси сјеверац преко Порима и оне јужне, топле и обилне кишурине, које доноси јужни вјетар преко Губавице. Мостар је град вјетрова и право је чудо како нико од нас не написа пјесму, рецимо: Мостарски вјетрови.

Но, вратимо се Бјелушинама, у којима се родило неколико пјесника чија ћете имена наћи у читанкама, и неколико сликара, које ћете данас затећи у Паризу. Кад се ујутру сунце појави на Добричу, учини ти се да само треба пружити руку да гадохватиш као дуњу са полице. А поподне кад сунце сједе на Хум који се намјестио наспрам овог насеља, ставио би руку у ватру да нигдје на земаљској кугли сунце није ближе човјеку. Отуда су позната мостарска врела љета.

Насеље има само једну улицу која се, као вериге, спушта у град. Та улица, која је често мијењала име, доста је уска и једва да се могу разминути два натоварена коња, који се свако јутро спуштају према граду. То Подвелешци догоне дрва на Тепу, мостарску пијацу. Да ме убијеш не знам шта та ријеч значи, али се свакодневно чује у свакој кући и у свакој улици. Ту се трговало одвајкада. Свако дијете у Бјелушинама зна да су управо ту Турци јавно објесили знаменитог херцеговачког хајдука Петка Ковачевића, рођеног брата Стојана Ковачевића, који је ушао у историју. Кажу да је под вјешалима Петко скинуо капу – заврату, пружио је целату и заклео га да ту капу уручи његовом малодобном сину, онда се прекрстио, па кад је целат пружио руку да му намакне омчу око врата, Петко је дохватио коноп и рекао: «Нека, сам ћу». Тако и би... Ено му и сада гроба с ону страну Суводлине, на Старом православном гробљу, поред гроба мојететке Даринке, која је убијена у мостарском затвору као четнички јатак. Споменици су им оборени у овом рату. Није ми намјера да о томе говорим, али су се ови догађаји могли у свако доба чути из уста моје тетке Анице, која је заслужила цијелу књигу својом патњом и својом добротом. Боже, шта је све препатила у усташком логору у Градишци, одакле, вјероватно никада не би ни изашла да није било њезиног комшије Дамјана. Наиме, заједно су одведени у јуну 1941, најприје у школу Краљице Марије, одакле су тада многи мостарски Срби одведен и у Јадовно и

живи побацани у Шаранчеву јаму. Отуда су, кад ова прича улази у ово насеље, Бјелушине насеље удовица, али немојте помислити да се овдје икада нашло копиле и женско чељаде које иде с руке на руку, као што се доста често дешавало у другим градским четвртима, тако да данас у Мостару можете срести дјечака или дјевојчицу које је правио њемачки или италијански војник. Међу њима је нарочито познат неки Дино син талијанског војника и неке малоумне Дике, која је многе Мостарце учила како се оно ради.

Ево ме у Бјелушинама, код тетке, идем у гимназију, пењем се уз улицу која се тада звала Партизански пут. С једне и друге стране су авлијске капије са два крила. Једно се отварало само кад би требало у авлију утјерати натварено коњче. Куће су углавном на спрат. Испод половине куће је ширки пролаз, до тог пролаза је углавном магазина, а онда изнад свега тога је подигнут други спрат. Прозори су окренути на улицу, према прозорима куће која стоји преко пута, тако да се увијек може чути и видјети шта се ради у комшилуку. Не чије се само кад се муж и жена свађају, него се чује и кад се кашике међу на сто, не види се само кад баба Симана, коју зову Сића, дође код моје тетке да јој донесе неку новину из комшилука, него се чује и свака ријеч коју баба Сића изговори. Баба Сића, иначе, прича брзо као сингерица, наравно преко филцана. Ако је име икоме одговарало онда је то баби Сићи, јер је заиста била ситна к'о кокош. Има у Бјелушинама још људи који заслужују подужу причу, као на примјер, увијек пијани молер и собосликар Ринда. Јесте, у дипломи му тачно стоји тако: молер и собосликар. Ринда је цијењен као мајстор и човјек од ријечи и зато увијек има пуне руке посла, као што има пуну кућу женске дјеце: једну која је из првог брака и седам из другог. Мајстор Ринда је знао да лане. Власти су му гледале кроз прсте, не би га судили и осуђивали за вербални деликт по члану 133 Казненог закона, него би му отворили посао у мостарском затвору – Теловини. Па би остао ту по неколико

мјесеци, фарбајући зидове и столарију. Кад би га послије неко упитао гдје је био, одговорио би кроз смијех како је био на службеном путу. Са терасе теткине куће јасно се могло видјети све у кући Исидора Стојановића. Није се много знало о њему, и како то обично бива, што се мање зна више се нагађа. Дошао је у Мостар као музичар оне године кад је у Марсеју убијен блаженопочивши краљ Александар. Говорило се да говори неколико језика, што је у току рата и потврђено са њемачким и талијанским официрима. Није дуго остао у усташком логору управо захваљујући знању њемачког језика. И право је чудо да га партизани нису стријељали 1945. године. Додуше, баба Сића прича како је господин Дамја цијело вријеме рата био партизански сарадник и да су то знали само високи партизански официри. Каже како је господин Дамјан био лични пријатељ са Светозаром Вукмановићем Темпом. Исте године кад је дошао у Мостар Дамјан се и оженио здравом и једром сељанчицом из Крехин Граца код Љубушког, која му роди троје дјецe: двије кћерке и једног сина. Наравно и ова породица је покривена којеквим причама и нагађањима. Причало се како је управо Луција, Дамјанова жена, у јуну 1941. године правила спискове мостарских Срба. Мало је вјероватно да је то истина, али кад су 1945. партизани на Мусали јавно објесили Луцијиног брата Ивана, сигурно је господин Дамјан кумовао томе. Од тада њих двоје не говоре. Многи су покушавали да се примакну овом затвореном човјеку, неки из радозналости а неки из пакости, да провјере неку од необичних прича које су се о њему испредале, али узалуд. Зна се да господин Дамјан већдванест година не говори са својом женом Луцијом. Треба знати да је он себи намјестио собу у приземљу, управо тамо гдје је некада била магаса. Додуше, чељад му редовно одозго са спрата доноси и ручак, и доручак, и вечеру, и једанпут седмично чист веш. Да кажем да је господин Дамјан био ситне грађе и мршав к'о грабље. Кад сам га први пут видио мислио сам да је рођени

брат сликара Лаза Дрљаче, за кога се, опет, нисам могао ишчудити како га ови мостарски вјетрови не подигну као сламчицу и однесу некуд. Господин Дамјан је живио по строго утврђеним правилима. Рано би излазио са пешкиром преко рамена на чесму у авлије, и љети и зими, ту би се бријао и умивао. Послије доручка узимао би виолину и тачно један сат свирао неке партитуре из класичне музике. Није ишао у цркву. До подне би сједио, читао и нешто записивао, а поподне би ставио преда се шаховску таблу и решавао шаховске проблеме. Говорило се како је господин Дамјан мајсторски кандидат, али никада није сјео да с ким одигра партију шаха.

Двије-три куће испод теткине, ниже према граду је кућа неког Милутина Барбареза, предсједника српског погребног друштва Свети Марко. То друштво на Тепи има своју продавницу погребне опреме и једну малу канцеларију поред познате мостарске посластичарнице. Тај Милутин је једини човјек код кога одлази господин Дамјан. Тај Барбарез је побјегао са јаме на Бивољем брду 1941. године о чему никада није причао. Ни Милутин није био од велике приче. Ту би уз кафу Дамјан сједио највише два сата и измијенио са Милутином неколико ријечи. Обадвојица су били на Голом отоку. Само Милутин зна, кад је Александар Ранковић 1952. године посјетио Голи оток, да је пружио руку управо господину Дамјану као старом познанику. Недјељом поподне би силазио у град, али никада без црног шешира, лептир машине, и штапа од ебановине. На поздраве није одговарао, само би са два прста дотакао шешир и то му је био одговор на поздрав. Још увијек се прича како је господин Дамјан једне прилике зауставио сулудог Јусуфа, крупну и малоумну људескару, кога су градски факини користили за неслане шале. Наиме, ако би се неко у граду појавио са капом завратом или србијанском шајкачом, ти факини би Јусуфа наговорили да том човјеку скине капу са главе и погази. Јусуф је само једанпут покушао да Дамјану

скине шешир са главе. Залетио се и пружио руку, али га је Дамјан тада пресекао погледом да се Јусуф потпуно одузео. И док је господин Дамјан замицао иза угла, малоумник је још дуго стајао не само на истом мјесту него и са испруженом руком. Зна се да је та тевећелија касније бјежала од господина Дамјана као ђаво од крста.

Да кажем да свака мостарска авлија, која је по правилу покардрмисана облутком из ријеке, има своју одрину под којом је угодно сједити. Иза тих кућа су мале баштице у којима ћете у прољеће наћи рано поврће: леја лука, салате и парадајза, нешто бораније и неколико бразда кромпира. И свака од тих баштица има по неколико смокава, нар или по неколика трса виове лозе. Све су лијепо урађене, под конач, као уљана слика на платну. Неке од тих авлија имају и своју чесму, а за оне куће које је немају, постоји јавна чесма на улици испред Риндине куће. Право је чудо како та чесма не пресуши кад мамурни Ринда изјутра гаси жеђ. «Што си текла текла», помислио би свако јутро Ринда кад би подврнуо главу под јак млаз воде. Немојте се зачудити ако љети код те чесме затекнете змију отрвницу, поскока или црнострига, које становници овога насеља никада не дирају, јер, веле, да су то кућне змије, али ако се случајно појави паук црна удовица све се насеље узнемири као да је звијер ушла у Бјелушине.

Мора се рећи да су Бјелушине најчистије мостарско насеље, а ево зашто. Мостарске кише, нарочито оне прољетне, оперу и умију не само улицу, него и куће и авлије и сву прљавштину снесу у Неретву. Овдје се не вози бицикло, које је иначе у моди, нарочито у Доњој махали. Чак се ни поштар никада овдје није појавио са бициклом.

Крчма «Код тетка»

...Само још у сјећању старијих Сарајлија стоји крчма у самом центру града, који носи име аустријске царице Марије. На једном крају најпознатијег сарајевског трга је Маријин двор, а на другом надалеко чувена биртија Тилава. Старије Сарајлије се сјећају да је то некада била ковачка радња двојице браће Скочибуба, који су ту поткивали запрежне коње. То је, уствари, једна потлеушица начињена од дасака, ниског стропа и малих прозорчића који су личили на пушкарнице. Та биртија је некада била надалеко чувена па се отуда говорило: ако ниси био у Тилави ниси био у Сарајеву. Уствари, испред те биртије је трг гје су се сви путеви ,који воде у град, везивали у један чвор. Ту се улазило у рад, али одатле се и излазило из града. У Тилави су се мијешали село и рад. То је било стјецште сарајевских мераклија и акшамлија, мокре браће, путника намјерника, градских проститутки, војника, џепароша, бескућника, али и младих сељака препланулих од сунца, који би у биртију долазили једанпут седмично, суботом увече. Биртија је радила од јура до сјура. Многи путници, који нису имали конак, би овдје проводили ноћ, зими уз велику пећ бубњару, а преко љета уз никшићко пиво или меку босанску ракију – брљу. Преко пута је католичка црква, лијепа грађевина која је грађена од тесаног камена, бијелог као сјенички сир. У биртији су сачекивани аутобуси. И, ето, ту биртију оборише

сарајевске зимске Олимпијске игре. Говорило се како су многи били против тога, чак и неки познати писци и сликари, али то не спаси ову биртију. Отаде само на платнима неких сликара као овлаш оловком начињена скица или као уље на платну. Име те биртије је често спомињано у пјесмама сеоских ђилкоша, који су овдје долазили суботом да покажу своју неустрашивост у тучама са градским кабадахијама. Иза те биртије је била аутобуска станица градског превоза, одатле су полазили аутобуси који су возили на периферију и ту се враћали. Како се начинила нова аутобуска станица ова биртија је све више падала у заборав, све је мање било гостију, осим оних старих ноторних пијаница, случајни намјерник и по која оронула градска курва. Кад год би се споменула ова биртија, споменула би се и најпознатија сарајевска војничка курва Шухрета. Кад ова прича улази у ту биртију, није то била она стара Тилава. Била је полупразна и сваки дан је било мање и мање гостију. Осипали су се и они највјернији, стални гости, било их је све мање и мање. Тилава сада више личи на напуштено гробље него на битију у којој се некада тражила столица више. Сада је биртија ништа друго но неко састајалиште алкохоличара који броје последње дане на овом свијету. Отуда им није ни до разговора, сваки сједи за својим столом и цјевчи своје пиће. Власник је неки Мркајић кога зову Тетак. Нико не зна како му је име, гдје се родио и одакле је дошао? То је човјек, што се каже, на своју руку, затвоен и ћутљив. Никад му нико на лицу није видио осмијех, па и кад погледа чељаде, гледа некако одоздо као звјерка из ступице. Чини се да ништа не види и да ништа не чује, а уствари, све види и све чује. Он ујутру отвори крчму, наспе себи пола чашице ракије, кафу не пије, само покваси грло, гурне је украј, и она ће му до фајрнта бити једино друштво. Сјутра ујутру ће досути само онолико колико је испио, и поново отпити само један гутљај. Онда чашу гурне на крај стола, дохвати два шпила карата и по цијели дан

слаже преферанс. Та Чаша му је једино душтво, понекад је само мало дотакне руком и мало помјери у страну са њезина мјеста. И тако годинама из дана у дан. Има неке своје животне принципе, живи као да је сам на свијету, није се женио и како изгледа нема никога од породице. Узалуд су неки радозналци покушавали да му се приближе, он је то избјегавао. Само испружи руку према човјеку као да се брани од нечега, кажу да сваки пут долази истим путем и увече се враћа такође истим путем, и као да нема те силе која би га одвојила од те маршруте. Зна тачно колико ће начинити корака у дласку и колико у повратку. Увијек је сам за столом, будно мотри на конобарицу, једру и прсату, која има двадесет и седам година. До сада је промијенила двадесет и седам крчми, углавном у околини града. Говоре да је толико промијенила и мужева. Тетак је, кажу, рано скинут из милиције. Не зна се зашто, па се нагађа и овако и онако: те пријавила га нека малољетница како јој је ударио на образ, те да је сарађивао са лоповима и дијелио плијен, те да је потегао оружје на неког свог претпостављеног, и ту је био крај његовом државном послу. Сигурно је само једно: да је смот'о пода се своју тетку и тако је добио надимак Тетак. У свако доба зна колико је конобарица насула чашица каквог пића, колики је наплатила цех и колико је добила бакшиша. Конобарица Фахрета, коју зову Анаконда, млада је и здрава жена, тридесетих година, нероткиња, која се ко зна колико пута удавала. Она је та која уводи ред у биртији. Ако треба некога ко прави неред избацити из биртије к'о рукавицу, то ће она урадити тако лако као да се игра. Тетак се никада не мијеша у то јер зна да ће Анаконда то обавити како ваља. Причају како је неком кабадахији из Рогатице пивском флашом расцопала тинтару, отела му го нож из руку. Жестока жена. Знају то стални гости. Кад је у питању полагање пазара и свођење рачуна поштена је к'о сарајевски владика. Анаконда зна у главу све госте, зна њихове проблеме и њихове море, зна кад неко од њих уђе без

пребијене паре унутра. Она ће му донијети његово пиће јер јој је ријетко ко остао дужан. «Част свакоме, вересије никоме», натпис који те дочека чим крочиш унутра, за њу није свето слово. Тетак заиста нема потребе да Анаконду држи на оку, али будно мотри шта се догађа у биртији преко пута, у једној слијепој улици, поред цркве, коју држи неки сарајевски џепарош Сутко. У тој кафани раде двије конобарице. Газда је ријетко унутра. Ако и дође, дође касно са припитим друштвом, и тада обично части све госте. Тетак и Сутко се гледају попријекно, иако никада нису измијенили једну једину ријеч. Један другог оговарају гдје год стигну, подмећу један другом ноге, подваљују кад им се год укаже прилика. У томе Тетак предњачи. Углавном, ове крчме имају своје сталне госте. Код Тетка навраћају из треће смјене пекари и милиционери, а код Сутка ситни лопови, џепароши и варалице. Суботом, када је пијачни дан, обе кафане су пуне од јутра до сјутра. За ту прилику Тетак ангажује још једну конобарицу, црномањасту и прсату распуштеницу, која има једну ногу нешто краћу, али јој то не смета да веома предано ради свој посао. Покретна је к'о сјенка. Наравно, треба споменути и оне сталне госте, којима је крчма дом и породица. То су углавном промашени људи, који увијек сједе за истим стлом, полако цјевче меку ракију, препиру се и свађају, а поподне, припити а никада потпуно пијани одлазе, да би ујутру рано заузели своја мјеста у крчми.

Анаконда ће понекад сјести за такозвани мртви сто код носача Екрема. Свака биртија има по један овакав мртви сто, који стоји на немјесту, на њему ћете затећи тацну, празне флаше, прљав столњак, заборављен кишобран, оно што се одлаже успут. Свако јутро ће за тај сто сјести стари носач. Анаконда ће му донијети једну ракијицу и једну кафу, а тако ће бити и ноћас касно кад се Екрем буде вратио са жељезничке станице. Ријетки знају Екремову причу. Међу њима је Анаконда, али је ријетко прича. Писац ових редова је тада, као студент, водио једну рубрику у «Сарајевским

новинама» која се звала «Скице из моје улице». И тада сам знао све што сам горе рекао о овој биртији. Слушао сам кад грмаљи, који су шљегли одозго пјевају «Ој, Милева, ће си ме довела, у Тилаву да изгубим главу», али сам тада од Анаконде чуо Екремову причу, коју овдје преносим од ријечи до ријечи, јер тада нисам стигао да је објавим јер је главни уредник зазирао од оваквих прича које живот исписује.

«Видиш, вели Анаконда, овог Екрема. Ни куће ни кућишта, ни кучета ни мачета, станује горе негдје на Бостарићима, код неког хаџије Халваџије, у некој шупици. Дан и нафака. А добре је душе к'о добар дан, никада не би прошао поред просјака да му не покучи који динар. Говорио је: «Подај ко проси, па таман да круну носи». Имао је он и једног јединог пријатеља, неког Мркву, који је такође био сарајевски хамал. Човјек хром у једну ногу и поврх тога сипљив к'о стари коњ. Годинама би рано изјутра њих двојица навраћали овамо, наруче двије меке и двије кафе, испију ћутке и одоше за својим послом. Тако би било и кад би се касно враћали са посла. Трајало је то, богме, десетак година, а онда нема их дан, два, три. Четврти дан упаде унутра сам Екрем и вели «Оде мој јаран Мрква, удари га трамвај на Башчаршији, носио неки кревет хануми Дервишбеговићки. Оде, вели, тамо одакле се нико не враћа, паћеник. Дај ми, вели двије мученице и двије кахве». Грунуше му сузе к'о сирочету. «Ја сам богу дао јемин да ћу до краја мога живота навраћати по обичају овамо и пити и моје и његово пиће, можда ће и њему тамо бити лаккше од тога». И било је тако, свако јутро двије мученице и двије кафе. И сваку ноћ тако. Кад год испије прву чашу ракије сврте му се сузе. Видим, тешко му. Трајало је то тако неколике године. А онда се десило оно због чега ти причам ову причу. Једно јутро ја пред Екрема уобичајне двије ракије и двије кафе, он ме погледа некако сажалив и вели «Само једну ракију и једну кахву». Зашто?- питам- зар си погазио

јемин који си дао своје другу. «Нисам, он ће, него је мени доктор забранио пиће, па ћеш ми од сада доносити само Мрквино пиће, само једну ракију и једну кахву».

Није још дуго долазио у биртију, два-три мјесеца. Умрије.

Није то била она

...Све се догодило тако брзо да нисам стигао да са наткасне узмем џепни сат који ми је остао од покојног оца, кога су усташе убиле на кућном прагу прије педесет година. Остала је на зиду једна једина очева фотографија у гардијској униформи. У мају 1992. године упали су изненада, к'о вјетар, обијесна руља лопова и градских разбојника, сада у маскирним униформама са неким зеленим тракама око главе на којима је било нешто исписано арапским писмом. Супруга је отишла последњим авионом са сарајевског аеродрома. Док су они ломили и преметали по горњем спрату куће, ја сам се некако извукао кроз гаражу и побјегао као што се бјежи испред смрти. Сјтура дан сам био испод Авале, у мотелу «1000 ружа», гдје су биле смјештене избјеглице из Сарајева. Супруга ми умрије некако изненада, здрава читава што се каже, удари је срчана кап. Сахранисмо је на Бежанијском гробљу. На њезину хумку не пада ни једна једина суза. Пошто су завршили посао гробари су очекивали, како је обичај, да им дам нешто новаца, а ја сам био го к'о пиштољ. Го и сам. Све је мање оних који су избјегли са мном. Последњи оде наш вјенчани кум Радослав, у Нови Зеланд, гдје му раније бијаше отишао старији син. Млађи му је погинуо одмах на почетку рата у Сарајеву. Говорио ми је: «Да ли да идем оном живом сину преко бијела свијета или да останем с овим мртвим?» Нисам му

ништа одговорио. Недјељом сам редовно ишао на гробље, а осталим данима сам лутао к'о мува без главе, завиривао у излоге иако сам знао да и кад бих имао гомилу пара не бих ништа купио. Редовно одлазим на Бувљу пијацу, на жељезничку станицу, па онда на аутобуску. Нешто сам чекао, а не знам шта. Моја супруга такође није имала никога свога. Била је ратно сироче са Козаре, имала је само једну старију сестру која се утопила оне године кад је Хрушчов долазио у Београд. Боже, како сам сам, сам као моја покојна супруга у гробу. Више мојих пријатеља било на оном него на овом свијету. Како је сам педесетогодишњак у велеграду. Гробље је из дана у дан било све веће. Београд се пресељавао на Бежанијску косу. Недјељом би гробље оживјело. Дуго сам остајао поред женине хумке и касно се враћао у мотел. Узалуд сам покушавао да се у мислима вежем за неке ситнице, за дјечију грају у мотелу, за телевизјски екран. Никако нисам успијевао да помакнем из сјећања свој живот. Јесте, изнио сам живу главу, а шта ће ми и она? Мјесто ме није држало, живио сам као у сну, као да се све ово некоме другоме догодило, а не мени.

Онда се догодило нешто што ме поклопило к'о врео сач. Наиме, док сам тако сједио поред женина гроба, осјетио сам нечији поглед на себи. Ко зна шта је то, али осјети тако понекад човјек неки поглед на себи као што осјети кад му неко стави руку на раме. У истом реду гдје је била сахрањена моја жена, само нешто ниже, поред лијепо изведеног споменика од бијелог скопског мермера, стајала је жена која је могла имати педесет година. На први поглед учини ми се да сам ту жену негдје гледао. Руком подиже прамен просиједи косе и тај покрет ми је био толико познат. Жена је нешто шапутала. Да ли изговара неку молитву или разговара са покојником који лежи испод те мраморне плоче, ко ће знати. Видим да ме та жена мотри. Отишла је прије мене, испратио сам је погледом. Њезин меки ход био ми је добро познат. Онда пропуче сјећање. Она је, сигурно је

Она. Кад жена оде спутио сам се до споменика и прочитао у бијелом мрамору црна слова: «АЛЕКСАНДАР Д. СТАМЕНКОВИЋ 1943-1993. СПОМЕНИК ПОДИЖЕ СУПРУГА ВЕРА». Сад није било никакве сумње. Она је Она.

Овдје ћемо причу вратити тридесет година уназад, у Дом за ратну сирочад на Широком бријегу. То је било сјемениште. Кад су партизани 1945. године упали, прислонили уза зид десетак фратора, а сјемеништарце растјерали. То је лијепа грађевина срезана од бијелог камена, са великим зидом који је одвајао овај свијет од осталог свијета. Неколике стотине метара одатле, на једном брдељку, стоји катличка црква и зграда класичне гимназије. У Дому нас има неколико стотина, углавном ученика те гимназије. Управник дома је винко Пркачин, сув к'о грабље и ћутљив к'о мумија. Не одваја се од војно-државног ливора, јер се говори да има и његовог масла у ликвидацији фратора. Васпитач је неки Велизар Ћаласан, однекуд из Пиве, ратни војни инвалид, пријек и нагао човјек, који је сваки изгред, нарушавање кућног реда, жестоко кажњавао. Само је ли те увео у своју канцеларију тешко теби. Најприје ће дуго причати о своме ратовању, о рањавању на МИЛИНКЛАДАМА, а онда се подигне, дохвати те за прса, подигне к'о рукавицу и пита: «Знаш ли ти гдје си?» Нас старије редовно ишамара к'о најамнике. «Сад иди, па гледај како ћеш, или пут под ноге». Томе Велизару нисам лежао на срцу. Често сам код њега био на рибању, чини ми се да ми још и данас звони у ушима од његових шамара. Трајало је то све док га једанпут нисам ухватио за руке. Доста, рекао сам. Имао сам тад осамнаест година и пошао у осми разред гимназије, кад је дошла Она у седми разред. Ушла је одмах равно у моје срце. Била је у оним годинама кад дјевојчица преко ноћи постане дјевојка, кад се младо тијело нагло разбокори и налије. Упознали смо се. Рече да је родом из мог Н, да је шест разреда гимназије завршила у Требињу. Не

знам шта сам ја тада говорио, само знам да сам бленуо у њезине плаве очи. Тако је почело. Најприје сам се два пута потукао са неким младим лавовима који су јој се хтјели примаћи. Тада сам зарадио укор пред искључење. То је био најљепши укор у моме животу. Ја сам био Француз, а она Рускиња. Планула је она младалачка ватра. Заједно смо учили. Поподне смо излазили у шетњу. Рече да има маћеху и једну сестру која је била удата за неког бојацију, у најбогатију кућу у варошици. Мајку јој је убила авионска бомба 1944. Тада сам написао прву пјесму. Играо сам фудбал, а онда сам напустио клуб. Била је само она и нико више. Било је то више од љубави, оне младалачке, скоро платонске. Све се сводило на вреле пољупце и ништа више. Вјеровало сам да ће једног дана ово лијепо тијело бити читаво моје. Женски дио дома је био посебно одјељење. Обично сам чекао да васпитач уђе у спаваоницу, угаси свјетло и каже нам лаку ноћ, па кад он оде у своју собу и моје колеге заспу, извлачио сам се из спаваонице и кришом улазио у женски дио. Тамо смо, иза једног ормара у коме је била уредно сложена наша обућа, проводили ноћ. Покривао сам је пољупцима и био сам тада најсрећнији човјек на свијету. Трајало је то неколико мјесеци, до прољећа. Ни данас не знам да ли нас је неко пријавио или је васпитач Велизар случајно натрапао на нас. Избачен сам из школе с правом полагања разреда и завршног испита. По њу је дошла сестра и некуда је одвела. Узалуд сам покушавао да је нађем. Говорило се да је сестра смјестила у неки самостан у Кабларској клисури, други су однекуд знали да су је два пута скидали са вјешала. Само ја о њој ништа нисам знао. Добио сам натраг сва моја писма која сам јој писао преко зимског распуста. Гимназију сам завршио, али се нисам уписао на факултет, ни те ни наредне године. Тражио сам је од Марибора до Ђевђелије, обијао жељезничке станице и пристаништа, шверцовао се по возовима, обилазио женске самостане са њезином фотографијом у рукама. Нема па

нема. Добро да ме није убио муж њезине сестре из ловачке пушке. Пријетио ми је. Све што је више вријеме одмицало, у мојој души се јављала потреба да је нађем. Пропио сам се, банчио по сарајевским кафанама, писао сваку ноћ, онако пијан, по једно писмо, а ујутру би то писмо запалио. Пио сам и тукао се.

Под ружом

...Да ли да ти дам ову причу? Ако ти је дам шта ће мени остати? Ова је прича једини жижак који још увијек гори у невиђелици моје душе. Бојим се, брате, тамнице ријечи, јер кад се једном несретно чељаде затекне у тој тамници остаде тамо довијека. Дође ми тако жао Ане Карењине, Еме Бовари или несретне Фате Авдагине, утопљенице, коју још увијек вишеградски Цигани ваде из набујале Дрине. Да ове жене нису утамничене у причи могле су ударити другим живтним путем, на другу страну, а не да се њихов живот крчми и растура по бијелом свијету, по киосцима и књижарама. Још увијек моја је јунакиња слободна к'о вјетар па може одмагли из мога сјећања кад год јој је воља, и поново се вратити. Овако, ако је забетонирам армираним бетоном писане ријечи, нема јој спаса. Послије се несретница неће моћи нигдје уклонити као она Андрићева робиња у сепету на дубровачкој пијаци робља. Још увијек моја Стела, од оца Румуна и мајке Српкиње, може се удати за неког доктора, који је додуше имао нешто мало краћу лијеву ногу, и отићи у Темишвар. Али ако је ја затрпам пијеском ријечи, остаће ту, као што је у пијеску Делиблатске пјешчаре остала она млада Циганка, коју је убила једна јесен из које се није вратио њезин заручник, женскарош и коњкрадица, «лепи Мика».

Добро, де, слушај, кад си навалио да чујеш причу. Искрено се надам да ће моја Стела наћи начина да побјегне и из ове приче, као што је побјегла од мене. Тужна је то прича, брате, тужна као вјенчаница на бувљој пијаци оне младе Мостарке, која је неколико сати пред матичарем чекала да се појави њезин заручник, који је већ тада био у авиону на линији Загреб-Франфуркт, или као златни вјенчани прстен у некој старинарници.

Све је прошло и нестало, као степски вјетар. Мину младост и снага, само још остаде сјећање, као врело сјечиво у грудима, па ми не да мира и једнако ме дочека на јави или у сну. Па остане у срцу неко зрнце среће које човјека грије изнутра, као што старог ратника грије рана коју је донио са варене линије. Тужно је кад човјек живи од успомена, кад више има пријатеља у земљи него на земљи, тужно кад остане само прича, као златни прстен који се у породици предаје с кољена на кољено. Мини, кажем, ал' неће да мине, не оставља ме као што ме не оставља костобоља коју сам зарадио у овоме несретном рату.

...Сазријевало је врело невесињско љето у моме селу. Завршио сам гимназију и спремам се на студије. Било је вријеме кошевине. Пеко дана сам косио као најпознатији косац у цијелом срезу, а увече, кад сунце нагне према западу, одлазио сам да младо и преплануло тијело скуљам у бистри вир на Рајевцима, поред Ромиња. Тако сваку вече пливам док се не огласи птичји русвај птица које траже грану на којој ће коначити. Кад исплива мјесец обично се ми, бивши ученици мале сеоске школе, састајемо у дворишту школе, испод липа, које је давно засадио наш учитељ Владо Колев, учитељ који је рецитовао Јесењина са крупном сузом на лицу. Једне јесење ноћи одвели су га неки људи у кожним капутима. Иза себе је оставио књигу пјесама Сергеја Јесењина и најљепшу дјевојку у цијелом срезу, Зору Вукотину, која ће годинама чекати свога учитеља и која је калопер у својој башти редовно залијевала врелим сузама.

Од њих је, кажу, цвијеће венуло. Неко ће касније донијети глас како се наш учитељ објесио на Голем отоку, али Зорка никада није повјеровала у ту причу, него је уредно једанпут мјесечно провјетравала своје дјевојачко рухо и дуго привијала везену кошуљу на своје груди и јецала. Овдје ћемо оставити Зорку Вукотину да јеца и тугује и гледа како јој иње пада по коси.

бијелу руку. Изгубио сам се потпуно. Тонем. То је, уствари, била рука Овдје би требало оставити ово казивање и не дирати онај спасоносни жижак који још увијек гори у моме срцу и грије ме изнтра. Имам за то више разлога него што имам да живим, уосталом, шта ће мени овај живот сиви? То вече, кад сам се враћао са Рајеваца, поштар ми тури неко писмо у руке и каже да га понесем оној «часој сестри» - Зорки. Видим жиг Зрењанин. Прошао сам поред бокора ружа које је већ врела рука љета дотакла. Унутра, умјесто Зорке, дочека ме дјевојка, лако обучена у неку цицану хаљиницу, кроз коју се јасно цртавало њезино младо и здраво тијело. Данас бих ставио руку у ватру да сам тада пропао у њезин поглед као у бунар. Пружила ми је руку и рекла своје име. Ја сам, вели, Стела. Ја сам се као утопљеник ухватио за ту руку Бијелог анђела. Од тога додиром цијелим мојим тијелом плину до тада непознат топли вал. Чинило ми се ако пустим њезину руку да ћу нестати као магла, као што се нестаје у сну. Не знам шта сам тада рекао, ако сам уопште имао снаге да отворим уста, знам да нисам имао снаге да подигнем главу и погледам је равно у очи, јер сам јасно осјећао како је тај њезин поглед запалио моје тијело. Не знам ни како сам изашао напоље. Осјећао сам се као бачена рукавица. Ту ноћ сам провео будан. Да ли сам заиста све ово сањао или сам заиста сусрео ту дјевојку? Сјутрадан сам нешто више сазнао о Зоркиној гошћи. То је била сестрична наше Зорке, која је у Зрењанину завршила медицинску школу. *Знао сам да ћу се поново наћи у Зоркиној кући, знао к'о што данас знам да је од тада минуло тридесет година.*

Боја жљиво сам гледао дјевојку: широко, отворено лице, уоквирено валовима плаве косе, као зрела јабука у снопу пожњевеног жита, крупне, црне очи са неким особитим сјајем унутра, као да негдје у дну тог погледа стоји жижак. Дјевојка је гледала отворено, само би се понекад осмјехнула на моју несмотреност, а ја нисам знао шта ћу са рукама које су ми сметале, нисам знао шта говорим и сигурно сам тада био смијешан. Она би ме понекад погледала отворено, чак дрско, као што џамбас гледа коња на пазаришту. Испод танке блузице, као да је намјерно скројена тако, јасно су се назирале двије зреле јабуке у њедрима.

Онда је почело, увече изван куће, у сјени учитељевих липа. Пољубио сам је на пријекладу. Она је стајала с једну, а ја са другу страну пријеклада. Гледао нас је млад мјесећ и нико више. Однио сам на уснама мирис зрелог каранфила. Срце ми је лупало као цигански добош. Ту ноћ сам у кревет унио мирис њезиног тијела умјесто мириса покошеног жита и покошеног стрњашта. Ноћ сам провео јашући на младој бедевији која је мирисала на младу траву, љетњу кишу, бокоре бејтурана, на покошено сијено, на јутро које се отвара, једном ријечи: на све оно чиме мирише младост.

Сестре

...Стајао сам неко вријеме на раскршћу путева који излазе из вароши. Сунце се просуло ко презрело жито. Вјетар лаган, миран. У зраку, као зрела дуња на полици своји мирис љета које сазријева. Не знам да ли је недјеља или неки други дан, у сваком случају мјесец је јуни. Негдје у страни поред пута пјева дјевојка и чује се мједеница на овцама које пландују. Зар све ово не личи на један велики извор. У оваквим данима, кад се нађем на путу, често ме сјећање подигне са земље и учини птицом, птицом која ће за тили час одлетјети на неко друго мјесто и у неко друго вријеме. Сјећање је дакле летење, а није добро летјети на крилима сјећања јер се никад не зна докле ћемо стићи. Сунце нагело према западу. Ни птице да пролети а камоли да ко наиђе. Онда се једним од тих тврдох путева појави човјек и магарац. Човјек је био хром у једну ногу, а магаре је било натоварено неким дрангулијама. То је уствари био један од оних ситних шверцера из доње Херцеговине.

-Добар дан.

-Добар дан.

-Који пут води у Кленак?

-Удри овим побочним, с лијеве стране. Иди,само иди, иди иза вјетра и за прицама и нећеш залутати. Кад стигнеш на Вилењаке, то је онај брдељак што се види у сумаглици, дочекаће те једна рушевна кућа, то је кућа Рама Топорана,

Циганина, који је правио најбоље ножеве од коса кованица. Говоре да су ти његови ножеви некада плаћани сувим златом. Ту ће те дочекати раскршће, а ти немој ни десно ни лијево, него удри равно. Ту се укрштају вјетрови са свис страна, а ти крени за оним најжешћим, сјеверним, и само ће ти се казати. Неки причају да се ту вјетрови изувају и одмарају, па онда онако помало снени јурну на све четири стране. Има богами одатле лијеп душак хода, колико пушка може дотурити, до гробља и извора. Не осврћи се ни десно ни лијево, јер је ово несигурно вријеме ко зна гдје зе чека какво зло у засједи. Окрени се понекад натраг да видиш да вјетар не носи за тобом какву пустахију. Док испушиш цигар дувана ето те на Дубровачко гробље. Ту су хајдуци Лимун харамбаше дочекали дубровачки караван, робу опљачкали, а караванције побили. Говори се да се харамбашина сестра до краја живота опасивала златним појасом који је био намијењен султанији у Цариграду. Ту, додуше, нема никаквог знака ни биљега, али се гробље спомиње у старим дубовачким записима. Све те рупетина около ископао је неки Мирко који је тражио закопано благо Херцега Шћепана, док у једној од тих својих рупетина није нашао смрт. Зна се да у једној од тих рупетина леже његове кости. Затрпала га земља, одронила се и затрпала. Ту ћеш видјети извор Ромињ се зове. Вода је хладна као жилет и немој одмах пити пуно уморан, јер та вода зна да ти узме глас и завеже уста.

-Ако случајно чујеш да негдје кука жена, не бој се, то је сулуда Марта, која већ десет година сијева за коњем са кога је пао њезин син јединац и погинуо, од тада она по цијели боговетни дан јурца за тим коњем, кога никада нико није видио осим ње. Кажу да преко ноћи Марта често излази пред кућу и слуша како коњ рже. А шта ћеш у Кленку, бојим се да тамо нема никога. Прошле године је било двоје-троје старије чељади, бојим се да их је ове године мање, једно или ниједно. Ко ти је тетка? Босиљка велиш. Знао сам је и нисам

чуо да је умрла. Њезина кућа ће те дочекати на Чустом Брду, одмах кад уђеш у село. Мајчина сестра, кажеш, колико ја знам Босиљка није имала сестру, или је никада није спомињала, ко ће знати шта женско срце крије. Није се удавала та Босиљка. Шта не знаш? Није, колико ја знам. Надам се да ти је отворен пут. Удри равно, само равно. Ја сам тридесет и једну годину на путу. Не знам колико сам промијенио магаради, али знам шта је путовање.

Ја ћу на ову страну, довиђења. Збогом пошо и сретно стигао.

-Довиђења, велим ја.

Чак и у боести моја покојна мајка је само једном споменула своју сестру Босиљку. Уосталом ни покојни отац није радо спомињао своју родбину. Мајка је на самртној постељи рекла: Кад мене затрпаш, нађи начина да одеш у Херцеговину. Село се Кленак зове, тамо имаш тетку усићелицу. Реци јој само да сам је предухитрила. Реци оде прије тебе Велинка да се сретне са покојним Гојком.

Трабуња ли то моја несретна мајка.

...Лако сам нашао теткину кућу. Велика, оронула кућетина руни се и пропада, около пао плот, на ланцу испод вајата дријема стари пас, који се није помјерио да види ко то долази. На прозору, иза стакла, велики шарени мачак. На вратима ме дочека сува старица:

-Улази, чекам те.

-Не питаш ме ко сам.

-Знам.

-Како си знала да ћу доћи?

-Синоћ ми је јавила твоја мајка.

-Мајка Велинка је умрла, сахранили смо је у прошлу суботу.

-Зато јој је глас био онако слабашан. Је ли ти икада говорила о мени?

-Никад.

-Хм. Значи претекла ме је и оде прије мене да сретне Гојка Радана. Стићу ја њу, знам пречице који воде на онај свијет.

-Мајка је спомињала неког Гојка.

Старица вјешто збаци мараму са сиједе косе, која јој паде око врата као омча, сједе на малу клупицу, сави руке у крило, подиже сиједу косу са чела и упита:

-Пијеш ли? Да попијемо по једну за покој моје сестре Велинке и твоје матерешине. Јесте, била је кучка. Она ми је уништила живот, моја рођена сестра, моја близњакиња, моја Велинка ме гурнула под пут.

Не знаш ти, младићу, како ова стара кућа говори, не пуцкетају само ноћу греде у таваници, него се свака ствар у кући и око куће јавља неким својим гласом. Можда су то неки гласови прошлости, који су затворени у свему и свачему, можда се ти гласови крију по шупљинама и пукотинама околу, па се само понекад јаве, као што ми се синоћ јавила твоја мајка. Понекад су то гласови радости и весеља, а понекад туге и жалости. Како сам ја жељела да се претворим у птицу и да слетим у Београду на прозор своје сестре, тако се и она понекад јави, чујем њезин кикот, здрави дјевојачки смијех, али је чујем и како плаче као оне године кад смо пошле у школу па се она увалила у некаву барицу поред пута. Чујем ја и кад се селом проломи момачка пјесма и ако у селу педесет додина нема ни једног јединог момка, ту пјесму води покојни Гојко Радан, жалости моја велика. Тако по цијелу ноћ, а пред зору све то вјетар некуда однесе. Ова ти је кућа пуна одјека. Само ноћ и гласови. Само је ли вјетар са Вилењака однио дан и донио ноћ, чује се у селу све што се некад чуло. Можда су то неки одједи затворени овдје. Чује се и она вриска наше мајке оно јутро кад је убијен мој вјереник Гојко Радан, кога сам ја крила скоро двије године последије рата, а знаш ли ко нас је потказао? Не знаш. Моја сестра, твоја мајка. Тада је била млада скојевка која се

вратила са омладинске радне акције са ударничком значком на блузици, на прсима.

Гојка убише, а мене спрчасе у бајбоканоу, најприје девет мјесеци у истражни затвор у Мостар, а онда тридесет и седам мјесеци на издржавање казне у Столац. Она је тада поново разгулила на неку радну акцију, на изградњу Новог Београда, и тамо се удаде за твога оца, поручника Удбе. Никад се више не врати у село, као да је у воду пропала. Бар да се мајци писмом јави, ни то. Онда нам умрије мајка. Напатила се несретница. На самрти је спомињала твоју матерешину. Сама сам је окупала и спремила за укуп.

Е, мој синко, шта ти знаш о тим тврдим временима, ти си нешто чуо, понешто прочитао, али то није то. Било је то тврдо, поратно вријеме, још су се по планинама крили четници, а по селима вршљали оперативци Удбе и проводили људе, саслушавали, кости ломили, пребијали и убијали.

Кад сам сјутри дан излазио из села, тетка је остала у вратима као неки споменик жртвама фашистичког терора, и ставио бих руку у ватру да сам тада чуо, у глувој сеоској тишини, како ми се неки необични гласови саплићу око нога, шапуће ли то нешто ова напаћена земља.

Из животописа

Рођен сам у свитање, лицем на светог Димитрија Солунског, у тврдом невесињском селу Луци. Село је сада мртво, а ја сам, нажалост, још увијек жив. Рано сам проходао и рано проговорио. Завршавао сам и завршио све редовне школе. Више сам научио у првом разреду основне школе него на постдипломском студију. Често су ме избацивали из школе. Био сам означен као «бандитско штене» и та ме назнака прати читав живот. Оца Мила су убиле усташе, а ђеда Шћепана Аустрија. Моју биографију је исписивала полција. Привођен сам, испитиван и саслушаван и затваран. Затварала ме моја кратка памет и дуг језик. Цијели живот сам имао анђела чувара, полицијског доушника, па сам се отуда нашао у књизи *Чувари Југославије*. Најчешће су ме потказивали *пријатељи* и радне колеге. Шест мјесеци сам одлежао једну моју кратку басну која је објављена у студентском листу. Три мјесеца 1992. сам био затворен од усташа у злогласној мостарској *Теловини*. Имам, дакле, девет мјесеци робијашког стажа. Неко вријеме сам носио мајицу на којој је стајало с леђа исписано: *Немојте ме пратити и ја сам залутао*. Ни то ми ништа није помогло. Играо сам фудбал, писао пјесме и више сам времена, нажалост, провео у биртији него у цркви. Предвиђали су ми свијетлу будућност а ја сам се увијек затицао тамо гдје се рано смркава.

Био сам и љубавник, једнако младим шипарицама и временшним женама, и професор, и новинар, и официр Војске Републике Српске, савјетник у Влади. Сад сам само пензионер, са пензијом која је убила моју мачку- крепала је јадница под столом од глади.

Рано сам почео преписивати, дописивати и исписивати. Још као гимназијалац. Не знам колико сам пута на анонимним конкурсима у бившој Југославији награђиван

за кратку приповiјетку. Једно вријеме су та признања била навалила на ме к'о коље на шарова. Српски језик је једина моја кућа из које никада нисам бјежао.

До сада сам објавио књиге: *Записи из мостарске тамнице*, *На стражи у Сарајеву*, *Растанак на Палама*, *Шесто двадесет и шест дана*, *Злочин у Сарајеву*.

Преводили су ме на познате свјетске језике, али су ме преводили и пијана преко цесте. Немам сабрана дјела, а и шта ће ми, кад нисам био у стању да саберем свој живот и своје успомене. Пријатеље сам доста лако трошио и како се смањивао њихов број тако је растао број непријатеља.

У овом рату сам два пута сретно рањен и два пута несретно ожењен. Не даје се само у шаху дама за коња. То су учиниле моје покојне пунице. Мјесто ме није држало. Увијек сам лијевом ногом био на асфалту, а десном у бразди, дакле, чврсто ни тамо ни амо. Отуда сам цијели живот у дрвету израђивао ликове светаца и тако се бранио од ђавола у моме срцу.

Умријећу на ногама јер ме само још оне нису издале. На оном свијету ме чекају родитељи, братић Гордан и сестрић Здравко и педесет и четири моја саборца. И овај рат је показао да је увијек неко у рову, а неко на положају. Мени је, наравно, остао ров на ватреној линији. Јеби га сад, шта је ту је. Знам да нема коња што не роди мајка. Тестаментом сам даривао све органе осим мозга, јер не бих желио да још неко најебе са мојом памети.

САДРЖАЈ

Повратак.....	9
Говори ђед.....	17
Школа.....	25
Ови купе све по реду.....	43
Вјештица.....	53
Убисмо Крстанову кучку.....	57
Да те нешто питам, брате.....	83
Високи Благоје.....	95
Вријеме живих лешева.....	101
Гошо.....	115
Пекар Лука.....	119
Мртва кућа.....	135
Лела.....	147
Протомајстор.....	159
Мирко-Ђавоља Мотик.....	181
Оде и Парган.....	193

Из другог угла

Говорим мачки.....	209
Страх од униформе.....	217
Четнички курир.....	225
Ђед Алекса.....	229
Браћа Милићи.....	235
Ђока.....	241
Кринка.....	247
Џепарош.....	255
Ја сам твој отац.....	261

Смрт војничке курве.....	269
Мајка и син.....	275
Другарица Јелка.....	281
Поручнику, заиста, нема ко да пише.....	287
Ноћна посјета.....	293
Вучета Вучина.....	301
Повратак Стојана Вучетића.....	307
Из аутобиографије.....	313
Талијан.....	319
Сусрет.....	327
Атентатор.....	335
Полицајац и келнерица.....	343
Град.....	349
Човјек са оног свијета.....	355
Берберин.....	363
Учитељица.....	369
Аћим.....	377
Мистер Тане.....	383
Ујак.....	391
Тетка Даринка.....	397
Станко.....	405
Тадија - прво грло.....	411
Бјелушине.....	417
Крчма «Код тетка».....	423
Није то била она.....	429
Под ружом.....	435
Сестре.....	439
Из животописа.....	445

Душан Зуроџац

Љ У Д И

Матична библиотека Источно Сарајево

За издавача
Љиљана Кнежевић

Лектура
Милан Нинковић

Рецензија
Неђо Шиповац
Недељко Бабић

Техничка припрема
Маријана Петронић
Зоран Танић

Штампа
ЕУРОПРИНТ
Источно Сарајево

Тираж
300